

DÉKÁNY ISTVÁN

**A MAGYARSÁG
LELKI ARCA**

MAGYAR NÉPLÉLEKTANI RAJZOK

AZ ATHENAEUM KIADÁSA

*Nemzetet az önmagával való tisztábbá-
jövételre vezetni: a hu honfi magas, de
bajos hivatása.*

Br. Kemény Zsigmond.

*A népek vénülésének óráját mindig a
faji-népi lelket ébrentartó eszmény gyengü-
lése jelzi.*

Le Bon.

ELŐSZÓ

Sohasem merült fel előttem az a gondolat, hogy ezt a lélektani könyvet valaha meg fogom írni. Ahhoz szociológiai munkásságom intenzitása mindig kevés időt engedett. Egyszer azonban véletlenül előtérbe került a téma. A véletlen a Szekfü szerkesztésében megjelent »Mi a magyar«, volt, melyet megjelenése után jóval később volt módomban elolvasni, írók és tudósok szólaltak meg a könyvben, s köztük nem akadt pszichológus, vagy karakterológus. Megállapításaikban több helyütt sok a találó, de mint kollektív műben minden jó tétel sokfelé van szétszórva. Ezeket összegyűjtöttem és rendezni kezdtem, hogy felhasználjam – külföldi szokás szerint – egy, a néplélektani kutatásunkról szóló »beszámolóban«. E téren mesterek a németek és amerikaiak, ők nem hagyják veszendőbe menni, szétkallódní azt, ami már megvan. Ilyen gondolat foglalkoztatott. Majd egy olvasókönyvre gondoltam, ahol a főszerepet a kellő módon csoportosított idézetek játsszák. A néplélektani anyag nyilvántartása és rendezése azonban sokkal nagyobb feladat volt, mint hittem. Hiába kutattam, nem találtam egy külföldi néplélektani munkát sem, mely beosztásában minta lehetett volna számomra. Az egyénlélektani fogalmi kategóriák szegényesek, nem sokat mondanak a néplélektan számára, a miénkre sem. A mai néplélektan továbbá csak »összbenyomásokat« közöl; ez kevés, de ha ezek jók, nem lehet

őket mellőzni. Tudniok kell a most beérkező íróknak, mivel kell máris számolniuk az itthoni anyag terén. Lehetőleg sokat idézetben közlök és elvileg nem vitatkozom. Sok ma a kutatás-hipotézis; én is ilyent adok: problémákat seregestül. A néplélektan csak most kezd – világszerte – iskolás rendszerben gondolkodni. Hűvös beszámolómm tervét végül kútba ejtette az, hogy jóformán az egész anyag irodalmi formában jelentkezik. Nem lehetett száraz beszámolóban felszínen marasztalni. Ez bírt arra, hogy értekező stílust mellőzve én is irodalmi formát kíséreljek meg, ami több évtizedes írói működésemben nem fordult elő.

Azt hiszem, a téma megérte az összegyűjtés fáradságát. Épp a világvihar elején mindenkit érdekel: kik vagyunk belül s minek tartjuk magunkat. Könyvünk csak vázlatos r a j z o kb ól áll; egy igen nagy kutatásterület első, szerény vázlata. Célja legfőképpen az, hogy indítson és átadja a helyét az ezután következő kísérleteknek. Az a reményem, hogy legalább a kutatásterület egésze így némi áttekintést nyert s nem lehet továbbra is a pusztá »összbenyomásoknál« tartani. Munkánk l é g f ő k é p a 19. s z á z a d i l e l k i s é g r e vonatkozik. Közsokással ellentétben tartózkodunk a javító önkorholás nevelői célzatától. Nem bírálunk, hibákat nem ostorozunk; inkább az i d e á l t í p u s t nézzük (hogy miért, később megokoljuk) megérteni igyekszünk azt, ami van.

Hiszem, hogy az új terület meg fogja nyerni a maga munkásait, egyes problémák kidolgozóit. A karakterológia a lélek e g é s z é b ő l indul ki, azaz egy »nyílt« rendszerből. Ez a vázlat is nyílt; kapu, amelyen egy nagy terület berendezése először tárul fel annak, aki ott belép. Vajha többen lépnének be a lelki sajátságok területébe, akik nálam hivatottabbak.

Több tudós barátom olvasta kéziratomat; megjegyzéseikért e helyen is hálás köszönetem fejezem ki.

Budapest, 1941 január.

D. I.

ELŐJÁTÉK

A házat megépítettük, s benne lakunk, a Föld szilárd. Sohasem jut eszünkbe az, hogy a lakóház talajának mélyebb rétegeivel foglalkozzunk, ezek egyszerűen alattunk vannak s kész. De a geológus másféle érdeklődésű ember, ő a mély talajréteget vizsgálja; milyen kőzetből van, hogyan keletkezett; nem lakunk-e süllyedő rétegen? stb. Ilyesféle a mi első kérdésünk; mi van a néplélek *mélyén*? Ez nem napi kérdés. Megszoktuk, hogy ez és az egyszerűen így van s nincs tovább. A társadalompszichológus azonban a mélyben kezd kutatni, mint ahogy teszi a föld felszínét megfúró geológus is. A lélektani bűvár azt nézi: először is mi az, ami a tudatos világunk alatt van. Két alapérzés van: *sorsézés* és *néphangulat*. Mindkettő a történeti sorsból derül ki. Az »érzés« szó a magyarban általában homályos élményre utal. Mi van a mindennapi élet tudatfelszíne alatt, azaz »érzéseiben«? Ez fog érdekelni először bennünket.

Vegyünk bevezetőül két külföldi példát a néphangulatra vonatkozólag: az amerikai és az olaszt. Látjuk, mennyire más világ ez, mint a miénk.

Az amerikai a sikerben úszó nép hangulatát szemléltetheti előttünk. Szerencsés nép! Uralkodó hangulata a folytonos és lázas *munka* és a rögtön utána beálló *tréfálkozás* hangulata. Kifejezi jól ezt egy amerikai író, Howells mondása: az amerikai vagy pénzt keres, vagy tréfálkozik; »when not trying to make money, he is trying to make a joke«. Mindkettő bizonyos *könnyed sorsvállaló hangulatot*, bizakodást és optimizmust jelent. Minden végre is sikerül; ha épp ma nem,

akkor holnap okvetlen. Semmi sem lehetetlen, ha akarjuk; a lehetetlen csak mesében van. Csak akarni kell tudni. A vállalkozás e készsége uralkodó néphangulat Amerikában. A USA népét persze nagy katasztrófák élménye még nem járta át, élmény-nyomok terén még fiatal és üde. Tessék tehát állandóan mosolyogni; keep smiling! íme, egy sorsra való lelki reakció képe.

Amerikával ugyancsak ellentétes sors az olaszoké. Ott ellenség nem hódított, itt másfélezer éven át szinte mindig idegen uralom volt, hol itt, hol ott s ha nem az idegentől, úgy sokat szenvedtek egymástól; örökös pártviszály gyötörte abelpaese-t. A hangulati eredménynek ehhez képest komorságba vagy nyomottságba kellett volna összetorlódni. És íme, épp az ellenkező állott be: a néphangulat, a sorsreakció az *allegria* lett, a vidám könnyenvevesség, Frohsinn, mondják róla a németek; öröm, vidámság, multság – mondják róla az olasz szótárok (é finita l'allegria: vége a multságának). Azonban ez az *allegria* nem valaminő akció, akaratos kilengés és mulatás, hanem mintegy kötelező *hangulat* a sors csapásaival szemben. »A napfényes Itália gyermekei számára az élet levegőjének egy része, amelyre létükben rászorultak« (Sacerdote). A sors iránt való reakcióban az olasz *menekül a komorság elől*. Már Montaigne észrevette, hogy az olasz »szomorúság« jelentése egyben gonoszszággal, rosszindulattal esik egybe; *triste* annyit tesz, mint szomorú, de ha egy ember *tristo*, akkor ez már nyomorú (fráter); Körösi olasz szótára szerint ily értelmei vannak: rosszindulatú, ravasz, silány, satnya; felkiáltásban: baj és jaj. Látszik, hogy szomorkás hangulatba merülés nem tanácsos a nép véleménye szerint. Ellenben a vidám sorsvállalás, afféle könnyenvevés annál tanácsosabb. Egy olasz közmondás szerint a mulasztást, az adósságot még nem fizetjük azzal, hogy bankódunk: *Cento anni di tristezza non pagano un óra di debito*. Ellenkezőleg: az Isten is segítségére van annak, aki valamin egyszerűen »túlteszi magát«, azaz aki a könnyed sorsvállalás álláspontjára helyezkedik: *uomo allegro il ciel l'aiuta*. A vidámabb hangulatú embernek sok minden sikerül: *chi ride, leva i chiodi dalia bara*. Még a koporsószeget is könnyen kihúzza a könnyed élethangulatú ember.

Íme a roppantul hullámzó olasz sors a hangulati *alkalmazkodást* nevelte be a népbe. Az olasz általános magatartásban mindig van valami vidámság, könnyedség, oly vonás, amit az idegen esetleg tévesen gyermekességnek fog fel.

Ha azonban kissé mélyebben fogjuk meg az allegria kérdését, rájövünk, hogy ez a néphangulati alapvonás nagyon intelligens alkalmazkodásra, szellemi *hajlékonyságra* vezet, végre is élénk szellemet jelent, mely *aktivizmusba* torkollik. Történetileg későn nyilvánult meg az államban, de végre is kétségtelen, hogy az ősi-népi lelki erőforrást a fasizmusnak sikerült összefogni és teremtő erővé acélosítani. Újabb évtizedekben eredeti népi energiák szabadultak fel. Az »allegria« altalajából nem egy könnyenvevés tört elő, hanem friss és teremtő *üdeség* melynek teremtő ereje külpolitikailag sokáig le volt fojtva. De egyszer csak felszabadult. Az olasz szellem rátalált önmagára, s világtörténetivé hatványozódik.

Hasonlítsuk most össze a magyar általános népi hangulatot: ez a *komolyság*, népi gravitás és roppant tűrőképesség; néha mindez a komorság színébe erősödik. A magyar kis nép és szörnyű történeti hullámok csapkodtak át országán hol keletről, hol nyugatról. A sorsra való reakció itt is »allegria«, könnyed hajlékonyság *lehete*, mégsem ez, hanem az ellenkezője: súlyosság. Ez az, ami a Nyugat fejedelmi udvarainak verőfényes levegőjében merőben érthetetlenek tűnhetett fel századokon át. És ahogy az »allegriát« félre lehet magyarázni gyermekességnek, a magyar sorsérzésben kialakuló hangulatot: »a súlyosságot« esetleg faragatlanságnak, oktalan gerincességnek, vagy épp kuruckodásnak foghatták fel. »Nehéz emberek a magyarok«, mondhatták Nyugaton. Ez íme, az *általános* élethangulatnak sajátossága, komolyság, esetleg ebből származó dac, petúrbánosság, mindenesetre a nagyobb hajlékonyság *hiánya*. Nem nagyon tesznek ezek embereket kellemessé. De éppen az ilyen, kellemes élethangulat kitermelésére a magyar föld a legkevésbé bizonyult alkalmasnak. Hasonlítsuk csak össze a viharral küzdő emberek hangulatát a tengeren; hiába, itt a »kellemes ember« ritka; a matróz nehézkes, komoly, ilyenné teszi a viharos tenger, a sorsa. Természetes, hogy egy fejedelmi udvarban élő ember nem igen értheti a »nehézkes« kuruckodást, – hisz ez már ellenállás is, – mert már az alaphangulatot: a sors nagyon is komolyan vevését nem értheti. A nehézség, komolyság egészen feleslegesnek látszhatik előtte. Mért nem kellemesebbek – kérthetik – ezek a magyarok? Miért oly nehézkesek? Csupa rejtély ez. Megérteni ilyent csak akkor lehet, ha tudjuk a népi alapvető érzésvilágot; ennek alapirányzata az, hogy a sorsot nagyon is komolyan kell

venni; mert nálunk nem babra megy a játék. A magyar tengerben gyakran akadnak óriás viharok és elsüllyedhet maga a hajó, amelyen élünk. Ezt nálunk *mindenki* érti, tőlünk nyugatra ezt az óriásivá hatványozódó kockázat-érzést vajmi kevesen érthetik.

Ha a Nyugat városi előkelői a magyar néphangulat »súlyosságának« titkát fellebbenteni akarták, akkor – komoly problémának ugyan ezt sohasem tartották – arra gondolhattak: persze, a magyar nép »elmaradt«; a művelődés »forrásaitól« távol esik; a nép »vidéki, elzárkózó életet él«, azaz még durva és nehézkes. A magyar »még nem városiasodott«. A magyar, ha nemes, voltaképp gögös és ezért nem eléggé hajlékony; avagy túlságosan jogászkodó nép, *populus Verbőczianus a magyar stb.* Leggyakrabban ez hangzott fel bizonyára: a magyarban kuruc vér csergedezik, lázadó fajta! Nehezen lehet beszélni vele. Mindezek idegen szempontból nézés jelei.

Petőfi jobban érti az egész magyar élet alaphangját. »Magyar vagyok« című versében írja:

Magyar vagyok. *Természetem komoly,*
Mint hegedűink első hangjai;
Ajkamra fel-felröppen a mosoly,
De nevetésem ritkán hallani.
Ha az öröm legjobban festi képem:
Magas kedvemben sírva fakadok.

Ki érti meg az idegen tájról érkezők közül elég hamar azt a különös tény, amit régente itt láthatott: a *sírva* vigadást? Alighanem senki. De ha itt élt volna, megértette volna. És lélektanilag is érthetjük. Vannak mély bánatok és komorságok, amelyeket elrejtünk; megint Petőfivel:

De arcom víg a bánat idejében,
Mert nem akarom, hogy sajnáljatok.

Valóban vannak legyűrt komorságok. Idetartozik a néphangulat sok eleme. Hétköznap mi hasznát sem vesszük; de ha felszabadulunk – mulatunk, – akkor előtör valami: az élet komolysága.

Valami szélesebben érezhető a paraszti foglalkozás lelki-ségéből is a társadalom arculatán. »A magyar paraszt« című költeményében a nagyon érzékeny lelkű költő, Kosztolányi ezt fedezi fel földművelő rétegeink magatartásában (1912):

Roskadt inakkal lassan ballag aztán
 Bölcs mélabú van napsütötte arcán,
 De szem nem látta őt könnyezni még.
Mint egy bús isten jár a zöld mezőben,
 Döbbenve nézem, mint halad előttem.
És nem tudom, mi bántja nagy szívét.

Ez is egyike a lírai hangulatoknak, azonban van benne reális megfigyelés is.

Semmi esetre sem az előreláthatóság s a nyugalom földje a miénk, miként Egyiptom a Nílus szabályszerű, óraműszerűen beálló áradásaival. Ellenkezőleg, rejtett veszélyek lebegnek a föld felett.

A nagyon is komoly sorsérzéssel szemben alighanem valamivel idegenebbek voltak egyes Nyugat felé néző, kompromisszumra hajló labancok, akik mintha könnyebben vették volna a sorsot. És talán hűségesebb és érzőbb sorslátásúak voltak egyes, nagyon is aggódó kurucok, akik gondterhesebbek voltak és itthonabb is érezték magukat, hozzáférhetlenebbek: jobban érezték a komoly föld titkát. A néphangulatbeli »súlyosság« – látjuk – a magyar föld és sors velejárója. Mennyivel szebb volna itt az élet, ha a magyarok »könnyebben fognák fel a dolgokat« – gondolhatták egyes jámbor városi polgárok is. Ámde a magyar súlyosság, élet komoly ság az, aminek *itt* épp igaza van, mert megfelel a történeti és éghajlati helyzetnek, a sorsunknak. A komoly életlátás – sajátja a nemes uraknak is: úri gravitás felé hajlottak már, mielőtt a latinos kultúrát magukba szívták volna. És ne feledjük, csak komoly életfelfogás vezet igazi harciasásra is: a nemes eredetileg harcos, őrzi a földjét minden poklok ellenére. Szerkezeti összefüggés van tehát lélektani téren a súlyosság és a harciaság között, nem pedig véletlen összeesés.

Komoly és tógás a magyar történet lépdelése is, nem pedig élénk ritmusú alkalmazkodás és néphangulati ficánkolás vagy szemfüles jobbra-balra téregetés. Ezért érezzük a történelmünkéből állandóan a vörös fonalat: jogok évszázados védelmét. Egyszerre védjük a joggal, a jogrendszerrel, avagy mondjuk a kiváltságokkal, a magyar földet is. A hazát védő politika lassú és szívós, a »gravaminális« küzdelem évszázados és nem véletlen.

Az önállóság vágya kiirthatatlan; az a vágy, hogy a *maga* sorsérzése alapján *maga* küzdjön meg sorsával, örök vonás történetünkben és a néplélekben. Ez mintegy a legmélyebb alaphang, a diapazon. Sajátos népünk sorsa, sajátos

a jövő felé törekvése. Elmondhatni a nagy történetíróval, Ranke szavaival: »Immer wird durch die Geschichte eines Volkes etwas hindurchgehen *das aewig ist und ursprünglich*, das ihr nicht zu erklären vermögt noch abzuleiten, sondern nur zu er kennen. Lassú és mély *alapáramlat* van itt előttünk . . .

»A nemzetek évszázadokban gondolkodnak.« A magyar évezredben. Reformok heves felléptetéséhez ingadozó és élénk, friss néphangulat, fogékonyság az alkalmas talaj. Ily néphangulat nálunk nem igen van. Az élet ritmusa többszázados; az élet órája száz, ritkán félszáz évenként ver egyet. Ezért van az, hogy nehezen készülődünk neki valaminek. Népünk lassú De szilárd.

Íme, hányféle probléma torlódik együvé!

ELSŐ RÉSZ
A NÉPLÉLEK ALAPÉRZÉSEI

I. A SORS ÉRZÉSE ÁLTALÁBAN

A *sors* szót nem halljuk tisztán elméleti emberek ajkáról. Az életben küzdő, gyakorlati ember lelkében fakad fel: a sorsom oly valami, ahol a kívülem lejátszódó esemény, a *világ* hatalmasabbnak mutatkozik, mint az emberi akarat általában; s a sorsom fenyegetheti léteimet, valamint terveim, cselekedeteim sikerét.¹ Sohasem lehetek az, ami akaiok, van hatalom rajtam kívül: ez a »gyakorlati világ«, mely nyomást gyakorol reám. A sors valaminő nehezen áttörhető *keret*² az életem számára; ennek a keretnek mintegy »ki vagyok szolgáltatva«,³ a világba »ki vagyok téve«⁴ s meg kell állanom a helyemen. Az ember sohasem adja meg magát. Madách mély és eredeti létkövetelményre utal: »ember küzdj és bízva *bizzál!*« Az ember a sors nyomásai a maga törhetetlen hitével reagál, ezért hatalom az ember maga.

A sors, mint ellenálló, gátló, eltérítő, avagy kedvező és igeneit »gyakorlati világ« egyben örök változásban lévő történeti világ is és azt, hogy minő volt a sorsunk, alapul vesszük arra nézve, hogy mivé lehet. Ez a válhatóság, avagy chance problémája. Csak a múlt alapján tudunk valamennyire előrelátni, a jövő felé megsejteni valamit, bár azt is tudjuk: a történet folyvást merőben új helyzetet produkál, a történet járása megfordíthatatlan, csak élőie megy, nem tudja magát megismételni, így magatartásunk a gyakorlati világgal szemben soha teljes biztonságú, kiszámított nem lehet (még a gépeknél is van hibaforrás, defektus), csak analógiás cselekvéseink vannak, amikor is az életből, a múltból szerzett tanulságainkat levonjuk.

Ennyi elég itt a sorstól. S most kérdezzük: *ki* tanul a múltból? A művelt történész? Az elit? A nép? E kérdés általánosságban eldönthetetlen s csak annyit mondhatunk:

valamit mindenki tanul a múltból, akár a saját életéből, szülei, rokonai, szülőföldje életéből, akár népe, nemzete sorsából, életfolyásából. E szerint más lesz mindenkinek a távlata, a múltnézése. A népek sorsát befolyásoló társadalmi elit éppen az, amely a legtöbbet tud vagy igyekszik tudni a sorsból. Ennek vannak tehát igazi *sorsemlékei*. Azonban a közösségi sorsból valamit mindenki megér ez, ha mégoly homályosan lát is: ez a *sorsézés*. Ennek nemcsak a múlt, a történet kanyargásának átélése az alapja, hanem a jelen helyzet is: korbéli és földrajzi helyzetézés ered meg bennünk. A múlt (sorsemlék) és a jelen (helyzetézés) nagyonis összezsugorodnak, egygyé forradnak és pedig úgy, hogy az utóbbi jobbra beleolvad az előzőbe. Ugyanis a »helyzet« is gyakorlati adottság, amit nagy költőnk pompásan érez és kifejez: »itt élned, halnod kell«. Mert az említett érzések összeolvadnak, elég lesz, ha alább jobbra csak sorsézésről szólunk.

Ha a sorsban – sorsézésünk által – megkötve érezzük magunkat és érezzük a világ, a sors súlyát, érdekességét, itt-ott akadályozó hatalmát, amelyen át kell törnünk magunkat, egyben megvan bennünk annak szubjektív ellenlábasa is, az, ahogyan *magunkat* érezzük és pedig a gyakorlati világgal, a sorssal szemben; s ez is – mint a sors érzése – meglehetősen homályos érzés; önjelentőségünk érzésének Érdekes párhuzam van itt előttünk. Ha nagyon előtérbe lép a sors elnyomó hatalmának az érzése, úgy a jelentőségézésünk mintegy összezsugorodik; ez az *eltörpülés* érzése. Ha ellenben kedvezett a sors és nagy sikereket értünk el, úgy jelentőségézésünk felágaskodik s többféle hol jó, hol rossz belső magatartásunk fog kidomborodni, minő a *diadalézés*, mely jogos büszkeség formájában még megengedhető, avagy az *elbizakodottság*, mely sors és egyén viszonyát illetőleg már öncsalódásra vezet és kárhozatba is vihet bennünket.

Mindezekből látható, hogy lelki életünk – a gyakorlati világ (»sors«) láttán – különbözőkép színeződik, mintegy más és más »általános élethangulat«⁶ vonul végig rajta. Túlnyomólag az egyén és a sors viszonyáról szoltunk, de ugyanez előállhat, ha más arányokban is, a nép és a sors viszonyában. Vannak diadalittas és elbizakodott népek is, akik gögösen hivatkoznak történeti, állami vagy kulturális sikereikre, mintegy büszkélkednek a »sorsukkal«. Népek életében néha nagyonis kiemelkedhetik a jelentőségézés, ilyen pl. a francia *gloire*-hangulat és egy szükségesnek érzett *gloire*-szomj,

De fordítva is, meglehet egy egyén és nép életében hangulat is (sors bona nihil aliud), sőt ideig-óráig általános élethangulata is, pl. nálunk az abszolutizmus korában. Azonban egészséges népi alap mellett kiirthatatlan belső önvédelem gyanánt mindig ott van az örök *reménység* és *elhivatottság* élethangulata is, amit »lélektani perpetualizmusnak« nevezhetünk: annyit jelent ez, hogy egy nép, élethangulata szerint, sohasem áll csak a ma élők ből; ha a mai nemzedéknek rossz is a sorsa, ez nem jelent semmit elvileg a jövőre nézve. A jobb jövő mégis »előttünk van«, jövőnk »mégis csak a miénk«. A nép egy »örök hit« általános élethangulatában él, különben összeomlik mint nép.

Ezt érezte ki Papp-Váry Elemérné abban a költeményében (Hitvallás), melynek első sorai Trianon után valóban hitvallása mindnyájunknak:

Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában . . .
 Ez a *hit* fegyver, hatalom és élet,
 Ezzel porba zúzod minden ellenséged,
 Ezzel megválthatod minden szenvedésed . . .
 Mert a *hit az Erő!* Mert aki hisz, győzött,
 Mert az minden halál és kárhozat fölött
 Az *élet* Urával szövetséget kötött.

Politikai téren a hit önmagának fennmaradása és örök jövőre hivatottsága. Benső, mélyen rejlő erőtudat megnyilvánulása is. A nép nem »minden nap lejátszódó népszavazás« (Renan), mely csak aktuális szövetkezésre vezetne, hanem szövetség – örök életre és hivatási a.

A nép hangulata e szerint igen szoros összefüggésben van életének folyásával, sorsával; illetve ezzel csak annyiban, amennyiben tudatában felszínen van, mint sorssemlék vagy sorsézés, életének és sorsának a *képe*.

2. A MAGYAR HELYZET ÉRZÉSE. KELET ÉS NYUGAT

»Nincs még egy nép Európában, mondja Prohászka Lajos, amely sorsa felett annyit és annyiszor toprengett volna, amely sorsát és jellemét úgy egymásba látta volna, mint éppen a magyar.« Nézzük meg, mik a magyar sorsézés egyes elemei. A magyar sorsézés első mozzanata: helyzet érzésünk – Európán belül. A föld és a története szorosan

kapcsolatos s ez a lélek prizmáján keresztülverődve bizonyos kényelmetlenség érzelmével kapcsolatos. Ilyeténkép történetünkben, ha csak kevés jut is tudomásunkra, máris kiderül, mennyire más Angliában vagy Portugáliában élni – ezek Európa távoleső nyugati szögletei. Ide egy ázsiai vagy európai hullám még éppen csak hogy eljut. Ezzel szemben országunk számos hullámnak, néphullámnak, kulturális áramlatnak, hadnak szinte állandóan útjába esik, az első érzés: az *útban-állás*. Aki Angliában tartózkodott csak egy évig is, átélte, hogy itt viszont az Európából való *kiesés* érzése szivárog a tudat mélyén. Ez pedig gyökös és ellentéte az útbanállásnak. Mind a kettő geopszichológiai jelenség, a földrajzi helyzet tükröződik és hat a lélekben.

Az ilyen geopszichológiai érzés széles körben keletkezik, avagy a műveltek rétegéből szivárog szárászét a lelkekbe. Ha kevés adat rémlik is fel előttünk, tudjuk, hogy 1. keletről jöttünk; azonban merőben elavult és antikvárius valami, ha a keleti szál mázast túlságosan kiemelkedőnek gondoljuk s a keleti, vagy éppen »turáni« eredetet fessegetjük. Régebben alig lehetett szó visszasóvárgásról, sőt érezték az új hazának nagy jószágát, mint már Szkhárosi Horváth András (XVI. század), ki a nagyonis komor »Az átok« című versében egészen földerül:

Magyar nemzet! nagy sok jót tőn teveled az Isten,
El-kihoza Szkittiából az jó kövér földre,
Felültete asztalfőre, minden tisztességre,
Pogányságból megfordíta az keresztény hitre.

Később is roppant meglepedés sugárik ki a Dugonicsnál olvasható közmondásból¹: »Legjobb elsőben Magyarországon, azután a menyországban.«

A lélektani tényállás végéig is egyszerű: *itt élünk*. Ez éppen eleget mond. Ha művelt köreink a turánizmust nagyobb tőkének tekintik, mint amekkora, annak is van lélektani oka: a kelet felé visszasóvárgók, eredetfessegetők, ha magukba tekintenek, észreveszik, hogy hívei azért lettek annyira a keleti kapcsolatnak, hogy függetlenebbek legyenek Nyugattal szemben; egy öncélúság gondolata feszíti őket. Ez a pozitívum csak azért kell, mert a negatívum: a nyugati kapcsolat fessegeti őket. Egy népi eredetű írónk másképp érzi az eredet problémáját.

Íme. Veres Péter így ír²: »Csak az avas dogmatizmus keresheti azt, hogy mi turániak vagy árják vagyunk-e és hogy

hány százalékban ezek vagy azok. Nem turániak és nem árjak vagyunk, hanem magyarok.« Az Alföld összekeverő hatású, szinte melting pot, olvasztó tégely, mintha Amerika volna. Veres Péter így ír az Alföldről: »A népelemek összeolvadtak és egységet mutatnak. Mert míg a dunántúli szerbek, horvátok, németek vagy általában a felvidéki települések évszázadok óta őrzik egymás mellett külön faji típusaikat, addig az Alföldön minden nép egygé: paraszttá válik.« A különböző elem »alföldi« paraszttá lesz. Ez is egy még tisztázandó nézet. Hiába feszegeti a nyugati és városi műveltségű ember azt hogy a mi Alföldünk »elmaradott«; akinek kellő geográfiai műveltsége van, tudja, hogy a föld népe voltaképpen életformájában reális érzéssel ragaszkodik a talaj adottságaihoz, az éghajlathoz és a földhöz: egy *legyökerezett életforma* az ő számai a természetes. Kosztolányi egy verseben így ír:

Ez itt kelet. Hiába küzd nyugat.
E vérvirágos föld ma is a régi,
Az ősök itt kinyújtják karjukat.

(Alföld.)

Babits Mihály szerint³ a helyzet ez: itt élünk. »Képzletünk, érzésvilágunk, egész kultúránk azTítenT tájak és éghajlat színeiből, benyomásaiból, hangulataiból szövődött . . . Elválhatatlanul hordjuk magunkban, legkisebb gyermekségünkötől kezdve ennek a földnek ezerféle emléket ... Ha van nép és ország között mély összefüggés és lelki kapcsolat, bizonytalannal megvan ez népünk és országunk között.« És ez az ország gazdag, sokszínű *tájösszetevődés*. »Bekerített kis világnyi ország,« .. írja Babits, »egységbe zárt sokféleséget mutat,... a tájak valóságos antológiája. Ez a föld elég élményt adott magában is.« De van országunknak egy súlyos helyzetbeli fátuma is: »Szép hazánk rossz helyen van: Nyugat-Kelet határvidéke, népek kereszt-útja; ütközőpontja a kultúriának.« Illyés Gyula szerint⁴ »hazánk egész civilizáció«, gazdag és sokrétű. Még egy külföldinek is feltűnik, hogy hazánkban *többről van szó*, mint egymagának élő, zárkózó országéi, tájegységről. A tíz évet itt élő francia nyelvtudós, A Sauvageot-nak^{4a} is feltűnt ez. »A magyar haza egy civilizáció, nem egy terület, sem nem egy faj. Arra tör, hogy benső törvényei szerint éljen. Nem akar sem hódítást, sem kifelé érvényesülő dicsőséget,« Sajátos ez: hazánk nem egy földdarab, hanem egy külön

világ, aligha más, mint Európa kicsinyben, a maga sokféleségében és színbeli gazdagságában.

Aki járatos a földrajzban, tudja azt is, hogy egy »óceáni«, egy »mediterrán« s egy »szárazföldi« (kontinentális) klíma-vidék épp hazánkban adnak találkozót; itt egyezkednek, s hol az egyik, hol a másik marad győztesen, de mindig csak bizonyos időre; véglegesen sohasem tarthatja birtokában egy éghajlatféleség sem ezt a földet.

Talán így van ez a szellem birodalmával is. Mintha számos európai áramlatnak itt volna egy közös torkolata. Országunk egy európai kulturális gyűjtőmedence; ez állandó földrajzi adottság, vagy közeli lehetőség.

Tájak, régiók terén is *sokféle változat* torlódik össze hazánkban

Vörösnarty a *táj adagságához* az akarat kötelezettségét kapcsolja:

Szép vagy, óh *hon, bérc, völgy váltakoznak gazdag öledben,*
Téridet országos négy folyam árja szegi,
 Ám természettől mindez lelketlen ajándék:
 Naggyá csak fiaid szent akaratja tehet.

A föld gazdagságából az érzelmi logika gazdag *hivatástudatot* következtet ki. Petőfit elragadta ez a gazdagság, amikor az áldott ország csodálatos tájösszetételére gondol:

Magyar vagyok. Legszebb ország hazám
 Az öt világrész nagy területén.
 Egy kis világ maga.

És ez az ország világhelyzete szempontjából Európa legkényesebb pontján van. Európán belül nemcsak hazánk esik a világarámlatok útjába. A svéd államtudós, *Kjellén Rezső*⁵ (olv. Kchellén) hazánkat is belefoglalja egy középkéleti »*válságövbé*«; ide tartozik a rossz helyzetű Lengyelország és a még rosszabb helyzetű Románia is. Mindezekeken végigszántott sokféle keleti néphullám, besenyő, kun, tatár, török és sokáig ott is rekedtek. Nálunk a tatár csak két évig garázdálkodott, végzetesen pusztítva a népességet, de egy trónöröklési véletlen folytán kivonult, mielőtt elvéreztünk volna. A török ugyan másfél századig itt maradt, de nyugati haderő segítségével kiszorítottuk mégis. Am i besenyő és kun jött, végre is akadálytalanul felszívódott a népesség testébe. Románia ellenben csak a XIX. század második

felében szabadult fel a török idők végzetes következményei alól. Délről Bizánc hozzánk is felnyomul, de nem hagy nyomot. Romániában ennek a hatása is rendkívül súlyos.

Északról nincs fenyegetettségünk; érthető, hogy nem voltak háborúink, mert érintkezésünk sem nagyon volt a lengyelekkel s így barátságos viszony fejlődött ki. Az orosz csak kétszer hat ránk 1849-ben és 1919-ben. Nyugatról pedig állandó a nyomás. A csehek kétszer is behatolnak (huszíták és 1918), de csak rövid időre. A német nyomás nem népességi nullám formájában jelentkezik, hanem állandó gazdasági és kulturális behatásként s ezek közül nem egy jókor jött (felvilágosodott népjóléti állam), de nem mindig szerencsésen érvényesült. Legszerencsésebb volt a nyugati kereszténység behatolásának időpontja. Hatnak művészeti stílusok is (román, gót), néhol vallásos mozgalmak csapnak át hazánkba (reformáció) stb.

Az útbanállás érzése erős, *folyton kell valaminek a «túlsága» ellen védekezni*. Ez természetesen eléterbe tolja és mélyen ösztönössé teszi a függetlenség kívánságát. Ez lett a mi magyar *politikai alapösztönünk*, a fenyegetett helyzet újra meg újra meggyökerezteteti. A fenyegetettség pedig állandó.

Történet vagy sors; egyaránt
Zúg itt örök tenger körülünk,
És partot érünk, vagy merülünk . . .

(Kölcsey, Élet.)

Nem is vagyonnak éhe-szomja
Böszíti raja ellenit:
De, mert egy nép független itt,
Kell jöni másnak, hogy lenyomja.

(Arany, Az utolsó magyar III.).

A magyar irodalom külön típusát mutatja azoknak a költőknek, akiknek lépten-nyomon akaratlanul ajkára tolul a sors gondolata, még akkor is, ha nem a romantikus divat hajtja őket. Ilyenek Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Vajda János, Ady stb. *Sorslátó költők* fajtájában bővebben vagyunk bizonyára, mint más nép. Hazánk ingatag alapon áll geopolitikailag s ez vált ki geopszichikai áramlatokat. Csalódunk, ha egyszer-egyszer úgy érezzük, hogy jól megy a sorsunk, nálunk a szerencsében és boldogságban nem igen lehet bízni. Vörösmarty ifjúkori költeményébe írja ezt:

Kénye szerint forgatja ügyünket a csalfa szerencse,
 Majd most szárnya alá vésszen, s mosolyogva kecsegtet,
 S csábító színnel *csalja* betöltve szemed.
 Már amidőn megnyerte szíved, s bizalmadat, – *elhagy*
 S boldogsággal rútol a földig alá.
 Ily gyarló öröminkek talpköve, ily *törékeny*
Lábon állapotott sorsra kiszánva vagyunk.

Bárminő csekély is a történeti tudásunk, valami mindenki számára van a levegőben: hazánk oly helyzetben van, hogy ide valaminő külföldi hatás nemcsak épp eljut, hanem végig is szánt rajtunk. *Meg kell tehát küzdeni véle.* És mert nem ritkán egyszerre jöhet ilyen és olyan hatás is, ez előmozdítja azt, hogy *vagy kitérünk* a mozgalom elől, pl. kitérünk egy politikai áramlat, mondjuk a francia forradalom hatása elől, vagy kitérünk a *leszámolás* elől. Ebben a kitergetésben idegen embernek könnyű esetleg gyávaságot látni, de aki itt élt huzamosabban, az csakhamar megtudja, már egy-két év alatt; hogy nem könnyű itt vakmerős-ködni.

A béke itt nyílt szemmel alszik.

(Arany.)

Kölcsey⁷ aforizmákat írt a magyar sorshelyzetről és ezek egyikében rádöbben arra, hogy minő nehéz itt a *teljes kiállítás*, egy-egy mozgalomban való százszázalékos részvétel: mindig csak valakik küzdenek, de sohasem az egész. A zsúfolt aforizma, íme, ez: »Északi *komolyság* . . . vezérséghez szokás a vándorlásban s azt követő vívások közt, küzdés a szabadság *felé*, de köznek részvétele *nélkül*«. .. Ha valami nagy dolog készül, századokon keresztül csóválják az emberek a fejüket: íme, soha sincs ott az egész nép, »*széthúzás*« van állandóan napirenden. Ez a szünetlenül emlegetett »turáni átok«.

Mindig a népnek *egy része* van a tettek vonalában, a másik rész csak félig van bekapcsolódva, vagy nincs is ott. Természetesen állandóan feltűnik ez buzgó hazafiaknak.

Szünetlenül felhangzik a sirám: mért nem vagyunk mi Garay szavával – »az egység óceánja«? Folyton kérdezi: hát hol van a hazaszeretet? Hiszen a haza vérzik!

Egyenként, igen, szerettek!
Ah, de együtt – szétoszoltok.

(Hazám bújja.)

Költőink, íróink, szónokaink örökkön-örökké »összefogás- a« intik a magyarságot. És mégis, mintha itt titkos hatalom vinne »fél-nemzetecskék« átkos útjára bennünket. Mintha habituális erkölcsi hiba törne fel a mélyből: az *együttes* bátorság hiánya. Próbáljuk azonban örökös korholás előtt megérteni ezt a gyakori tüneményt, a »tout comprendre, c'est tout pardonner« elve alapján. Bizony be kell vallanunk, hogy az említett történeti magatartás nem minden értelem nélkül való; van itt egy ösztönös húzódozás attól, hogy az egész népet telibe lehessen találni. Egy kitűnő szemű történész, Salamon Ferenc még a Mohács utáni idők kettéoszlásában is felfedez valaminő értelmes-ösztönös mozzanatot: két ellenségünk volt, török és a német; és íme, egyik sem lett merő ellenség, hanem valahogyan a félig harc, félig megegyezés álláspontja győzött erre is, arra is s ez helyesnek bizonyult: soha nem alakult ki egész frontunk, ahol telibe lehetett volna bennünket találni és ahol meg is lehetett volna így semmisülni. Egy *erőmegosztási politika* volt az, amely csaknem kétszáz éven át szinte a mindennapi kenyerünknek számított. És végre mégis csak megmaradtunk, ha csonkán-bénán is.

A sors, a helyzet országunkban bizonyos mértékű és sajátos stílusú alkalmazkodóképességet tart ébren. Sauvageot ezt különösen kiemeli. Ce qui caractérise au plus haut point le peuple hongrois, c'est *sa faculté de s'adapter*. Mais il s'agit d'une adaptation *qui n'a rien de servile*, d'une adaptation créatrice. És maga idézi francia könyvének leg- elején – magyarul – Ady e sorait:

Egyformán mindig csalódtunk,
De hát ez már a mi dolgunk
S jól van ez.
Szebb dolog így meg nem halni
S kínoztatván is – akarni:
Magyarul.

Felvethető a kérdés, vajjon mindezt a nép is érzi-e? Avagy ez csak a nemesi elit lélektanához tartozik? Az bizonyos, hogy egy ennyire bonyolódott külpolitikai helyzetben lényegében véve csak az elit egy része tájékozódik igazán. Azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy a helyzet érzése mind a nemesség, mind a nép körében megvan, amit az mutat, hogy ha az elit dönt is a maga helyzetérzése szerint, a nép ezt a döntést követi, *tudja* követni, mert *megérti* az

elit álláspontját; nálunk különben a nép és elit _közt_ évszázadodon át nincsen széles szakadék, hanem bizonyos lelki és helyzetbeli hasonlóság, egyébként pedig a nép gyermeke elit-csira is, a nép is potenciálisan elit, mint azt alább II. 17. fej) bővebben látni fogjuk. A kettő megérti egymást, álláspontjában jórésztben egy a kettő, s kívánatosnak érzik még a rendi korszakban is az összeforradást, kivált a negyvenes évektől kezdve, amikor is Erdélyi János⁸ így ír:

Mi csak játszunk a sorssal,
S az égben semmi kegy,
Míg nem lesz e hazában
A nép s a nemzet egy.

politikai megoszlás, hiába! kiirthatatlan ezen a földön. És hiábavaló minden csodálkozás. Ha kissé közelebről megfontoljuk, a helyzetet a következőkép láthatjuk. Adva van egy viharos tengerrész, amelyen szinte szünetlenül csapkodnak a hullámok, mert – hol Keletről, hol Nyugatiól – erős szélfúvás támad. »A Dunavölgyben huzatos helyre fekdünk«, írja ma Cs. Szabó László.⁹ Persze a hullámozás kellemetlen, és folyjon melengetjük azt vágyálmot, hogy Európa eme viharsarkában állandóan csendes legyen a tenger felszíne. Ámde a természet és a történet ezt a csendes határzónát nem adja meg számunkra. Mi mindegyre csak arra vigyázunk, hogy el ne borítsanak bennünket erős hullámok; ha jön egy hullám, az eddigi tapasztalatok szerint véglegesen nem özönlik át rajtunk. Idegen helyzetérzésű ember nem érti meg, miért nincsenek itt szilárd »elvek,« miért nem »köttjük le« – »végleg« – magunkat. Téves szemmel »kialakulatlanságot«, éretlen »tétovázást« s más effélet sejt a mi politikai helyzetösztöneink mögött, holott sem henyesség, sem gyávaság, sem opportunizmus ezen a földön nincs, hanem csak egy *részleges kitérés*, viszont részleges *megmaradás*. Mert más tekintetben minden u. n. széthúzás ellenére is a nemzet folytatja a maga útját. Alkalmazkodik, megcsonkul, de megél.

Megfogyva bár, de *törve nem*,
Él nemzet e hazán.

Néha még kitűnő sorsérző költők, minő Ady is, itt-ott lélektanilag rosszul festik alá a mi helyzetérzésünk következményeit; Ady itt »hajlongást« vesz észre:

Hajlongani emerre, amarra,
 Bús sorsot mértél, Uramisten, a magyarra . . .
 Nekünk kevés pünkösdt hoztál,
 Kevés szentjeiket. Uramisten
 S ostoroztál.
 Bár véresek valánk.

A hajlongás természetesen csak külsőleges és átmeneti, lehet, mert a lélekben roppant *szívósság* lakozik. A szétoszp ladozás csak eszköz. Megint visszatérünk Kölcseynek aforizmáira, aki a belső, lelki magatartásunkat még nem fedezte fel, csak a külső szétosztódást. Nálunk a politikában, írja, »famíliái lelkek« (kis csoportok) pártoskodnak és fenekednek egymásra. »A szüntelen *pártkeresés* s *pártváltás* inkább famíliái különböző lelket, mint köznek szeretetét, azaz nemzetiséget éreztetnek velünk«. Mintha az egész nemzet nem volna sehol, és mégis *a* nemzet marad fent és él tovább. Mind erre a helyzet érzése sok magyarázatot szolgáltat, tudat alatt él az a gondolat, hogy ne kockáztassunk egyszerűen mindent, sőt ne túlsókat. Hiszen ma ilyen hullám, holnap amolyan jön! Legyünk készen tehát *kétféle* hullámtorlódásra. Ez nem hajlongás, hanem – rezerváltság.

Sok szó esik magyar politikai érzékünkről. Mi ennek a lényege? Mindenekelőtt felismerni a külpolitikai helyzetet, hiszen, mint Ranke tökéletes világossággal látta, a külpolitika elsőbbsége kétségbevonhatatlan. Ha jól megérezzük a *helyzet* lényegét, tudunk kellőképp reagálni. Politikai helyzet-ösztönünk elég rendesen működik, de már több, más téren vannak bajok, hiszen ahhoz is kell érteni, hogy miképp kell összeszedni, mozgósítani a szükséges erőket. A toborzó és szervező képességek terén harmadrangúak vagyunk és sok dolgot úri felületességgel intézünk. Van egy hetyke »majd meglátjuk«-álláspontunk: aprólékosan nem készítünk elő semmit, mert nagy ügy mindig nagy áldozatot jelent, ez pedig belső frontokat szakít fel; de ha a helyzet már világos, akkor csodálatosan összefogunk s ilyenkor megmutatjuk, hogy egy világtörténeti aratásban a magyar is nagy munkaerőnek számít.

Lehet idegen érzésű emberek szempontjából »kétkulacsosságot« kiérezni a politikából, minő egész kiválóan lát-szik Bethlen Gábor hadműveleteiben és diplomáciájában. Azonban ez nem *lelki* kétkulacsosság, sem pedig színtelenszagtalan álláspont, hanem lelkileg a legegyszerűsebb szándék mellett is *kétféle készenlét*. Akár akarjuk, akár nem, mi sok-

szór mérleg vagyunk, amelynek a nyelve ide-oda hajlik; úgy, ahogyan a világhelyzet egyik vagy másik serpenyőjébe dobja bele a nagyobb súlyt. Százféle ország érzi mérlegen magát, ám a magyar mérleg érzékenyebb, ilyenné teszi állandóan változást ígérő helyzetét.

Miután a helyzet nem lehet függvényévé a politikai akaratnak, sokszor a politikai akarat lesz függvénye a helyzetnek. Nincs másként. Hogy a magyar külpolitikai érzék éles, az nem csoda. Nomád ősök állandó veszélyek közt védtek évezreden át állatállományukat és legelőjüket. Mikor ide telepedtünk, nem akadt egy század sem, mely ne köszörült volna egyet az ősi, külpolitikai érzéken, így voltunk és maradtunk is mindig elsősorban *területörző* realpolitikuskok. Ez még nem sok, de legalább is negatív sok: nem galoppoztuk el magunkat sorsfordulókon, csak egyszer-kétszer. A lényeg az: ma is itt élünk.

A kelet-nyugat közti helyzet érzése szerint hazánk egy *kiegyenlítő terület*. Kelet és Nyugat összeolvad itten, természetesen nem sajátyszerű fájdalmak nélkül. »Keletinek« vagy »nyugatinak« *érezzük* magunkat? Nem. Egyszerűen magyaroknak érezzük magunkat, bár kettős helyzetünk kiérződik.

»Keleti népből nyugati néppé lettünk – írja Kállay Béni¹⁰ – és teljes egyenjogúsággal foglalhatjuk el helyünket az európai nemzetek sorában. De nálunk nem tűnt el egészen a keletiességnak minden vonása... Majdnem megtörhetetlen *szívósság* a kívülről jövő hatásokkal szemben, de kevesebb *erély* a kitartást és hosszadalmas munkát igénylő önálló alkotásban, élénk *újságvágy* és ösztön a *haladásra*, azonban a komoly *rendszeresség* hiánya; erős hajlam a *tűnődésre* és szemlélődésre, a nélkül, hogy az *gyakorlati* eredményekre vezetne: oly tulajdonságok, melyek... az összes keleti népeknél minden korban megtalálhatók . . . Egyeseknél már magasfokú általános műveltség, azonban . . . *A szakismeretek* elhanyagolásán jószándék és buzgó tervezés, minden irányban, de eddig legalább az eredeti eszmék terén nem nagy termékenység – e jelenségekkel találkozunk gyakran a magyar társadalom életében . . . A keleti vonások azonban . . . *nem gyakorolnak többé döntő befolyást* az általános fejlődés irányára « íme, egy kis jellemrajz a »keleti« kapcsolatok hangsúlyozásával.

Végre is Nyugat lettünk és büszkén emlegetjük *védőbástya* szerepünket. Ez a védelem hivatásunk volt ugyan, de már egy századdal előbb is helyesen mondogatták, tulaj-

donképpen nem a Nyugatot védjük, hanem magunkat. A védőbástya szerep azonban elavult és ma már szűk szempontként halódik. Ellenben egyre inkább ki kell domborítanunk *közvetítő szerepünket* a Kelet és Nyugat között. Ezt már Kállay Béni jól látja: »A közvetítést az embeiség fejlődésének két nagy áramlata közt nekünk kell elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva... Előljárni e nagyszerű szellemi tusában, megkísérelni a *kiegyenlítést* két világ ezredéves ellentétei között: nehéz, de szép és hálás feladat. És miénk a vezérszerep e feladat megoldásában, ha akarjuk.« Ez mai helyzetérzésünk is. Sokáig mintha csak a Nyulgáttal szemben lett volna kultuális elszámolni valónk. Napjainkban egyre jobban ráeszmélünk kelet-nyugati helyzetünk lelki következményeire. Karácsony Sándor pár éve¹¹ a kérdés velejét így formulázta: »Nem gátja annak a magyar lélek, hogy az európai kultúra tartalmát magáévá tegye, viszont kiválóan alkalmas arra, hogy pacifikáló szeiepet töltsön be a Dunamedencében és missziós feladatot végezzen Kelet felé.« Mindig kétfelé van dolgunk, akkor is, amikor csak magunkkal van dolgunk; különösen torlódik össze itten két világ. Az voltunk, aminek Fáy András¹² könyve írt bennünket könyve címében: »Kelet népe Nyugaton.« Ma fordult a súlypont: Nyugat népe vagyunk Keleten.

3. TÖRTÉNETI NYOMOK SORSUNK ÉRZÉSÉBEN

Szóltunk a sorsérzésről általában; ennek kétféle oldala van: az egyik a sorsunkhoz való *kötöttség*, az, hogy a sors hatalom és érezzük is a hatalmát. A másik megint az, hogy minő a történeti sorsunk *menete*,¹ min mentünk át idők folytán századról századra. Ennek, hasonlattal szólva, bizonyos nyoma, csapadéka van bennünk, oly valami, amit a köznyelv a történet »tanulásáinak« nevez. Ki tanulhat a magyar sors menetéből? Kétségtelen, a történész és még legfeljebb a nemzet sorsáért töprengő szellemi *elit* vékony rétege vagy töredéke. Ha ez így van, úgy kérdésünk megint csak az *elit*- és nem a *néplélektanba* tartoznék, s íme, még sincs így. A sors menete ugyanis nem apró történeti részletekben érdeklí a néplelket, hanem ú. n. nagy *sorsfordulókon*, s azt már az átlagos műveltségű ember is megérti, mit jelentenek

ezek. Hogy pl. 1849-ben az oroszok bejöttek és segítettek visszaterelni a Monarchia egy »néptörzsét« (hogy a chlopyi hírheft hadparancs nyelvén szóljunk) a régi autoritativ államrend keretei közé, az nagyon tanulságos. Megkaptuk a leckét. Nem oly könnyű önálló hadsereget felállítani s vele külpolitikai tényezővé emelkedni: 1849 legalább is elhamarkodott volt.

Ilynemű tanulságot széles körben le szoktak vonni s a nép is jól megérti, miről volt szó akkor s ad analógiám mi lehet a jövőben. Hogy mennyit kellett küzdeni a Habsburg hatalommal évszázadokon át egy viszonylagos függetlenségért, nem kell nálunk sokat magyarázni, felőle a nép is tud sok mindent, nála is kéznél esik némi történeti csapadék. Tudja, hogy itt évszázadokon át folyton harcnak »kellett« lennie s a harcok nem voltak ötletek szüleményei. Hogy a Kárpátokon túl nem sok keresni valónk lehet, azt is érzik szélesebb körök. II. István korában Pázmán vitéz állott a király elé, mondván, hogy ha a király harcolni akar, megteheti, de a sereg hazamegy, a király harcoljon magának; a nemzet azt érezte, nem sok köze lehet a Kárpátokon túli harcokhoz. Ez a jelenet szimbolikus marad századokra szólólag.

Nagy jelentőségű az is, hogy a nyugat felé való terjeszkedés (IV. Béla, Mátyás) csak múltó lehet. Hogy a Nyugattal békében kell lenni, amennyire csak lehet, szintén fontos tanulság (melyet nem mindenkor vettek tekintetbe) stb. Mindezek a történeti, mondjuk, maki oszkopikus tapasztalatok sajátoskép nemcsak *elszigetelődő* nyomot hagynak, hanem összeolvadnak egy történeti hosszmetset összképévé s ennek megvan a sajátos, mélyen húzóó fonala.

Nálunk a történet menete meglehetősen világos összképet ad ki, melyből kiszökent egy tanulság: nem vagyunk világhatalom és nem is lehetünk azzá. Az idő eljárt, már Mátyás alatt sem sikerült állandósítható közepem ópai nagyhatalommá lenni. Ebből többféle rokon magatartás szűrődik le. Ilyen az, hogy mérsékelt ambíciójúnak kell lenni annak a népnek, amely itt élni, fennmaradni akar. Továbbá van a történeti életnek egy lehetősége, ahol kisebb nép is nagy lehet (v. ö. IV. rész, 2. fejt.) s ez a befelé élés, az introvertálódás: a *lelki élet*, a szellemi kultúra ápolása. A nagyvonalú hetvenkedés kora már a kalandozásokkal lejárt. Fontos következtmény történetünk menetéből kifolyólag az is, hogy a körülöttünk élő nagyobb hatalmaktól *tanulnunk kell*; ez a Nyugattal szemben való magatartásunkat meg-

szabja s eredményez egy műveltségátvevő hajlamot. Merevek nem vagyunk a kulturális értelemben vett Nyugattal szemben, viszont annál merevebbek voltunk és vagyunk műveltségi téren az alacsonyabb Kelettel és Déllel (törökkel) szemben. Csodálatos, hogy a 150 éves török időszak minő kevés lelki hatást tett műveltségi átvétel irányában. A török merőben idegen, a Nyugat nem; az csak politikailag lehet »idegen«, kulturális téren pedig »iskola«. Ez a történeti tanulság szinte magától értetődő álláspontra vezetett nálunk. Tanultunk és elég szívesen tanultunk. A főeredmény az lett, hogy műveltségünkben határozottan a Nyugathoz csatlakoztunk.

Századok menetének azonban volt egy néphangulati összeredménye is, amely elsősorban abban csúcsosodik, hogy mekkora jelentőség jutott ki nekünk és mennyi lett évszázadok fáradozásának az eredménye, összsikere. Ez *önérték-ézelmlünkre* hat elsősorban: nem nagyon dicsekszünk euiópai vezetőszerettel, világtörténeti óriássikerekkel, gloire-ral. Nincs meg bennünk az, amit a francia átlagosan érez, hogy t. i. az európai művelődés »gyűjtópontja« volt századokon át; a mi népi-nemzeti életünkre nem sok napsugár esett, ellenben annál több keserves küzdelem, melyben nem egy csaknem reménytelennek mutatkozott. Ebből a nép emlékében voltaképpen kettő emelkedik ki: a II. Rákóczi Ferenc-féle és az 1848-49-iki szabadságharc.

Nem volt saját királyi udvarunk négyszáz éven át, ahonnan fényözön áradt volna, csak emlékbén is, mint Mátyás renaissance udvarából. Így önértékünk ézését alig melengette valami. Sőt! Az önértékelzést sok-sok esemény segítette letompítani, egész századoknak van bizonyos lohasztó hatása. Még ennél több is.

A magyar történet csapadékához tartozik az az észrevétel, hogy ha történetünk menetét nézzük, mindig *magunkra voltunk utalva*. Nem találkozunk oly, kiemelkedően válságos helyzettel, amelyben a pusztá rokonézés segített volna ki a bajból. Mindig előttünk van Széchenyi komor szava: »Egyedül vagyunk«! A világtörténetben legtöbbször pillanatnyi érdekek találkozásait szemlélhetjük csupán, de néha meg-megszólal egy másik, kedvező eset is: itt valaki, valamely nép »rokonnak« tart bennünket. Ez sokszor csak pusztá reménység, nagynéha azonban reális erőtenyező; magyarnál ilyent nem találunk kivételesen sem. Ez hoz létre egy megdöbbenésérzést, t. i. az *árvaság* ézését. »Az igazi magyar

politika, írja Szekfű Gyula,² sohasem tudja elfelejteni, mert ősidóktól fogva vérében van szomorú tapasztalata, hogy népe egyedül van a világon és sem barátja, sem ellensége nincs magáért, hanem csak érdekből.« Ugyanígy szól Ravasz László; a magyar »mindig árvának érezte magát a nagyvilágban, mindig idegen volt körülötte a világ és ő is a körülötte levő világ számára; mindig a lét-nemlét kérdésével volt elfoglalva, az élet és halál kockajátékát játszotta; valami megfoghatatlan végzet szerűség jellemezte történetét: ha egy kicsit megépült, elbukott; viszont legmélyebb bukásából hamar lábraállott; mindig készen állott a legrosszabbra, de azért nyugodtan végezte munkáját».

Ugyancsak az árvaság hangját üti meg Keresztury Dezső:⁴ »A magyarságnak egyik legmegrázóbb élménye az elhagyatottság; a testvértelenségé, a magányé ... A legtisztább öröm mélyén is ott van valami nyugtalanító emlék iszapja.« Persze az egyedüllét érzése több más nép lelkét is elfogja és írónk vígasztal is bennünket: »Minden nép kész az elzárkózásra, a magyarság is szereti magánosságát büszke különállásnak érezni« . . .

Az egyedül állást siratja Kölcsey is, Zrínyi második énekében:

Te lásd meg, óh sors, szenvedő hazámat.
Vérkönnnyel ázva nyög feléd! . . .
Ő védtelen küzd, *egyedül*.

Az árvaságélmény végigszánt a századokon:

Magunk valánk a nagy kerek világon
Két árva, idegenek közepett.

Garay »Unió« című költeményében hazánkat és Erdélyt tekinti a *két* árvának. Az egyedüllét érzéséhez Arany hozzácsatolja a *meg-nem-értés* kesém tapasztalatát:

E nép ajkának ott körül
Siket vala mindannyi fül;
E nép fülének – bárha szólt, –
A szomszéd ajka néma volt:
Hegyen-völgyön, lapályokon
Lakott *ember*, – de nem *rokon*.

(Az utolsó magyar, I. 1.)

De még egyet idézünk. Vajda Jánosnál is felbűg a panaszos szó:

Hogy kis szigetként állsz e néptengerben,
 Páratlanul, *rokotalan*, egyetlen,
 Segítve még *mást*, soha senki *téged* –
 Ha mégis élsz, az méltó büszkeséged.

(Lenni vagy nem lenni).

Még egy olasz költő: Aleardi⁵ soraiban is felcsendül az árvaság fel-feltűnő volta. Versében Petőfit siratja s róla írja ezt:

Nemes gyümölcs, a nép fáján teremve!
 Te töled tanulá a haza nyelve.
 Melynek se anyja nincs, *se rokona*,
 A szilaj harci zengzetet.

(Hét katona).

Természetesen az árvaság-érzés különösen felfokozottan Trianon után jelentkezett. Vargha Gyula (1922) keserűen kiált fel:

Bár merre tekintsek, a föld kerekén
 Nincs se barátom, sem rokonom;
 Szól a halálbagoly a romokon . . .

(A végtelen felé, 104.)

A legrettenetesebb külpolitikai elszigeteltség éveiben hangzottak el ezek a megriadt szavak.

Az árvaság tapasztalatával kapcsolatos az, hogy nagyon is *magára akar hagyatkozni*, és csak magában kíván bízni. Jellemző erre nézve az, amit Illyés Gyula⁶ ír: »Együttesen, *egységesen*, nehezen hallgat a szói a . . . Csoportban nem szeret, járni, és így minden tagját külön-külön kell meggyőznie annak is, aki új utat lel a tettek, vagy az eszmék mezején.« Továbbá: »Külön-külön meghökkenően éles elméjű és megnyugtatóan belátó. Együttesen vakul és vadul makacsolja meg magát, húz – épp éles elméjűsége miatt (?) – ezerfelé, rontja le, amit külön-külön fölépített, válik tábornyi önmarcangolássá, irigységgé, dolyffé. Egy személyben úr és szolga.«

A magyar azonban ellentétes irányban is megmozdul: ha bizalmatlan is, szeretné »magát megmutatni«, hogy látva lássák és szeretné az idegennek megnyerni a bizalmát. E téren néha-néha népünk feltűnően buzgó és ilyenkor a gyermekességig hiszékeny. Ravasz László⁷ feljegyzi: »Ez a nép gyermek, hiszékeny, könnyen lelkesíthető, aki komolyan veszi a kész formákat. Tehát, amint mindig az

volt, az is marad – nagy gyermek.« Gyakran természetesen csalatkozik is, ezt észre is veszik; Arannyal szólva:

Egy az, amit *szíve* érez s amit *szája* mond:
Rászedi őt, megcsalja őt, akármi bolond.

Szerencsére a hiszékenységi időszakok ritkák, s történetünknek sok száz esete eléggé világosan beszél arról, hogy megtanultunk – épp elhatározó pillanatokban – óvatosak is lenni.

4. SORSÉRZÉS ÉS NÉPHANGULAT.

Sorsunk a legmélyebb lelki hatással van reánk, mert a sors mindig középponti kérdés: a létünket érinti, nem pedig azt, hogy jobban vagy rosszabbul érezzük magunkat. Egy vesztett háború, egy katasztrófa megrázza legbensőbb énünket, érezzük, hogy megsemmisülhetünk volna. Az ily érzés oly megdöbbenés, mely millió és millió ember lelkén fut át és együttes, kollektív hangulatot okoz. Magát az egész népet foglalkoztatja, mi történhetett volna, ha a válságos helyzet kimélyül. Megborzadás, megsemmisülés előérzete háborgatja életérzésünket, – az ilyen csak középponti élmény lehet; veszély-sejtő, sőt kínzó néphangulat jár a nyomában. Ily hangulatra a legvilágosabb példa éppen az 1918 utáni idő, a felszabadító érzést hozó müncheni döntésig. Elemezzük kissé bővebben ezt a középeurópai értelemben is tanulságos néplélektani jelenséget. Ennek a bonyolult hangulatnak első eleme az, ami minden sikertelenséggel velejár, de rendesen átmeneti szokott lenni: a *lehangolódás*. Amikor lezárjuk múltunk egy darabját, visszatekintünk, s hiányzik a siker fölemelő, további bátorítást nyújtó érzése, tipikus *utóézés* jelentkezik, oly »visszatekintő hangulat«, amely nem más, mint a tettekkel teli múltnak továbbregzése bennünk. A megütött húr egy darabig még tovább rezeg. Van hasonló eset kis mértékben, amikor belátjuk, hogy ügyetlenek voltunk: ilyenkor csekélyebb erejű *bosszankodás* hangulata fog el bennünket, amellyel némi önvád is velejár: miért vállaltuk egyáltalán az ügyet? Más azonban az olyan eset, amikor létkérdésről, háborútól van szó; ennek utókövetkezménye már mélyebb *megdöbbenés* és *önvád*. Nyomába

lép egy erős hajlam az *önvizsgálatra*, a belső revízióra. A sors összemléke arra indít, hogy megvizsgáljuk: a sors csapása elkerülhető volt-e; a sors változóságára, a kockázatra eléggé fel voltunk-e készülve stb. Erre következő lépés: tudjuk-e a kényszerítő sorssal szemben növelni saját jellemünk erejét? Ez lett, íme, a főkérdés egész Közép-Európában: minő erkölcsi megújulásra vagyunk képesek? A megújulás azonban már nemcsak pusztá *hangulat*, hanem *tervféleség* is, a terv pedig már »indulás-hangulat«. Ebbe már belehangzik egy új elem, a *reménykedés* hangulata. A múltat már lezártuk, s most már feldereng a jövő. A múlt fölött már nincs hatalmunk, már kiesett a kezünkől, de a jövő még a miénk, itt alkothatunk, íme, egy lélektani fejlődés a lehangolódás völgyétől a remény-hangulat emelkedőjéig. Itt már racionalitáson felüli várakozás, *hit* is megszólal; kezdünk »hinni« önmagunk javuló erejében és a felderülő jövőben. Ilyen hangulat *általános alapja és konkrét szülőoka az aktivitásnak, egyénben, népben egyaránt*. Mennyire fontos, íme, a hangulat!

De mi a hangulat?¹

Ha erről csak azt hisszük, hogy csupán színezi az életet, mint a kellemes, vagy kellemetlen érzelm, úgy eltévesztjük a lényegét, melléfogunk. Érdemes tehát a hangulat elméletét kissé bővebben tekintetbe vennünk. Mindenekelőtt egy hasonlatban fejezzük ki az egészet. Képzeld el egy tó befagyott felszínét, amely merev és mozdulatlan. Ez a »hangulattalan« állapot képe. A hangulat itt »állapot«. A hangulattalanság, íme, lenyugodott, merev valami, ámde nem nevezhető minden hangulat állapotnak. A legtöbb hangulat olyan, mint annak a tónak a felszíne, amelyen széles, nagy hullámok hömpölyögnek át. A hangulatnak valaminő hömpölygés-, azaz mozgás-jellege van. »Hangulatba jönni« annyi, mint mozgásba, hullámozásba jönni; ahol »jó a hangulat«, ott az élet olykor pezseg és lendülete, mozgása van.

Kell ilyen hangulat, mert az élet konkrét céljai nagyon is lekötnek, és ráfeszítenek bennünket *egy-egy* cél követésére. Ekkor *konkrét munkafeszültség* él bennünk, s az akarat van elemében, dolgozunk. De ennek a feszültségnek is egyszer engednie kell, ki kell kapcsolódnunk a konkrét lekötöttségből. Ezt érzük el, amidőn a *konkrét* feszültség feloldódik, azaz felszabadulunk – egy hangulatban. Ez a hangulat tehát lebegő állapot két konkrét feszültség között. Nagyon

fontos az, hogy néha-néha így felszabadulunk egy hangulati intervallumban, önmagunké lehetünk, nem vagyunk egy-egy cél szolgálói, mintegy végrehajtó közegei. Nem vagyunk az élet technikusai, hiszen minden végrehajtás technikát követel.

A hangulat tehát *visszavezet a mi énünkhöz*. Szabadoknak érezzük magunkat, technikai kötöttség nélkül valóknak. Ezért lehet »termékeny« egy hangulat, mert most az Én újból tud indulni, miután először önmagára talált vissza.

De a hangulat, amely ennyire én-központú (kinek-kinek csak a *maga* hangulata van meg, másé legfeljebb csak ráragad), *tartós is*. Ezerféle élmény, sors-émlék *tárolódhatik* benne. Azért van az, hogy egyvalakinek egész élete összesűrűsödhetik egy *általános*, azaz élethangulatban. Itt megvannak a múltnak ujjlenyomatai sorjában, szinte az egész életére kiterjedőleg.

Ugyanez történik meg egy nép »élethangulatában«: egy nagy kondenzátor van előttünk, *néphangulat*. Benne van, benne lappang az egész történeti sorsa, a fejlődés és viaskodás ezernyi emléknyma. A hangulat *összeolvasztó* tényező: benne összegeződik a múlt számos nyoma-baja. De nem pusztá kimutatás készül a múlttól. A hangulat nem kettős könyvvitel, hanem valaminő csodálatosan rugékony életműszer: a hangulat egyben felfrissülés, így annak indító ereje van. Úgy képzeljük az előbb érintett tó-felszínt, hogy ott szép, nyugodt hullámok lebegnek át a felszínen, de az irányukat erre-arra változtathatják. A hangulat labilis valami, változik, sőt szeszélyes is lehet. Ilyenkor mondhatjuk a hangulatról, hogy »kiszámíthatatlan«. Máskor viszont nagyon is kiszámítható és kiismerhető, kivált, ha néphangulatról van szó.

A magyar néphangulat is ilyen. Földünk nem nagy, sorsunk állandóan nyom, és nem vagyunk vidámak. *Hangulatunk komoly*, százados ritmusa van. Olyan ez a néphangulat, mint az a tóhullám, mely rendkívül lassú, hosszú hullámú és nem szeszélyesen cikázik az irányja. Az ily néphangulatot mondjuk – az allegriával szemben – »súlyos« *néphangulatnak*. Ez a hangulat a történeti sors gyümölcse. »Nem nagyon víg a magyar« (Dugonics). Magyarázó ereje van a súlyos hangulatnak történetünk megértésére nézve: múltunkban évszázadokon át tartó, nagy összhullámok húzódnak végig, – az élet hangulata általában véve komoly. Századokon át ugyanazt a leckét mondjuk el a történetben: védekezünk,

hogy azok maradhassunk, amik vagyunk. Ez a passzív ellenállás magatartásában ismeretes, mióta e szót Deák Ferenc kora ennyire közkeletűvé tette.

Kazinczy² szerint a magyar közhangulat több, mint komoly: szerinte legjobb volna a magyar színjátszást – a fejét ezen töri akkor – a Hamlet előadatásával megkezdeni, mert ez hasonlít »nemzetünknek nem rózsaszínű érzéséhez«. Mások még általánosabb formában beszélnek és egyenesen szomorú közhangulatot emlegetnek.

Vannak korok, amikor a »súlyos« néphangulatot »szomorúnak« érzik, mint a jeles költőnő, Dukay Takács Judit³ a XIX. század elején:

Magyar születésem hozza magával tán,
Hogy a természetem szomorúbb, mint vidám,
Közmondás az, hogy: a magyar *sírva táncol*,
Magyar természetünk hát, mely ehhez láncol.

(Az én képem.)

Ugyané korban másoknál is akad hasonló észrevétel. Kisfaludy Sándor kérdezi:⁴ a magyar regék sora miért szomorú; »azért-e, hogy nemzeti természetéből szomorú a magyar? azért-e, hogy helyzete régen olyan már, hogy . . . a nemzetnek minden örömét, javát, szerencsését, dicsőségét örök búnak gyászos köde fedi? – elég az, hogy a magyar igen hajlandó a szomorúságra. Sőt még örömét és vígságát is szomorú és bús hangokkal jelenti. Bizonyosága ennek a magyar táncnak többnyire kesergő melódiája; bizonyosága ennek a köznép énekeinek többnyire szomorú nótája. A magyar felől igazán elmondhatni, hogy – *sírva táncol*«. Ezt általánosságban mondanunk ma bizonyára lehetetlen. Lehet a kor és a táj hangulata a Kisfaludyé. Hozzájárult a korabeli romantikusok múltba-merengő hangulata; hozzá I. Ferenc stagnáló kora. De ha túloz is Kisfaludy, egy szemernyi igazság van észlelésében; a »komoly« néphangulat »komorrá« is válhat, s ettől csak egy lépés a szomorúság.

Nem lehet ez más, mint négy-öt évszázad alatti *legyen-gülés* hangulati összeredménye, a történeti sors csapadéka.

A komoly néphangulat nemcsak a politikában, hanem az irodalomban is felismerhető. Illyés Gyula⁶ döbbsentett rá egy sajátos tényre, az irodalom statikus, szinte állandó hangulatára vonatkozóan. »Nem hiszem, hogy van még egy irodalom, amelynek régi nagyjai oly keveset veszítenek frissességükből, időszerűségükből, mint a miénk. Mennyire

a mai kornak, nekünk beszél valamennyi! Tanításaik, tanácsaik, mennyire érvényesek! A magyarázat egyszerű: körülményeink alig változtak, a nemzet helyzete és így lelki magatartása századokon át csaknem ugyanaz.« írja továbbá: »Tán ez magyarázza, hogy alig van irodalom, mely oly keveset törődik régi nagyjaival, mint a mienk. A régiek majdnem ugyanazt mondják, azt, amit mi is tudunk.«

Quand le poëte hongrois parió, il ne parvient jamais a dégager ce qu'il veut dire lui tout seul. Sa voix parióera avec l'accent *qui est commun a tous les poétes hongrois* (Sauvageot, 149. 1.). Ugyancsak a magyar néphangulat »súlyosságával« függ össze az a vonás is, amit *nehéz lendíthetőségnek* mondunk. A magyarságnak mindmáig nincs fürge, azaz városi lelki alkata. Nehezen és lassan alkalmazkodik a pillanat követelményeihez, – erre épp most fizetett rá 1918 körül, – tehát elmarad reformok terén; gondoljunk csak a háború előtti nemzetiségi kérdésre. Mikor aztán nyakára halmozódnak a bajok, nem tud velük hírt elenében mit kezdeni. Néha meg nagyon is nekilendül, bár ez sem valami felbőszülés esete, nem egy indulat, hanem egyszerűen felbuzdulás: az akarat hirtelen megjött lavínája. A sokat emlegetett szalmaláng éppen ellentéte, de egyszersmind következménye is a súlyos sorshangulatnak.

A »súlyos« hangulatot nem szabad »nyomott« hangulatnak nézni, de nem is perdülő, izguló hangulat az. Hogy ama hangulat észrevétele gyakorlatilag is mennyire fontos, a népnevelés terén pl., hadd mondjuk el egy példában. A magyar ifjút – a városi, gyorsabb reakciójú ifjúval szemben – »lassú észjárásúnak« mondjuk, holott van ebben egy »túlállítás«. ⁶ Csak annyi igaz, hogy már az ifjúságban lehet bizonyos nehéz lendíthetőséget észlelni, mely a környezet súlyos hangulatából ered. Közoktatásügyünk persze a szabad versenyt az iskoláztatásba is öntudatlanul bevitte: aki lemarad, az lemarad. Ez helytelen gyakorlatra vezetett. A magyar ifjúnak sok-sok *biztatás* kell; nem azéri, mert elcsügged, hanem mert nehezen kél szárnyra. Egy szegedi professzor mondta nekem valakiről: »kezdetben sok baj volt vele, nehezen indult, de aztán sok-sok biztatás után igen megeredt a szellemi járása. És nemsokára sokra vitte.« Ez nem elszigetelt eset. Ha biztatást és jóakaratot érez az ifjú, úgy szárnyra kap, miután legyőzte a kezdetben nagyon is érezhető néphangulati *gátlást*. Igen általános tehát, mert még a fiatalságra is átragad az általános, súlyos élethangulat.

Közbevetőleg fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy nem szabad mindent egyféle alapon, például néphangulatból magyaráznunk, – az élet általában sokkal bonyolultabb, minthogy egy-két formula elég lenne a jelenségek feltárására. Különösen a fiatalság az, mely mindig friss áram bekapcsolását jelenti történeti sorsunkba, valamint élethangulatunkba. Mi csak arra utaltunk: még a fiatalságra is van hatással egy régebbi keltezésű, súlyos néphangulat.

Egyben különösen utalunk arra, hogy ne lássunk csupa rosszat az említett általános élethangulatban, mert sok jó is származhatik belőle. Ilyen a *türelem*, mely roppant arányokig fejlődhetik ki. – úgyannyira, hogy ha nem jár sikerrel, ha a véges-végig tűrés hiábavaló volt, mély erkölcsi *méltatlankodás* jár a nyomában; ekkor ellentétébe, hirtelen, türelmetlen *felbuzdulásba* csap át: »a pohár kicsordult«. Ezt a lelki magatartást azonban a magyarság csodálatosképp kerüli, nem szereti. Nem is szívesen gondol rá, érzi, hogy valamiben a helyzet kényszere hatott rá. Tehát nem afféle jóleső energiakifejtés ez.

Továbbá a nehéz élethangulat gyakori velejárója a *hűség*, mint ahogy a könnyed élethangulat a csapodár lelkek magatartása. A súlyos néphangulat nehezen mozdul, de ha mozdult, az iránya sokáig azonos marad. Nem téreget sem jobbra, sem balra, hanem kitart; ez a *kitartás* is különös szint ad történetünknek. Hányszor volt nehéz a helyzetünk az idegen dinasztiával szemben, és mindig kitartottunk, vissza-visszatértünk hozzá, s holmi szirénhargokra (Napóleon) rá se füleltünk. Nem részletezzük tovább a néphangulat velejáróit, ha az olvasó a továbbiakban figyel, észreveszi könyvünk folyamán, hányszor figyelmeztethettük volna a néphangulat jeleire. De erre nem is igen lesz szükség.

A néphangulat nem pusztá kolonc egy nép életében; változhatik egy századon belül is. A néphangulat bizonyos *felfrissülést lehetőséget* is magában rejt. Ha a súlyos néphangulat ellentétéről van szó, ki ne gondolna a mi felpezsdülő reformkor szakunkra?

A hangulat, láttuk, nem állapot, sőt állandósága sincs biztosítva; az a körülményektől – néphangulat esetén: a századtól – függ. A hangulat alapot nyújt a *cselekvésre*, hiszen láttuk már, a hangulat belső mozgalmasság, vibrálás és ezzel velejáró motívumok finon fészkelődése, átrendeződése. A lehangelődés viszont elmerevedés, esetleg a lelki élet leállása, stagnálása. Ide vezet az ú. n. »reménytelen

hangulat«; ellenben a elhangolódás lelki mozgalmasságba visz bele. Mikor hangulatba jövünk, kezdünk tervelni is, előkészülni, cselekedni. Ez az egészséges út a hangulatok hullámozásában.

Ha egy pillanatra visszatérünk a világháború utáni, középeurópai hangulatok változására, az előbbiekhöz ezt tehetjük *hozzá*. Kezdetben méltatlankodás, *kiábrándulás* a múltból és *letörtség* hangulata uralkodott. Kiábrándultunk nemcsak a XIX. század számos intézményéből, hanem csakhamar az egész népszövetségi Európából is. Mennél kedvetlenebbül néztünk a jelenre, annál nagyobb kedvvel tekintettünk a múltra; egy újabb historizmus virágkora kezdődött nálunk, és egy konzervatív jelszó hatott szélesen: »csak kitarítani!« Mindez egy nyomott néphangulat, sőt hangulattalan elmerevedés közepett játszódott le. Majd következett a lelki felépülés, a *megújhódás* hangulata; új életterv, új stílusú államberendezés kezdte a lelkeket foglalkoztatni s ez sikerült is Olasz-, majd Németországban. Nálunk nem; nálunk a múlt erős maradt, s a 30-as években újfajta nyomott hangulat, szinte stagnálás-érzés izgatta a kedélyeket, érezve, hogy nem győzzük eléggé a tempót.

Nálunk az erkölcsi megújhódás kedv-hangulatát tompította nemcsak az általános elkedvetlenedés, szárnyaszegett-ség letargikus hangulata, hanem egy *fatalisztikus* hangulat is belejátszott: az a gondolat, hogy a világháború eseményeinek kulcsa nem nálunk volt. Mennyi minden nem sikerülhetett! Sors bona nihil aliud, – hivatkozhattak is egyszer-másszor Zrínyi mondására. A világháború nem volt a *mi* művünk, abba belevonszoltak »az események«. Ily fatalisztikus beállítódás rontotta a saját erőnkéből való felemelkedés ingerét, még a magábaszállását is. Pedig elmondhatni Arannyal:

Egy nemzet gyásza nemcsak leverő.

(Széchenyi emlékezete.)

A középeurópai újjászületésben harmadik helyvel elégedtünk meg, bár a kezdemény országunké volt.

Idáig jutottunk. Megállapítottuk a magyar néphangulat főjelleget, a súlyos néphangulatot, s a velejáró komolyságot. Most egy kivételes lépést teszünk: összehasonlítunk, bár programmunk nem ez, sőt óva intjük a közeljövő kutatóit, hogy összehasonlításokat tekintsenek első lépésünknek, holott ez igazában csak távolabbi jövő zenéje. Először azt

vizsgáljuk, hogy *mi az, amit* az összehasonlítások esetleg viharos zónába eresztünk. Itt azonban egy tanulságos párhuzam kínálkozik a magyar és a német néphangulat között. Az utóbbira nézve tanúként egy nagy embersors-látóra hivatkozunk, Goethére, akinek úgy látszik,³ hajlama volt népjellemek vizsgálatára. Azt írja: »Es ist der Charakter der Deutschen, dass sie über allem *schwer werden*.« Többfélekép érthető ez, nehézkességnek vagy elmélyülésnek, de bizonyára ez lesz a helyes: valami van a néphangulatban, ami őt súlyossá teszi a könnyed élethangulatú népekkel szemben. S aki a német nép körében élt, s jól ismeri történetüket, észreveszi az okokat is, amiért a németiség a világtörténetben olyannyira kiemelkedő helyre jutott az élet komoly felfogása terén; azt is észreveheti, hogy a német nép is a maga helyzetében közre volt fogva Kelet- és Nyugatról egyaránt, küzdenie kellett évszázadokon át, míg megtalálta önmagát, állami egységét stb. Hogyne lett volna élethangulata olyannyira komoly? A német komolyság a XIX. század folyamán csak fokozódott, s egy világszínvonalat jelző munkakultúrát hozott létre iparban, avagy tudományban. . .

A magyar sors, a magyar történeti levegő sok mindent lehetetlenné tett, aminek pedig megvan belső, lelki alapja. Van élethangulatunk említett főeleme mellett egy másik hangulat is, ami már a kedvrekerekedés irányába hajlik el. Néha felpattanni törekszünk, valamire különös »kedvünk támad«, és – *kilépünk komoly önmagunkból*. Bizonyára az van a dolog mögött, hogy túlságos egyhangúvá lesz a komolyság élethangulata, és *ezért* vágyódunk egy rugékonyabb, derűsebb élethangulat után, amely könnyebb, élesztőbb. íme, irodalmunk széles körben láthatóan komoly hangulatú, s mégis jóideje tetszettek nekünk a könnyebb hangulatjárású déliek. Hogy lehet ez?

Nálunk nem vált tudatossá a kérdés, de szinte állandóan kísért: tulajdonképpen hova vonzódunk mink, a Kelet-Nyugat határán élő s itt évezredes létharcot vívó nép; vajjon az »északi« vagy a »déli« népek felé-e? Ennek a belső vonzódásnak vannak kétségtelen jelei irodalmunkban s nagyon f élre lehet érteni – a »déliekhez« való vonzódást. *Ilyen* vonzódás van nálunk, s bátran lehet mondani, hogy szeretjük – széles körben – az olasz és francia irodalmat. Úgy érezzük, oda szívesebben térünk át a miénkől. Vajjon mit jelent ez? – azt-e, hogy arra felé *van* nagyobb rokonsága népjellemünknek? Ott érzünk-e nagyobb hasonlóságot a mi

népi sorsézésünk- és néphangulatunkkal? Bármennyire tépelődtem e probléma körében és bárminő rokonszenv él bennem pl. az olaszok iránt, mégis csak arra az eredményre jutottam, hogy ama tagadhatatlan rokonszenv *nem* a népjellem hasonlóságából fakad, hanem egy ősi kiegészülési szükségből. Az ú. n. rokonszenvek éppen nem mindig abból fakadnak, hogy más olyan, mint mi, hanem ellenkezőleg abból, hogy mi *nem* vagyunk *hasonlók* másokhoz, hanem, szeretnénk *hasonlítani* másokhoz. Ez egy mélyebbről fakadó szükségleten nyugszik: nem vagyunk elegek magunknak, *többek* és mások is szeretnénk lenni; ez az önkiegészítés ösztönös, féltudatos vágya. Ez a vágy hajt mások felé, nem pedig az, hogy mások felé *máris* hasonlók vagyunk, másokban mi önmagunkat akarjuk felismerni. Látjuk, mi az, ami bennünket a »déli« néplelkek felkeresése felé hajt és ösztönöz állandóan: mi mások vagyunk, nem »déliek«, hanem – inkább északiak.

Érdekes lélektani dokumentumát bírjuk ennek Ady egy csodálatos versében; már pedig tudjuk, Ady szerette a franciákat, istenítette Párizst, hisz huzamosan élt ott, olvasott franciául, lelke mélyére szívta a francia lélek levegőjét, ismerte és szerette a francia irodalmat. És mégis ezt írta a déliek könnyed és csillogó életstílusára reagálva:

Jaj, jaj, öl a fény és a szó,
Valamikor csak Délen járok:
Könnyű a fény, sekély a szó . . .
Én északi ember vagyok
Aki útját zord gonddal rója.
Akinek *pokol a beszéd . . .*
Nehéznyelvű és rest a szóra.
A Dél: vén, csacska népű táj.
Illanva jön, gyorsulva lebben
Itt minden ajkon az ige.
Északon gyökösebb a szó,
Mélyebbről jön és nemesebben.

(Északi ember vagyok.)

Ez szinte villanásszerű meglátás a néplelek mélyére nézve: nagyon komoly, sőt olykor komor itt a nép hangulata, hallgatagabb a nép, befelé fordulóbb a lélek, mert a sorsának keresztje nehéz. Magyar vagyok annyi, mint komoly vagyok. Ebben a versben is ugyanaz van, mint Petőfi versében. Innen van, hogy egy nagy katasztrófa, aminő volt a trianoni lesújtás, a magyarságot lelkében annyira megviselte, hogy

szinte a szavát elállította; szinte lélekezése is neheze égett a dermedt csendben.

És mikor nem nehéz a magyar sors?...

Ha tehát a néphangulat olyannyira komoly, úgy nagyon is érthető, hogy vágyik ebből kifelé és – a »délielkehez« fordul, mert ezekben mintegy a maga néphangulatát felüldítheti, lelkét frissítheti. A nélkül, hogy alaptermészetét ezzel mássá tenni bírná. Mert a népjellem nem válhat mégse mássá, mint aminővé helyzete és sorsa formálta. A helyzet-és sorsézés mindig jobban »determinál«, mint aminővé a néplelket ilyen vagy olyan rokonszenv formálhatja. Végre is a népjellem meghatározója nem lehet valaminő rokonszenv, mert a nép jellem legmélyén nincs más, mint az, hogy önmaga a determináló, nem pedig a determinált, különböző hatás nem ráakódik, hanem ilyen vagy olyan hatást maga keres.

Egy nép tud olykor-olykor *hangulatcserére* is berendezkedni; hasznos is lehet, mert ha örökké komolyak vagyunk, akkor ebben nehézkessé és gépiesen merevvé is válhatunk. Szerencsénk az, hogy épp erre nincs különös hajlamunk; tudunk hangulatban egészségesen üdék is lenni, ezért nem hasonlítunk egy elkomolyodott, öreg néphez, hanem százonként meg-meglendül a hangulatunk. És ekkor a friss népek közé emelkedünk, mint tettük a reformkorban. Rónay Jácint írja 1847-ben: »Megvallom, nem szeretném, ha komoly közönyös, ábrándokba elmerült nemzet volnánk; mert ez közönségesen elvéghedés jele szokott lenni, pedig az Istenért! nekünk még nem szabad elaggani, hiszen alig éltünk!«

Égy tény bizonyos: népi alaphangulat terén egy nép sem hajlik az *elgépiesedésre* oly kevésé, mint a miénk.

Mielőtt nyomozó munkánkat megkezdzenők, el kell háritanunk egy esetleges téves gondolatot, mely abból származik, hogy a különbségeket nyomozó, differenciális lélektan csupa sajátzerúséget halmoz fel. Ez a téves gondolat az, hogy a néplelek éppen csak sajátosságokból áll. Érről nincsen szó. Minden nép egyik tagja az emberiség nagy családjának, és lelki vonásaiban nagyon sok a közös mozzanat. Mindenkinek lelke mélyén egy széles közös alap található: az emberség, a humanitás, és csak másodlagos helyen jöhet tekintetbe a népiség, az ethnikum. Kivált az értelmi alkat terén találunk

sok közös vonást, amit az is mutat, hogy még egy igen távol álló nép is elég hamar, olykor félszázad alatt, el tudta sajátítani egy idegen kultúra értelmi vívmányait, mint ahogy a japán gyorsan eltanulta az európai kultúrát. Nem szabad tehát Spengler módján az egyes népi kultúrákat merőben idegen testeknek tételezni fel. Minden nép át van hatva »idegen hatásokkal«, és pedig azért, mert azok a hatások voltaképp – nem is idegenek, csak épp hiányzottak a hazaiból, s könnyű átvételre találtak. A különbségeket nyomozó lélektannak nem szabad azt a látszatot kelteni, hogy a népek valaminő szellemi epidermisszel vannak elválasztva egymástól. *A humanitás közös alap az emberiségben.*

Ám még a humanitás is mutat elszíneződéseket, és pedig kultúrkörönként. A »*kultúrkör*« hatalmas történeti realitás, mit sehol jobban nem éreznek, mint nálunk: a »Nyugat« egységes jellegű, és annak alapján egy görög-római és keresztény kultúr-egység áll. Ezt nem szabad elfelednünk.

Még azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy nem minden ú. n. népi, vagy nemzeti vonásnak tulajdonítható egyformán jelentőség. Vannak mintegy esetleges, és vannak alapvető, konstitutív vonások: ezeket ma még nem ismerjük, egyik nép lélektana sem ismeri. Ma még csak arról lehet szó, hogy a különböző vonásokat *jól* meglássuk, és *mind* meglássuk. A mai néplélektani vizsgálódás nem tűzhet ki minden célt egyszerre maga elé.

Még egyet kell előljáróban megemlítenünk. A nép lelki vonásaival foglalkozó irodalomban a leggyakoribb az, hogy keresik a *hiányzó* vonásokat, jórészen azért, hogy ezek felmutatásával neveljék a közönséget. Nálunk előszeretettel kutatják azokat a vonásokat, melyek a Nyugaton megvannak, nálunk pedig hiányoznak. És teljes közönyösséggel mennek el azok mellett, melyek nálunk egyszerűen megvannak. Se szeri, se száma nálunk a magunk iránt elégtelen, sőt gáncsoló íróknak. Ezzel az írói magatartással szemben mi itt eleve és tudatosan arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a különböző tulajdonságokat úgy vesszük, mint *megértendő*, pozitív adottságot; nem hiányolunk és nem gáncsolunk. Mert igazat adunk a nagy bölcselő, Hegel egy elvi álláspontjának: »Hibát találni könnyű, nehéz azonban megtalálni azt, ami jó; és nehéz ennek a szükségszerűségét felismerni. Kezdő műveltségű ember mindig a hibáztatással kezd, az előrehaladott pedig mindenben meglátja azt, ami pozitív«. ¹⁰ Amit Hegel mond, minden néplélektani kutatás

megszívlelheti, elsősorban a mi hazai kutatásunk. Nálunk szinte hozzászoktak az eszmélkedők ahhoz, hogy csupa hiány van bennünk: amik »*még nem* vagyunk«, és elfeledik méltányolni azt, amik már vagyunk, avagy mindig azok is voltunk. A fényképezésben tudvalevőleg először a negatív kép készül el, ahol minden fehér fekete. És egyes néplélektani eszmélkedők könnyen elfeledik – először a pozitív képet nézni meg, miután hozzászoktak ahhoz, hogy állandóan a negatívot nézzék, így sok vonást találnak, ami fehér és – feketének látszik.

Hasonló hiba kevésre becsülni azt, ami *még* nem elég »fejlett«. Ez nem hiba igen sokszor, hanem érték, mint ahogy érték a fiatalság maga.¹¹ A néplélek sohasem áll oly fokon, aminő a legműveltebb emberek szellemi színvonala. A tömegek nem viszik odáig, ahová a művelt ember fel tud emelkedni, de ez se riasszon el bennünket: a lélektani vizsgálódásban meg kell érezni azt is, ami még csak csira-állapotban van, ami még csak »potenciális« vonás. Ehhez, hogy jól megértsük azt, szeretetteljes odahajlás kell, nem pedig a társadalomkritikus rátartisága, sem nem a városi művelt ember kultúrgőgje. Hegel arra figyelmeztet, hogy szinte mindennek »megvan a maga értelme«. Mélyedjünk bele abba, *ami van*, elfogulatlanul, és akkor megnyílik előttünk a lelki *valóság* értékeinek sajátos, színes világa: a valóság, mint érték. Ez nem relativizmus, hanem egyszerűen elfogulatlanság.

Ezzel indulhatunk útunkra.

MÁSODIK RÉSZ
A KÖZÖSSÉGI ÉRZÉSEK EREJE

1. MENNYIBEN VAN »MAGYAR INDIVIDUALIZMUS«?

Alig van vizsgálat arra vonatkozólag, hogy *a)* az individualizmus *micsoda*. Ennél nagyobb baj, hogy *b)* az individualizmus *történetét* sem írták meg, mint ahogy megírták a materializmusét (Fr. A. Lange), avagy az idealizmusét (O. Willmann és mások), a liberalizmusét, az imperializmusét stb. De még az sincs kiderítve, hogy *c)* mi az individualizmus társadalmi *szerepe*, vagy mi lehet. Mindennek ellenére naponta ejtünk ma szót az individualizmusról, s úgy látszik, a szó megértésének semminő különös akadályja nincs, értjük, szinte »látjuk«, mi az individualizmus.

a) Mi az individualizmus? Az egyén *önközpontúsága* s aránylagos *kiszakadása* abból a kisebb-nagyobb közösségből, melynek tagjával született, melynek szerves tagjaként nőtt fel, és mint igazi tag, élt a maga közösségében; továbbá az, hogy az egyes emberi *élet célját* az egyén maga-magában látja és keresi is. Az; egyén a nagy Naprendszer központja, minden más csak körülötte jár. Legtökéletesebb kifejezését Concha Gyöző¹ egyik mondatában találhatjuk: »Az ember, í
nél fogva magát minden kívülre levőtől megkülönböztetni bírja, s *magát lényegesnek*, minden kívülre levőt pedig magához viszonyítva lényegtelennek tekint.« íme, öntudatosság – ebből indulunk ki. Az egyén képes valóban a legnagyobb tudatosságra; írók, költők, államférfiak, filozófusok a tudatosság terén nagyon kiemelkedhetnek; nagy emberekké, szellemi vezérekké válhatnak, mert hiszen tudatosak. Ebből aztán sokan azt a következtetést vonják le, hogy a kultúra haladásának mindig *éppen az egyén*, illetve az individualizmus az útja. Elfeledik azonban, hogy ez csak egyik út, s az út

mentén mély árok van, ahova a közösség életcéljait és gyakorlati érdekeit bele lehet taszítani – éppen individualistáknak, akik a közösség életét élni már *nem is akarják*, magukat fél-istenként tisztelik és magasztaltatnak, nem törődve semmi mással, így észrevétlenül *felelőtlen*é válnak, mert hiszen a felelősség nem másból ered, mint hogy magunkat egy nagy *egésznek* részéül tudjuk, az egész »hozzánk tartozik«, és mint ahogyan egyik testrészemért felelősnek érzem magamat, úgy felelős vagyok a testemen túl lévő világ egy nagy darabjáért is, – hiszen az is voltaképpen én vagyok. Minél nagyobb az egyén, annál inkább látja ezt. A nagy embert éppen arról lehet felismerni, hogy mekkora részt hasít ki magának az egyéneken túli s feletti világból, azt illető felelősségből. Maga »megkülönböztetése« teljes kiszakadást is jelenthet a világból, szolipszizmust, elméleti és gyakorlati téren, így lesz »magához viszonyítva minden más lényegtelen«. Ennyi legyen elég itt az individualizmus lényegéről.

b) Mi az individualizmus történeti arca? Először mindenki csak közösségi *tömegember*, közlény, ahol csak a *faj* arcát lehet leolvasni, de semmi eredetit és egyénit. Ebből a köz-síkból először egyes *vezetők* bírnak kiemelkedni, kik ezáltal misztikus varázs színébe kerülnek. Majd egyre szélesebb körre terjed az átlagonfelüliség; a következő stádiumban feltűnedezik a szétszórva élő *elit*. A XIX. században pedig sokféle ok – szabad verseny, választói jog, korlátlan és meglehetősen szabálytalan felemelkedés – vezetett arra, hogy ki-ki megkísérelhesse, legalább gondolatban, az átlagonfelüli helyzetet, legalább is az individualista külső színezetét: elérkezik az idő, amikor szinte mindenki egyén akar lenni, semmi más. Ez közkeletű mese, ez a korszak hipotézise, illetve illúziója: ha nem is mindenki valósággal »egyén«, de azzá lehet, vagyis legalább is mindenki potenciális egyén, egyén-csira. Magára tekint, s el is várja, hogy a közössége körülötte keringjen.

Hogy jutottunk ide? Csak rövid vázlatot adunk. Ügy látszik, hogy ehhez a sajátos életformához, vagy élet-elképzeléshez az *önként vállalt munka* kulturális programja vezetett. A rabszolga, vagy a jobbágy munka-kényszer állapotában volt, amit tett, kénytelen volt megtenni, mert valaki előírta számára. De a társadalmak eme tömegeiből lassan kiemelkedtek a városi polgárok, akik szabad levegőben kezdték magukat érezni. »Die städtische Luft macht frei.« A polgárok már maguk »vállalkozhattak« erre is, arra is,

ők teremtették meg, lassan, lépésenként azt a munkaszabadságot, mely akkortájt lehetséges volt. Legalább is példákban felmutathatták az egyéni *autonómiát*: magam ura vagyok, gondolatban, életervben, sőt bizonyos mértékben vallásos téren is (protestantizmus). Eme rövid vázlatunk is látni engedi azt, hogy az individualizmus jórészt közép-európai termék a történetben s innen szivárog szét lassan Keletre, gyorsan Amerikába.

Mindez nagy fejlődési zavart csak a XIX-ik század második felében okoz: ekkor ugyanis igen régi, mindenféle közösség kezd el bomladozni: a család, a szülőföld szoros együttlélekzése (helyi kisközösség), majd a nemzet is, a kultúrkör is. Ma itt vagyunk ennek tagadásánál, az európaiság, a Nyugat szakadozásánál.

Az individualizmus fejlődési betegség lesz, a szabad versenyben halálos dőzéseket ad a közösségi érzület világának. Látjuk ez igen rövid történeti vázlatból, hogy *c)* az individualizmus társadalmi *szerepe* is minő nagy, ha csak a XIX. századtól kezdve is. Ezután az általános bevezető után térjünk a hazai viszonyokra, a magyar néplélek és az individualizmus viszonyára.

Nagyon sokan beszélnek arról, hogy a magyar »individualista nép«. Nehezen kezelhető, csak magára hagyatkozó, önállósodó, sőt maga fölött urat nem tűr, szervezhetetlen stb. Mások szerint azonban fordítva, kiváló érzéke van a közösségi életre; csak *vezetni kell tudni* \ Ha van is szét-húzás, ez hamarosan alábbhagy, mihelyt igazi vezére támad, és ekkor aztán egy test-egy leiekké forr össze. Melyik álláspont a helyes? Van-e lényegében *magyar* individualizmus? Címünkben mi már állást foglaltunk, mikor úgy tettük fel a kérdést, hogy *mennyiben* van nálunk individualizmus? Mind a két vitatkozó álláspontnak igaza lehet részben.

Történeti bevezetőnkől (*b*) látjuk, hogy az individualizmus koronként más, és hozzátehetjük, népenként is más, sajátos jellegű és – ami fő – sajátos motívumú. Más indok szerepel nálunk és Angliában, más német, mint olasz földön. Azt kell kiderítenünk, hogy nálunk minő történeti helyzet minő fajta individualistát engedett felszökkenni a mélyből, a nép történeti talajából és lelkiségéből.

Mindjárt kezdetben erős gyanúnk támad a tekintetben, hogy az individualizmus nálunk széles alapon fejlődött ki. Éppen ellenkezőleg. Tudjuk, hogy az individualizmus a városi élet szabadságával együtt fejledező életformai *autonómia*.

Az leszek, ami akarok, életem az enyém, céljaim az enyéim. Nem köt engem sem a múlt, sem a törvény, sem a társaim, a környezetem; önálló bolygó vagyok a társadalmi világűrben. Mondhatták ezt egyesek, de kevesen. A város mindenekelőtt idegen volt, sőt részben idegen maradt a XIX. század végéig, mert a város műveltsége, életformája sem századok harcok életfelfogásának (nemesség), sem munkavilágának (jobbágyság) nem felelt meg. A város a hazai lélek szempontjából, a széles tömegekre nézve művirág, amely szép az asztalon, de nem nőtt a földünkön. A széles néptömegek még ma is rengeteg preurbán (városelőtti) lelki motívum alapján élnek le életüket. Egyesek ebben régebbi századokat, »elmaradást«, anakronizmust látnak, mi pedig itt egyszerűen a társadalmi szerkezetet nézzük. A város nálunk a tömegeket alig individualizálta; íróink is jobbára városokban tértek individualista végletek vágányára. Maguk az alsóbb néprétegek más jelleműek. Ott ma is erős egy mindent megkötő és előíró konvencionális, különösen erős a »paraszt regula« (Erdei F.). A parasztság világa rendkívül szigorú világ, különlegesen erős fegyelmező erőt fejleszt ki; *innen* kitörni az egyéni élet »kiélése« felé szinte lehetetlen.

Ami a nemesi és középosztályi régiókat illeti, itt is sajátos – patriarchális – életforma járja még a múlt században is (1. alább). Sajátosan erős egy szoros összetapadás! hajlam; mindenki minden órában azt lesi, midőn tesz valamit, hogy »mit mondanak hozzá«. Egy-egy rokoni kör még erős fegyelmet gyakorló, virulens *nemzetség*, amely igen aktív a *social control* terén. Szűk falusi és kisvárosi *ismeretségi körök* ugyanezt teszik, bár nem rokonról, hanem csak ismerősről van szó. Örökké bíraskodnak, sőt akadékoskodnak. *Innen* individualistává kinőni hasonlóképp szerfölött nehéz. Ezt a szoros lelki összehangolódású, intenzív környezetet jól ismerik még XX. századi íróink is (pl. Kaffka).

Lélektanilag mélyedjünk el kissé. Az individualista társadalompszichológusok, minő Tarde, a társas összetapadást sokféleképp, de mindig úgy próbálták magyarázni, hogy egyik *wgyén*« hat a másikra, pl. egyik egyén »utánozza« a másikat, mert ennek hódító varázsa, presztízse van az ő szemében. Ilyesféle magyarázatok uralkodnak a társas kapcsolatok kibogozására vonatkozólag. Ugyanilyen pl. a sokat emlegetett »szimpátia« is, amelyet szintén individualista kapcsolatként fognak fel. Ez a szimpátia csupán *esetleges együttérzés*, mert ha akarom, a szimpátiát valakivel szemben fel is

függeszthetem, azaz valakivel többé *már nem* szimpatizálok. Valóban sok-sok ilyen »felfüggeszhető viszonyt« érez az egyén maga körül. Valóban individualista hajlam, egyéni önkény, sok téren megnyilatkozik. A XIX. században már széleiben hitték: ha akarok társulok, ha nem akarok – egyszerűen nem társulok, avagy éppen szakítok. Maradok magam. Ennek a magatartásnak nem sok alapja van a magyar lelkiségben.

A végletes individualizmusnak merő ellentéte lélektani téren az ú. n. *konszenzus*. Ez annyit jelent, hogy én nem akkor társulok, *amikor* én akarok és nem is azzal, *akivel* akarok, hanem benne vagyok valaminő eredeti hálózatban, mint ahogyan a fa benne van az erdőben, ott él, ott fejlődik, ott van otthon, így vagyunk mi benne, egyes emberek, a magunk »közösségében«.² Itt *őseredeti kapcsolat-érzésben* élek, amelyet meg nem szüntethetek, a társas kapcsolat egyszerűen megvan, a társas kapcsolat létesítése nem tőlem függ. A társas kapcsolat mintegy a magam *létének* tartozéka és így egzisztenciális tény, csak annyiban *létezem*, amennyiben társas kapcsolatban, szövedékben *benne* vagyok. Nem is jut eszembe azt mondani, hogy ha akarok, társulok, ha pedig nem akarok, szakítok és külön vagyok. *A konszenzusban szétszakíthatatlanság rejlik*, egy őseredeti és végérvényes társultság érzése. Nem külső *kényszer* működik itt, társas bekapcsoltságom nem valaminő hatalom akarátán múlik, hanem azon, hogy én magam vagyok, saját érzületi világom alapján, az, aki csak ennek, vagy annak a társas egységnek szerves tagjaként képzelhetem magamat, máskép nem. Ez az egyesnek érzése: *természetes* kapcsolat érzése a *maga* közösségével.

Minden igazi közösség ilyen, konszenzuális természetű, azaz nem mesterkéltén összerótt, mint ahogyan egy részvény-társaság alakul, hanem ellenkezőleg, a közösség: »érzületi alapon« álló természetes egység.

Nem sokféle ilyen egység van; a kisebbeket szorosan magunk körül látjuk, minő a család, a rokonság, a szülőföld, de ilyen még a sokkal nagyobb nemzet is. Az ezekkel való együttérzés, íme, nem pusztá szimpátián alapszik, hanem őseredeti és természetes kapcsolaton, konszenzuális Összefüggésen. Ezen elméleti, fogalmi fölszerelés alapján már közelebről megérthetjük a magyar lelkiséget is.

Nálunk még rengetege van a fentemlített, *igazi* közösségi érzéseknek, a konszenzuális összetapadásnak. Szerencsés körülmény ez, ha valaki ki tudja használni. Nálunk

nem sodort mindent magával a XIX. század egyéni szabadság-eszméje, avagy az individualista verseny láza; felszínen igen, de a lélek mélyén nem; látni fogjuk bővebben a patriarchalizmus tárgyalásánál.³ Az eredeti, egzisztenciális kapcsolatterzésnek, a konszenzusnak ellene dolgozik sok minden, de ki gondolna arra, hogy az anya nem *természetes* érzése folytán gondozná a gyermekét, hanem »versenyez« vele, mint valami másik egyéniséggel, mely vele szemben külön áll? Ugyanígy a pap lelkileg gyámolítja a maga hívét és nem »versenyez« vele. Ugyanígy az író ápolja a maga közönységét, annak ízlését és nem »versenyez« az ízlésével stb. Sok és sokféle, rejtett közösségi érzés van ma is működésben, ami szinte soha sincs a felszínen; csak épp megvan, mint a föld házunk falai alatt a társadalmi stabilitás, összeforradás »természetes« alapjaiként. Ez a sok közösségi-érzületi elem a liberalizmus századában sem veszett ki, azaz nem külsőségesedtünk el, nem amerikanizálódtunk el. Még erős a sóvárgás *meleg* közösségek szoros viszonyai iránt, írók érzik legvilágosabban mindezt; náluk természetes az, hogy közönségükben »meleg közösséget« keressenek, felkeressék a lelkeket. Az író ugyan gyakran individualista, de nem azért, hogy a maga elefántcsont-tornyába húzódjék, hogy íróremete legyen, hanem hogy vezesse a maga közönységét, hasson rá, sőt ha lazul a *közönség*, azt *közösséggé* fejlessze.

Honnan van mégis az, hogy a magyar individualista népnek látszik? Ennek oka megint csak történeti és lélektani úton deríthető ki. El kell gondolnunk azt, hogy az egyén magára-hagyatkozása *nem teljesen önkéntes*, sőt az átlagos egyén szívesen tolja át másra a felelősséget, a nagyobb fajta gondot, avagy a széles perspektíva keresését: *vezetőt* keres és ha talál igen alkalmas vezetőt, aki megfelel önmaga kiegészítéséül, szívesen áll melléje. Ily *csatlakozási hajlam* kétségtelenül széles körben megvan azok iránt, akik szem-melláthatólag »vezérembereknek« látszanak. A történet porondján találunk is ilyen vonzó mágnes-embereket, csak-hogy nálunk aránylag ritkábban. Mégis feltűnő, hogy egyes vezető egyéniségek könnyűszerrel közel tudnak hozni magukhoz tíz- sőt százezreket, később milliókat, mert meg tudják nyitni a szíveket. Ilyen pl. Hunyadi János, II. Rákóczi Ferencz, Kossuth Lajos, Deák Ferencz, gróf Teleki Pál, avagy napjainkban Horthy Miklós stb. Az ily vezetők egészen mások, mint csupán »hivatalos« tekintélyek, mások,

mert bennük megszólalt egy mélyebb közösség lelke s ezt a nagyközönség, a nép, nagyon jól kiérzi. Az ilyen vezetők tetteiből nemcsak a *parancs* szólal ki, hanem a lelki *misszió* is, ők »missziós vezetők«. ⁴ Lelki istápolói is népüknek, magas értelemben vett nevelői a tömegeknek. Ha e kontrasztot megnéztük, s most átlátjuk a politika évszázados hétköznapjait: észrevevesszük, mennyire mások a Bécsből irányított politika hivatalos apró mesterei. Ezeknek sugárzó és lélek-hódító ereje századokon át roppant csekély. Nemességünk pedig tízezerfelé zárkózik el, szétszórta él falusi lakjaikban, végül a főnemesség udvari légkörben zárkózik el.

Jelentékeny néplélektani tény keletkezett ebből. A nép kollektív öntudata mélyén megvan az, hogy »helyette könnyű politizálni«, de kevesen vannak minden korban olyanok, akik mint Széchenyi, vagy Kossuth, *érte* politizálnak. Évszázadok óta egy néplélektani, tudat alatti tény vert a nép leikébe gyökeret: a magára-utaltság. Mi sem természetesebb a tömegek érzésvilágában, mint az a következtetés, hogy hát akkor kiki magában próbálja meg azt, amit tud. Ady a kuruc-hangulatot tolmácsolja gyakorta, s a magára-hagyottságot egyik versében ekként írja körül (a négy »Két kuruc beszélget« című vers közül a »Nagy tüzet csináltunk« kezdetűben):

– Ilyen kevés magyar
És ilyen sok-sok régi ellen'.
– »Hát maradjunk, cimborám,
Hitben, hűségben, szeretetben.«

Ez a magára hagyott kis csoport lelke, s pár lépésre az egyén is magára marad, csak magában kezd bízni.

Kiki álljon a maga lábán, éljen az eszével! Nem csodálható ily módon a magára-utaltság érzése mellett az, hogy egy ember sem válik oly könnyen látszólag individualistává, mint a magyar. Az individualizmusnak nem egyféle az arculata. Nem egyféle a féltudatos motívuma. A magyar individualizmus mögött van egy adag *bizalmatlanság*, mert óvatos akar lenni valamiféle, előtte idegen törekvéssel szemben.

– Merre Balázs testvér, de merre, de merre?
– Azt mondom én, testvér, *jobb lesz, ha semerre.*
Sorsunknak sorsával már régen számoltak,
Már nem a mi dolgunk, hogy mi lese a Holnap.

Hasonlóképpen a mi féltudatos életünkben rejtőzködik az is, hogy sokszor nem értjük meg, mi az idegen behatás, vagy terv »hátttere« stb. Végül is a magyar hozzászokik ahhoz, hogy mindent *maga akar megpróbálni*, s ez az utóbbi még aránylag szerencsés eset. Végül is az ilyen individualizmus mögött van egy adag önkonzentráció is, miközben a magárahagyott ember mindent megtesz, magában is, ami tőle telik, »kitesz magáért«. A magyar, írja Ravasz László,⁵ »nem olyan, mint az erdőben található fa ... inkább olyan, mint a magas hegyorom egyedül égnek meredő fája... A nemzet voltaképp csak az egyéniség légkörében él. A magyar fajban az egyének az érdekesekek, szépek és fejlettek, nem pedig a közönség«.

Mindezek után véleményünket így tömörítjük. A magyar individualizmus *nem lélektani* alapon nőtt ki, és társadalmi alkalmi is gyérek. A hazai individualizmus történeti képződmény, mely évszázados, felülről való vezetettségeinek *hiányai* közepeit fejlődött, azaz bizonyos elhanyagolódás vadvirága. Ha lett volna népre ható mágnes-emberünk, sorra-sorra, évtizedről-évtizedre, akkor édeskevés individualizmus nőtt volna ki hazai talajon.

Sőt! A magyar nagyon alkalmas arra, hogy vezessék, amit látunk abból is, hogy *szereti a bizalmat keltő magatartást* és szeret felfelé nézni. Mily szép és meleg formában él a négy utolsó század keservei közepett a nép képzeletében a király, »a legelső magyar ember!« A néplélek mélyén máig is felderítetlen közösségi érzések voltaképpen ellenségei az individualizmusnak. Nem is tudott lényegében a liberalizmus verseny-rendjéhez máig sem hozzátörődni, mígnem a közeli évtizedekben a nép is el kezdett városiasodni – lelki urbanitás feltételei nélkül.

2. AZ »ÖNFENNTARTÁS« HŐSE.

I. Úgy látszik, a kis nemzeteknek külön joguk van arra, hogy az »önfenntartás« hőseinek nevezhessük őket. A nagy nemzetek az *érvényesülés* hősei, vagy azokká lehetnek, de ha nem akarnak érvényesülni, e vénájukat lekötik, – mégis élnek. Nekik nem kell küzdeni a létükért, mert megvan nagy tömegük súlya, kimozdíthatatlanok, mint egy hegylánc. Ilyen a kínai. Azonban a kis népek szükségkép önfenn-

tartó hősök, különben szétmorzsolódnak. Alapérzületük a harc, helyesebben a védelemre való készség. A csatazaj nem mindig hallatszik, de azért a harc naponta folyik. Ez a helyzet szül egy állandó lelki beállítottságot, érzületet és külső magatartást.

Az önfenntartásra való beidegzettség azt a magatartási alakot fejleszti ki, amit a magyar *férfiasságnak* nevez. (A görög *andreia*-val közelíti meg, Platón ennek erényeire számít, ettől reméli, hogy az állama szilárd marad). A tőszyökeres magyar már külső megjelenésében feltűnően nyílt, egyenes, őszinte. Ez a *nyíltság* belső szilárdság jele. Úgy is mondják, a külső magatartás bizonyos jeleit látva, hogy a magyar *úri*as, még akkor is, ha valakiben a szolgálai hajlón-gásból is van valami. Ravasz László¹ egyenesen összekapcsolja a férfiasságot az úrhoz illő vonásokkal, íme, ily tulajdonságok kapcsolódnak szerkezeti egységbe²: »Egészben véve, a magyar *férfi*as nép; ahol igazán magyar a magyar, ott a férfiak a szebb példányok, a nő csak kísérőzene a férfiasság vezérszólamához. Sok tartalékerő rejlik benne: ezer év óta van itt és még nem kopott el egyáltalán.« Az úri vonások között büszke fényűzés is található, de az úri vonás éppen nem külsőség, belül is van valami: előkelő *nagylelkűség*. »Büszkeségből fényűző is tud lenni, mert valamit meg akar mutatni. .. férfiasságába kegyetlenség is vegyül néha, de éppen úgy beleszövődik a nagylelkűség is«. Továbbá »az ártatlant nem bántalmazza és ha jótettet kell jutalmazni, kedve telik a bőkezű fizetésben«. . .

Bizonyára abban is találunk érdekes jelenséget, hogy egy lágylelkű költőnk férfias lelket remél a magyar színpadtól, nem pusztán nyelvünk fejlesztését kívánja és holmi városias szórakoztatást, íróink nagy hivatást teljesíthetnek a közönség nevelésében. »A mi hideglelketlenségünk, írja Kölcsey, elzsibbasztja íróinkat, kik magyarok lévén, magyar szívekhez szólhatnak, s így színjatszóiink kénytelenek a bécsi pórnép multságára koholt alacsony tréfákat szedni elő, . . . melyek *a magyar férfias lélekkel oly elhatározólag ellenkeznek*«. ³ »Ha lelkesedésbe hozzuk magunkat, hazai karakterünk új színben fog ismét ragyogni, ... a költőt felbátorítjuk, hogy ... a nemzeti érzés tolmácsa és a *hazai virtus* táplálója lehessen«. ⁴ Sub specie Hungáriáé még a színpad is mintha hadi erények szószólója volna.

Egy lelki vonást nyelvünk is kitükrözött. Egy lényegében véve aligha lefordítható szavunk van, érdekes szó már

megjelenésében: ez a *kiállás*. Olyan, mint valaki a széles síkságon »kiáll«, »kiáll a nyílt térre, kiáll a csatasíkra« (Czuczor-Fogarasi); nyíltan *megmutatja magát* az ellenség előtt, harcra készen; nem rejtőzködik valaminő hegyi zugban, és nem sompolyog, hanem éppen kiáll. Különös ez a szó, mert *a külső magatartást, a kiállást a belső, lelki szilárdsággal egyszerre jelzi*. Aki kiáll valamiért, azért felelősséget vállal, azt a maga ügyévé teszi; tárgy és én azonosulnak. Kiállók *érte*, annyit tesz, hogy az az *én* ügyem. És mert az én ügyem, teljes erkölcsi erőmmel mögöttem vagyok, másokkal szemben síkraszálllok: erkölcsi erő és külső magatartás párhuzamosak.⁵ Margalits idéz Dugonicsból két közmondásszerű szót: »Félni, rettegni nem tud a magyar«. »Nem aludt tej, hanem meleg vér folyik a magyar ember ereiben«. Aki kiáll, küzd valamiért, *maga-magát* nyilvánítja ki és *vállalja* a következményeket – nyíltan.⁶ A kiállás tehát kockázatvállalás is. Aki sík földön él, »síkra száll«, az nem tud megfutni, hanem kiáll.

A magyar kiállás magatartásában van valaminő *ésszerűtlenül merész* is, meghökkentően »nembánom«-vonás. Ezzel lepi meg a nép jellem a számító hadvezért, a tanult ellenfelet, és – a dilettáns nem egyszer virtuóz a hadszíntéren (lásd alább). A kiállás semmi esetre sem jelent pusztaságot, szenvedélyek vad felviharzását, hanem egyszerűen jelenti a sorsa *vállalását*: »nem bánom, kiállóm« a következményeket egész a megsemmisüléséig. Sajátos valami ez, egzisztenciális szenvedély,⁷ azaz a lét ésszerűtlenségig menő *akarása*.

II. Városi ember összekeveri a harcok különböző formáit és indítékait. Sőt! Közismeretes, hogy sok érzékeny városi elme már a harc gondolatát sem bírja ki, azt magától belsőleg elutasítja, mert nincs benne egzisztenciális szenvedély, ez elpárolgott. Ez van minden kultúra végén, Rómában, Bizáncban, mikor friss népek özönlenek ódon városfalak alá. Harc – meg nem szüntethető, csak halogatható, vagy pedig megadás a vége. Nem ez a problémánk, hanem az, hogy minő a harc *szelleme*? Vajjon mohó hódítás, avagy pusztaság létbenmaradás a célja? Ez utolsó esetben szólunk »szabadságharcról«; és még ennek is kétféle alakja van: egyik egy magasabb *színvonalat* és jelentős birtokállományt akar megőrizni, a másik egy szerény, egzisztenciánkhoz szorosan hozzátartozó állapotot: a »függetlenséget«. A magyar szabadságharcok jelleme ez utóbbira mutat; négy

század óta csak egy különleges kivétel van: a fantaszta II. Rákóczi György, ki bár a török torkában élt a kicsiny Erdélyben, Lengyelországot ment megszerezni, de csúfosan rajtavesztett. Ez a kivétel csak erősíti a szabályt: a többi harc mind egy szerény életlehetőség önvédelme, egzisztenciális, védekező harc, »függetlenségi« harc. Illyés Gyula szellemes fordulattal írja, hogy a sors a magyart »szabadságra ítélte«. Illyés szerint a magyarság »létét vakmerő harcainak köszönheti. E harcok kezdettől fogva mindig *védekező* harcok, az idő teltével mind kétségbeesetten védekező szabadságharcok. Valamennyi reménytelen,... kitörésük pillanatában a legreménytelenebbek... A nemzet látja, hogy nekiugrása csak kudarccal végződhetik s mégis újra és újra nekiugrik a Góliátnak«, írja továbbá: »*Történelmünk nem logikára oktat*, hanem arra, hogy . . . nemzetek életében olyan fogalmaknak is van értelme, mint bátorság, merészség, ideákhoz való ragaszkodás.«⁸ Valami rejtély van itt azok számára, akik nem tudnak néplelekben olvasni. Észfölötti síkon járunk, ahol egy tántoríthatatlan hit uralkodik: élnünk kell és pedig a *magunk* életét, bármit mondanak is a konkrét-történeti erőviszonyok. Tönnies szavával egy »lényegakarát« lepleződik itt le.

Bármit hoz is a sors, mindig csak ott van a szabadság utáni tántoríthatatlan vágy, az örök, elpusztíthatatlan vágy és hit abban, hogy a függetlenség hű, becsületes és tántoríthatatlan szolgálata végre is biztosítja létünket.

Azok a magyarok, kik e hazát
Véren vették, vérrel ótalmazák,
 Azok a magyarok, ha riadót futták,
 A halál képétől nem messzire búttak.

(Arany, Az örökség).

Arany a szabadságot a legszebb virágnak tartja.

Szép virág a rózsa, hát még a bimbója!
 Mert az ég harmatja minden nap mosdatja;
 A gyökere pedig vértől nedvesedik,
 Ha lankadni kezd is, vérrel öntözgetik:
 Öntözzük, locsoljuk ezt a szép virágot!
 Ez gyümölcsöz nekünk édes szabadságot.

(A legszebb virág.)

Ismét Illyés Gyulával szólunk:⁹ »Ha a magyarság jegyeit keresem, konok elkülönülést, meggondolatlan érzékenykedést . . . találok.« Egy ésszerűség fölött álló, »konok«

létakarát döbbenetes erejét érezzük végigsuhanni a világ-történet nagy küzdő terein. Újra meg újra felbukkan a lét-fenntartó nép hősies akarata. »Valahányszor a magyarság nemzet, – mindig vérzik; s váratlanul felugrik; ez a meg-újulás, mondja Illyés, a nagy magyar rejtély.« A csoda olykor mégis csak valósággá lesz; Petőfi felkiált: »Isten csodája, hogy áll még hazánk!« Hogy meddig bírja a harcot? Mindegy, vállalni kell. Miért az a nagy szívósság? Mindegy, ez nem az ész dolga, hanem az ösztönös életakaraté.

Így volt ez itt századok óta:
Ezt a zúzott, vert fejű magyart
Mindig ütés tartotta, óvta,
Vert hencegés, törött álmok
Után: *még konokabban állott.*

(Ady: Az ütések alatt. 1919-)

Így él meg a nép, a nemzet, bár teste sebhelyekkel van is borítva; Illyés szavaival: »A magyarságot arról ismerem meg, hogy bőrén alig van anyaszülte, érintetlen felület; kéreg és sebhely borítja.«¹⁰

Verseghy Ferenc (1757–1822) lelkes hangon szól:

Legnagyobb kincs a szabadság!
Vérrel szerzik azt a nemzetek;
Én is benned, szép szabadság,
Véghetetlen kincset tisztellek.

(A szabadság.)

Egy gondolat egész bizonyosan kiirthatatlan a népiélekből, az, amit az életösztön súg állandóan a fülébe: szabad és független légy, különben elveszel. Ebben aztán mindenki egygyé válik s mihelyest a kifelé való viszony lesz a főkérdés, egy tömb az egész nemzet. »Kívülről jövő támadás ellen a nemzet a *szabadság* gondolatkörében egységessé lesz: *nemzetté* válik.«¹¹

Évszázadokon át hitték azt, hogy a szabadságot az alkotmány, a konstitúció biztosítja és ez *tesz bennünket nemzetté*. Ezért írja Vedres István (1820 körül) ezt: »Közönségesen tudjuk, hogy a konstitúciónak sértetlen állapota állandóul *teremti* a nemzeti lelket; az erkölcsi kultúrának előmozdítása pedig *neveli* azt. E kettőn nyugszik tehát a magyar nemzeti lélek energiája, vagy hathatósága.« Vedres úgy látja: »egy országos alkotmány szerint kormányoztatott népség öszveségesen véve teszi a nemzeti testet«. Közös

szabadság – alkotmány – nemzet: egy. Ez a régi magyar politikai mítosz.

Ez az ösztönös alap, mely sokféle téren sajátos magatartásra vezet; természetesen a belpolitikában is meglátható. Nagyon jellemző, hogy a politikustól általában mennyire megkívánják a »gerinces kiállást«. Itt is katonás erőt és erkölcsi bátorságot keresnek. A magyar politikust nem a hajlékony ügyeskedés jellemzi. Ha Clausewitz nyomán »a háború a politika folytatása más eszközökkel«, akkor hazai értelemben a politika nem más, mint a harc folytatása más eszközökkel s mindig katonás nyíltsággal.

Szekfü Gyula¹² találó megállapítása ez: »A nagy magyar politikusok rendszeren annyira őszinték, hogy – ellenfeleik nem mernek nekik hinni.« Vannak persze, akik már régen fájlalják, mennyire más világ kezdődik. »A magyar faj jellemző tulajdonságai közé tartozott mindenha, írja Bessenyei L.,¹³ a gerinces magatartás... De míg az egyetnem-értés teljes erejében megmaradt, addig a vele kapcsolatos egyéni önérzet, bátor szókimondás ... hovatovább gyengül.. «

Minden újabb fejlemény és hiba ellenére a néplélek ma is a legnagyobb súlyt veti a »nyílt szín vallási a«. A népleiket nem mindig arról lehet leolvasni, amit tesz, hanem arról, amit másban megbecsülni kíván. Ragaszkodik íme, a színvalláshoz, az őszinte maga-megmutatáshoz. Ha valaki őszinte és kemény, ebben egyszerűen katonás egyenességet lát. Az erkölcsileg bujkáló és csűrő-csavaró embert alsóbbrendűnek nézik, ha mégoly ügyes is egyébként, mert nem katonás. Jellemző az is, hogy magát nem fél megmutatni idegennek. Hadd lássa bárki, mi van bennünk, nincs rejtteni valónk. Mátrai L.¹⁴ felhívja a figyelmet: »Tudjuk, müyen nehéz egy idegennek bejutni egy angol vagy francia társágba. Nálunk másképp megy; itt szalonok és szívek megnyílnak az idegenek előtt.« A külfölditől is lehető nyíltságot várunk el, bizakodva, sokszor naiv módon, abban, hogy ha mi nyíltak vagyunk, majd a külföldi is az lesz: várjuk a mi nyíltságunk utánzását. A külföldivel eleve is nyűtszívű álláspontra lépünk, mintegy meg akarjuk mutatni, hogy méltók vagyunk a bizalmára.

Íme, van többféle magyar jellemvonás, mely szoros, szerkezeti összefüggést mutat, egyik a másikra utal.

A függetlenség gondolata védelmi gondolat: a nép meg akarja őrizni azt, ami az övé, amit őseitől örökölt, a hazáját.

Ennél nemesebb indoka harcoknak nem lehetséges. Ez a szellem megneemesíti és *főlemeli* a lelkeket, távol viszi a tömeges önzés síkjától és nemes *önfeláldozást* követel a hazáért, a boldogulásért. Mászt nem sürget, másra nem nevel. A magyar szabadságésszmére emlékeztetnek Virágh Benedek eme szép szavai:

Elődeinktől ránk maradt dicső
Kincsünk, szabadság! *a te neved szelíd,*
Áldott! Hatalmas karjaidnak
Menyköve *nemzeteket nem öldös.*
(Károly győzelme Oszteraknál.)

A múlt század elején írta Vedres István:¹⁵ »A magyar nemzet szabadsága nem kíván nagyobb kiterjedést, *mint amekkora;* mert talán sokaknak birtokában az zabolátlan-sággá változna, ami a magyar nemzeti lélek méltóságos karakterével össze nem férne.«

A magyar élet minden harciassága mellett tehát vég-eredményében *a békéért van.* Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy épp egy izzón dülő háború kellős közepén a legeslegnehezebb a *békeszeretet* konkrét nyilvánítása, minden cenzúra dacára. És mégis mennyi jele volt ennek nálunk a világháború közepén is! Nemcsak foglyokkal bántunk jobban, mint másutt. Riadók jelennek meg, a testvériség őszinte szavát hangoztatva. Csak egyet idézünk itt: Takács Edit szép és őszinte sorait (Költeményei. Debrecen, 1916, 132. l.):

Víg gyermekek ti: angol fiúk, lányok.
Kik ott a Themze csónak-tömegében
Kacagtatok hő, vérpezsdítő fényben –
Fehérek, szépek; – ellenség volnátok?
És franciák ti: színes látomások,
Kiknek vallása: ízlés, szépség, szellem,
Kik fénylön törtök szürke ködök ellen –
Vén nyűgök ellen; – ellenség volnátok?
Nem értem: mért mondják, hogy árván állok?
Te vérvő óriás, bús orosz nemzet,
Költőid bánata szívembe zengett,
S ne szánjalak, hogy úgy fojt ősi átok? . . .
Nem látok ellenséget. Szenvedések
Kínláncát látom csak. S hogy soha még
Szánalmasabban torz testvériség
Nem fűzte össze az emberiséget . . .
(Ellenségek?)

A magyar alapján véve békeszerető. A béke pedig kultúrát tesz lehetővé, a magyar nemzetnek szelleme békét

és kultúrát lehel. Már a 18. századi Barcsay Ábrahám megírja a béke himnuszát:

Tudom, óh fájdalom! tudom, hogy tudjátok,
E kis földet mennyi vérrel áztattátok,
*Keserves örökség, drága birodalom *
 Ezer veszélyek közt keresett hatalom.
 Elmúlt ez az idő s már nem *Bellonához*
 Hívlak, hanem *Pallas* dicső templomához.
 Nem kíván ő rablást, sem véres kopjákat.
 Hanem *tudománynak* szentelt éjtszakákat. . . „
 Oh szerencsés nemzet! Óh boldog magyarság!
 Míg mezeiden múlt a *szabadság*.
 Remélhetsz mindaddig virágzó napokat. . .
 A szép tudományok békesség leányi
 Szabadságnak voltak mindig maradványi.
 Ennek áldozatok és ezt míveljétek,
 Élteteket végig ennek szenteljétek . . .
 (A magyarországi tudományok főgyülekezetihez.)

Szinte az árny mutatja meg a fény értékét; véres századok a béke nagyszerűségét. Minálunk az az érzés lebeg történelmünk sorai között: mi valamiképpen folyton a békét és az igazságosságot kerestük, a nemzetek közötti *megértés* szellemét. Ha gazdagság van eszmékben; ha sokféleség torlódik itt össze, magyar földön a magas eszmék *otthonra* találhatóak. Eszünkbe juthatnak Babits Mihály¹⁵ mélyről jövő szavai: »A magyar az a nemzetek közt, melynek legmerészebb álma sem haladja túl a legminimálisabb Igazságot. Ha valahol otthont remélhet még a földön az Igazság régi elve: itt van az. E szerencsétlen nemzet... szellemi tekintetben szerencsésebb, mint a büszke hatalmasok: szabadon nézhet szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél, s egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot.« Ezt mintegy 25 évvel ezelőtt írta s nem egy nemzedék hangulatát fejezi ki.

3. NÉMA ÉS HARCOS TÜRELEM.

Ravasz László¹ ásott fel a néplélek mélységeiről egy különös villanást, mely ebben a mondásban jelentkezik: »Nem az a legény, aki üti, hanem aki állja.« Első tekintetre kétkedve fogadtam, nem valami eltitkolni való rejlik-e ebben: meghunyászkodás? De csakhamar kétkedtem ebben a kétségemben és ebből a geológiai-ösi néprétegből származó, ritka dologról másképp gondolkodtam. Katonai író is fog-

lalkozik ezzel a sajátos magatartással, melynek harci értéke és vonatkozása kétségtelen. Lakatos Imre² ily módon oldozgatja e gordiusi csomó szálait: »Mindent mond ez a közmondás, csak azt nem, hogy mi *hagyjuk* ütni magunkat. Ellenkezőleg. Ez a közmondás ilyeneket jelent: ha megütsz engem, én is ott leszek és állok elébe. (Avagy:) lehet, hogy más ütne, avagy más is megüt, de az még nem is virtus megütni valakit, hanem aztán, mikor én is ütök,.. . akkor az a legény, aki *a végén* állva marad.« írónk a régi magyar taktikára is utal: visszavonultunk taktikai okokból, de aztán újból előtörtünk. Ez is álláspont. Vissza lehet vonulni és tűrni addig, míg új alkalom jő az előrehatolásra.

Amit a politikai életben láttunk kétszer is egy századon át – 18–18 évig –, azaz 1849 és 1920 után, nagyon jellemző lelki magatartásra vall. A latinos iskolájú úri rend latin szóval mint *passiv resistantiát* emlegette. Ez volt Deák főfegyvere; kiválóan megfelel az ő temperamentumának, ám megértette a nemzet is, sohasem berzenkedett ellene. Itt egy népi alapú belső magatartásról van szó: csodálatos arányú, *néma* türelemre való beidegzettségéről, hajlamtól, sajátos diszpozícióról.

Ez a népi jellegű tűrés felszüremkedik meg nagy költőnk magatartásába is: Ady Endré-ébe. Igaza van Németh Lászlónak, aki valahol azt írja, hogy Ady csodálatos lelőhely; annyi magyar adat van benne, amennyit másutt csak egész népköltészetben kapott egy nép. Erről épp néplélektani adatgyűjtésünk közepette magunk is meggyőződünk. Néhol rejtett versekben, egyes versszakokból szökken elő csodálatosan érdekes, népi vonás. A maga »eltűrő bátorságát« pl. a »Hunn új legenda« című versében jellemzi, ahol azt írja, hogy ő örökké küzdő, sokféle harcoló, »százféle bajnok« volt, sohase lett más, mint volt s hiába ütötték-kritizálták agyon, »állta az ütést« és ebben ő speciálisan magyar. Roppant tömör, első pillanatban homályos soraiban így hangzik:

Százféle bajnok mássá sohse váltán,
Ütő legény, aki *az ütést álltam*:
Így *állva, várva* vagyok egészen magyar.

Az ilyen »állás és varas« szinte *elvi* alappá fejlődik ki a lelkekben. Néha meghajlás színében tűnik fel; de belül mindig van egy fenntartás. Megtörni? Azt már nem! A Bach-korszakban mondogatták: »Telelj csak ki!« A rossz időt

át kell vészelní; a telet ki kell várni, majd megjő a tavasz. Ez az önbiztatás nálunk roppant erőre tehet szert.

Karácsony Sándor³ írja: a passzív ellenállás ismertető jelei »az állati életből növényi életté visszafejlődés, ébrenlétből alvássá merevedés, erőinek a jövőbe való raktározása«; olyan, mintha a gazda elvermelne valamit a jövőbe. »A magyar lélek *elvermeli* javait a rekviráló hatalmak elől, éren-nádon lappang, teszi magát, allegóriákban beszél vagy hallgat.«. . . »Hagyja magát, cipelteti magát, nem áll ellen, de ránehezedik buta teherként a másik emberre.« Továbbá szimbolikusan szólva – az Ázsia-Európa-ellentét nyelvén: – »Európában a nem-Én úgy szokta észrevéeteni magát az Én-nel, hogy birokra megy vele, szembeszáll, megküzd vele. Ázsia irtózatossabb . . . Ázsia *ráér*, neki van ideje, hiszen az objektív szemlélet számára az idő csakugyan időtlen idő, csak a szubjektív szemlélet ítéelheti kevésnek, sietősnek, sőt sürgettetőnek⁴.«

Ezt a magatartást szemléelteti Ady verse is:

Tartsd magad,
Sors, Élet és Idő szabad
 S ki várni érez, várni tud . . .
 Tartsd magad
Mert most az a leggazdagabb,
Ki várni érez, várni tud.

(Ki várni tud.)

Különös magatartási mód ez, mert íme, a harcoss kiáll, megküzd, de mikor már lent fekszik, még akkor is tűr, vár s ezzel a csodálatos kivárással még mindig tovább harcol.

Talán szembeszökő, hogy az ilyen magatartásra épp a sorsézésünk, a történetünk vezetett egyenesen rá bennünket. Mi tagadás, sokszor meg is kellett hajolni nagy világáramlatok előtt; nem vagyunk kínaiak, akik már azzal, hogy kínaiak, olyanok, mint egy mozdíthatatlan, szörnyű gránittömb. A magyar meghajlik – olykor már belátásból, eleve – és némán. Ezt a népi eredetű helyzet érzést fejezi ki Illyés így: a magyar »türelmes nép, majdnem aláztatoss, . . . majdnem közönyös. Vigasztalásra nincs szüksége, még a vak hitére sem; mintha *eleve* elfogadná a lehető legrosszabbat is. Már eddig is kegyetlen iskolába járatta a történelem⁵.«

Ezt a fatalista és irracionális rossz-varast is jól szemléelteti Ady háború alatt írt verse:

Holnap nyakam töröm.
 Magyar sorsa, huszár sorsa,
 Ha nem volna ilyen bolond.
 Talán nem is volna.
 Holnap nyakam töröm,
 A holnapba hát hadd nézzek:
 Prédák, szegények, jók vagyunk,
 Magyarok s vitézek.

(Bercsényi marsallhuszárja.)

De ebben az »elvi« türelmi elhelyezkedésben egészen más van, mint holmi *laissez faire laissez passer*. Hagyjuk a dolgokat, nekünk ügyis minden mindegy. Nem és nem I Ravasz László ⁶ világosan látja, hogy a magyarság passzív hősiessége »nem jámbor, élheterlen, gyáva és *lemondó* türelem, hanem az elemekkel *harcoló* magyar lélek hihetetlen erőpróbája«... »Más nép hasonló kedéllyel és értelmességgel százszor forradalomba ment volna.«

A magyar türelem mögül nem párolog el soha a dac és az »azért mégis«. Babits Mihály' jól kihegyezi: »A magyar türelem *fölny* és nem *alázat*«. Sajátosak ezek a passzív időszakok; varas és varas mindenfelé, mintha az önmegadás volna a fő jelszó. De ez az önmegadás magyarnál sohasem sikerül egészen, mindig csak fenntartással megy.

Térjünk rá a lelki elemzés útvonalára. A türelem, a *varas* voltaképp *önmérséklet*: félretesszük éppen ágaskodó lelki rugóinkat. Fegyelmezzük magunkat s ez erkölcsi erőkézéslet *aktuális mozgósítását* jelenti. S még egy; felajzzuk hitünket, jövőre-beállítódásunkat: majdcsak egyszer sikerül az, amit *most* akartunk volna. Ez a *hit* is egy belső, erkölcsi erő terméke, és egy nagy *bizalomé*, hogy a jövőben a sors nem lesz majd kegyetlen irányunkban. Int a jövő siker reménye. Mit ki nem bír az ember pusztá reménnyel! Amikor a magyarság a XVI. században már nagy pusztulásban volt, akkor írja egyik ének; »*Reménység* az embert gyakorta táplálja, Istrázsa istrázását Ugyanezért állja, Erős had a várat Ugyanezért szállja.«⁸

Reménység! Igen, de a jelen annál kegyetlenebb, érnek az ütlegek szaporán, a sors csapdosásai. Hát mért nem ütünk nyomban vissza? Azért, mert a jobb jövő varasa erősebb bennünk. *Dezaktualizáljuk a jelent*, mintegy kiugrunk a Má-ból, azt mondjuk: láttunk mi már ilyent a múltban, s mégis megéltünk, sőt tovább jutottunk.

Továbbá – most már lényegesebbre telünk – a jelent el lehet viselni, ha az – érdemetlen, ha azt belsőleg nem

fogadjuk el jogszerűnek. Nem fogadtuk el, íme, sem az osztrák abszolutizmust, sem a genfi népszövetségi rendszert. Mi közben folyton szenvedtünk, de megmaradt a hitünk, a mi sajtószzerű önértékünk érzése; ⁸ belül mi még *jobbak vagyunk*, mondogattuk. Mik vagyunk tehát? *A múltó Idő mártírjai, miközben lelkünk mélyén az örök Igazságosság él.* Ez történik. Ez a mi passzív védekezésünk lelki háttere.

A ránk hulló csapások sem meg nem félemlítenek – »álljuk,« – sem meg nem aláznak bennünket; »az aki állja«, az belsőleg erős. Olyan mint a keresztény mártír, aki mindent elszenvedett, s még életénél is fontosabb volt számára a belső erkölcsi szilárdsága és hite. S a mártíroknak fel szokott derülni; *övék a jövő, meri övék a lélek.* Meg tudnak hallni a jövő nagy, emberi céljait, tökéletesedéseért, mint ahogy a Legnagyobb Mártír az emberiség megváltásáért.

A »szenvedett« hősiesség tehát nem más, mint *az erkölcsi értékek szilárd megőrzése és az erkölcs elsőbbségének alapulvétele a külső sorssal szemben.* Némileg hasonló a sztoikus »ataraxia«-álláshoz: nem a világ a fontos, hanem az, ami belül van. Mert végre is mindenkor ez biztosítja a jövőt. A magyar néma türelem tehát nem lemondó, hanem *harcos* türelem.

4. INTERMEZZO A MAGYAR TÁNCRÓL

A tánc az élet gondjairól való szándékos megfélekedés. Nem csoda, hogy nagyon is komoly időkben a gondterhes emberek hirtelen táncra kerekednek, ha megróják is őket. Nagy társadalmi katasztrófák idején olykor tánc-őrület fog el tömegeket. A köznapi, csendes időkben is van azonban törődés elég, amiből jobb kifejejtkezni. Ez történik meg a táncban, ahol elvetjük a gondokat, magunkra fejejtkezünk és a *lélek* is belefejejtkezik a *test* könnyed és ritmikus mozgólataiba, így esik meg a testi-lelki felfrissülés.

Minden népnek igen jellemző a táncbeli magatartása. A tánc – hiába fegyelmezett a zenei ritmus által – sokféle önkénytelen hajlamot árul el, a tánc a gesztusok örökös folyamata, ahol ki-kitör az, ami mélyen belül van, rejtőzködik a lélek belső ráncai közt, vagy pedig magunk nyomjuk le bennünk azt, ami kitorne belőlünk.

A tánc megfigyelése fontos adalékot nyújt arról, mi az, ami kitör a magunkba feledkezés néhány olajában, így van ez mindennel: az a jellemző, mi az, ami a napi munkafegyelem *után* kitör; ez, ami csendes vágyunk, szeszélyünk; az angol is szokta kérdegetni, kinek mi a *hobby*-ja. A magyar táncban lelepleződik sok minden a belső lelki alkatból. Érdemes egy rövid intermezzót szánni rá.

Először is a *férfiasság* az önmagunk kiélésének szabad formájában, a táncban, miként nyilvánul meg? Viski szerint a magyar népi tánc »*férfi*as, szabad, szeszélyes, virtuóz, *komoly tánc*«¹. Nem egyformásított tömegek tánca, hanem olyan, ahol még az egyes ember is bizonyos szabadságot vesz magának (»szeszélyés« tánc) egyénies önkiélés irányában. »A zenei ritmus fegyelmén belül teljes szabadság, egyéni magamegmutatás, belső lelki irányítás szerinti rögtönzés.« Van benne méltóságosság, gravitás, »násznagyos« járás, egyéni »figurázás«. Ott, ahol a ritmus a megkötő hatalom, a táncos vitézkedik, szabadjára bocsátja lelkét és erőtudatát. *Kemény* a magyar tánc lendülete, férfias s ez a külföldieknek is feltűnik.²

Györffy István³ is feljegyzí, mennyi önállóságra törekvés szabadul fel a táncban és az énekben. »A magyar tánc fő jellegzetessége az egyéniség; vagyis ki-ki ereje, ügyessége, vérmérséklete szerint *másként* járja«. Továbbá »a magyar ma is egy szólamon énekel, még ha társaságban van is«. Nehéz általában összehangolni azokat, akik mulatni akarnak. A mulatást a bécsi közönség nem igen érti; nem lévén pontos megfelelőjük rá, németesítve torzított értelemben mondják: *wulatiere*n«.⁴

Berzsenyi Dániel keresi a népjellemet a mozdulatokban:

Nézd a tánc nemeit, mint festik játszi ecsettel
A népek lelkét, s a nemzetek izleteit. . .
Egyszerű a német mindenben, s csendesen örvend,
Egyet ölel mindig szállhatatos szerető.
A gallus fellengve szökik, s enyelegve kacsintgat.
Párt vált, *csalfa kee* majd ide, majd oda nyújt. . .
A magyar – egy Pindár: valamerre ragadja negéde,
Lelkesedett tüzzel nyomja ki indulatit...
Majd maga fellobbanva kiáll a bajnoki táncra . . .
S rengeti a földet . . .
Csík maga szab törvényt, s lelkesedése határt. . .
Férfi erő s *lelkes* szikra feszíti erét.

(A táncok.)

A múlt század közepén ír Rónay Jácint⁵ a magyar tánc jellegéről. »Ha a magyar nemzeti táncra kél, nem topog lomhán, nem forog szédelgő körben táncosnéival, mint a német; nem hunyászkodik, mint némely északi nép; nem pöffeszkedik, mint a spanyol; nyájas udvariassággal sem lengi körül táncosnéját, mint a francia. A magyar tud egymaga is táncolni: a méltóságos lassút, ezt nyomban villámgyors követi; megperdíti táncosnéját s kéjelegve-andalogva csüngnek rajta szemei. Felkarolja hevében, vagy pillanatra feledi – maga száll ki a bajnoki táncra és *rengeti a földet*.« Akárcsak Berzsenyi, úgy végzi.

Czuczor a magyar tánc életerőtől duzzadását énekli:

Gyáva az, ki tunyán vigad.
 Büszke a magyar,
 Vére a nemzeti hangra
 Fellobban hamar . . .
Életerő, tűz és kedély
 Tánci jelleme.
 Fürge, *szabad*, lejtésekben
 Áll fő kelleme. (Magyar tánc.)

A táncban természetesen nők és férfiak vannak együtt. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a női nem is sokat átvesz a másik nem férfiasságából. A magyar nőkről külön kell majd írunk, itt meg kell elégednünk egynéhány vonás kiemelésével.

Az irodalomban a férfi elem nem lehet mindig az első vonalon. A férfi mellett természetesen megjelenik a nő is. Farkas Gyula,⁷ berlini professzor vesz észre egy érdekes jelenséget: »A magyar költészet sok női jellemet fest. A nőt általában, mint a *magasabb eszményiség* képviselőjét látja. De még a nőkben is szívesen dicsőíti a *katonai* erényeket« (Az egri nők, Rozgonyi Cecília, Szilágyi Erzsébet, Toldi Anikó, Zrínyi Ilona, Széchy Mária stb.). Az is nagyon jellemző, mikép udvarol a magyar férfi a nőnek, mit keres benne, mikor foglalkozik vele. Csokonai, mikor »A magyar gavallért« szinte szikrázó külsőségeiben, ragyogásában leírja, nem felejt el odatenni, hogy a magyar nem lágú és szerelmes trubadúr; ha már hódító lovag, hát ilyen:

Az ő orcáját is *szerelem* igézi,
 De e szerelem is *ő benne vitézi*.
 Ettől sem puhul el egy magyar gavallér.
 Szívében Vénusz is, Bellona is elfér.
 E kettő ad neki kettős ékességet,
 Felséges kellemet s kellemes felséget.
 (A magyar gavallér.)

Évszázadokon keresztül a magyar nő is férje oldala mellett áll, a magyar közéletben is részt vesz, néha harcol, ott van véres jelenetekben stb. így természetes, hogy a magyar nőben kifejlődik az a tudat, hogy ő honleány; az országának képét melengeti a szívében, s anyai hivatásán túl ő is szolgál a közéletnek. Szépen fejezi ki ezt az életbe-állítódást Garay:

Születni és szeretni
Magyar hölgynek kevés.

(Magyar hölgy).

5. MAGYAR PESSZIMIZMUS? TÖRTÉNETIETLENSÉG ÉS HAGYOMÁNSZERETET

Azzal tisztában kell lenni, minden iskolázott embernek, hogy a történeti tudás minden nép alsóbb társadalmi rétegeiben alacsony. Még iskolázott ember is sokat felejt, vagy már eredetileg is keveset tud. Megegett egy amerikai egyetemen, hogy az előadását így kezdte a professzor: »Bizonyára vannak hallgatóim közt olyanok, akik ismerik Napóleon nevét.« Régebben volt ez, de jellemző. Egy newyorki népkutató ankétén kérdezték a biblia egyik apostolának nevét, azt mondták rá: az skót szerzetes. Jól ismeretes, mennyire nem kenyere az írás a népnek. A múlt század közepén egy jegyző kérdezte a szerb paraszttól, tud-e írni? Azt felelte: megvert az Isten, mikor megtanultam!¹

Nem csodálkozhatunk azon, mégha az iskolázott ember fel is hördül, hogy minő kevés a népnek történelmi tudása. A *nép* mintha alig ismerné azt, ami *a nemzetet* érdekli. A régi hagyományokra nem sokat ad. Még Arany Jánost² is elhagyta türelme és kifakadt: »Járd be a hazát, keresd föl a népet, pásztortüzénél és kunyhójában, a sarlónál és lakomáin, a műhelyek és laktanyák pihenő óráiban, szóval mindenütt, hol az élet fáradalmait költészettel enyhíti, hol lelke ünnepel: fogsz hallani népdalt, édes-bájos dalt, szomorút, vígat, kedélyest, szesszenőt; fogsz hallani gyöngyös-aranyos tündérregét; de oly éneket, mely a nemzet múltjára vonatkoznék, alig ... Mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek, mely őt századokon át dolog, *rés* gyanánt tekintette.«

Aki ismeri a paraszti nép élete sorát, nem fog ezen túlságosan csodálkozni, hiszen a sors nagyon belenyűgözi a jelen létharcába. Előtte régmúlt és a jelen közt vajmi kevés a különbség és a jelen neki elég. Az idő folyását, a szubjektív időt különben is mindenkinek tanulnia kell, mint az úszást; lépésről-lépésre »haladni« az idővel – gyakorolni kell. S a nép miért tanulná meg? Neki más dolga nincs, mint csak a jelennel. »A jelen a fontos – írja Karácsony;³ – a múlt szerepel ugyan, de csak álmodozáskor. Reális esetben soha. Hiú törekvés az, amely a magyart meg akarja tanítani, hogy emlékezzék, óvja a múltja tanúbizonyosságait, vagy hogy valami romantikus-históriai renaissance menjen végbe az életében. Nem is őrzi a hagyományait; egyenesen elképesztő, milyen nyugodt lelkiismerettel ereszti csákány alá gyérszámú műemlékeit, milyen egy-kettőre kivetkőzik népviseletéből, mihelyt egy kicsit jobban megy dolga, vagy közelebb kerül a civilizációhoz.«

Nem hisszük, hogy ez magyar vonás volna; sok nép ilyen. Van a múltvesztésnek egy korrelatívuma: hajlandó-e a felejtő nép nyomban *tanulni* is? Igen. »A rádió megszólal, s máris elhallgatnak a népdalok ... A magyar néplélek minduntalan újra tanulja a leckéjét s engedi feledésbe merülni a régít.« A nép sorsérzése nem történeti *tudásán* nyugszik, e téren horizontja roppant csekély, mint ahogy térbeli, földrajzi horizontja sem nagy. Nem is az a legfontosabb, hogy ily téren minő ismeretek raktározódnak benne – ez a középosztályi *elit* dolga, – hanem az, hogy a nép mi iránt *fogékony* és kit ismer el a maga *ősének*. Mátyást, az igazságost valószínűleg a magáénak tartja, ha alig tud is róla, azonban Deli Márkot már nem. Egyébként a Kalevala Ukkóját egy székely nem érezte idegennek. Nehéz itt határokat megvonni. A lényeges mégis csak az lesz, hogy felfogja-e a nép múltjának *döntő fordulatait*. Eszerint lesz múltjára büszke, eszerint fáj neki a múlt egyik-másik emléke.

Ezzel a múltbeli perspektívával kapcsolatban merült fel az a kérdés is hogy vajjon a mi viharos múltunk «pesszimista hangulatra» nevelt-e bennünket? Van-e igazában magyar pesszimizmus? Ha volna, ahhoz kellő alap az lenne, hogy szüntelenül számon tartsuk a sors csapásait, azaz legyen emlékezésünk tartós és széles. Ez azonban nem áll fenn. A néptömegeknek elég a jelen baja, miért cipelje lelkében a múlt bajait is? Az emlék nem mind édes; sőt! A fájó emlék terhét le szoktuk vetni. Egy *emlék-fájás* után felejtés jön.

Nemcsak érzéki benyomásaink járnak érzelmi aláfestéssel, hanem emlékképeink is. A memória is érzelemtől fűtött funkció. És ha fájdalommal jár valami? Akkor levetjük a fájdalommal együtt az emlékeket is. Ez a magyarázata annak, hogy miért nincs magyar pesszimizmus. Egyébként a pesszimista tagadja az életet is, tagadja reménykeltő lehetőségeivel együtt. A pesszimista *nem vállalja a reményt*, aktivitása töredezett. A magyar, bárha életlehetőségei gyengébbek is, ha fáj is a múltja, elég rugékony kedélyt őriz meg.

Ha pesszimisták volnánk, legalább lírikusainknál bővebben buzogna fel a világfájdalom. Gyulai Pál⁴ kereken tagadja, hogy van nálunk ilyen. »A magyar lírában nincs világfájdalom. Mindaz amit annak neveznek, nem egyéb, mint gyöngé és még jól ki sem számított affektáció vagy egész a monomániáig ment önámítás.«

Ami a történeti múltba való visszanezést illeti, a középretegek belső magatartása más, mint az alsóbb rétegeké. Szívesen foglalkozunk »zivataros« századokkal is, sőt a sötét képek – Erdélyben mennyi ez! – tanulságukkal élesztik a tüzet bennünk. A közép- és felsőbb rétegekben már felbukkan a *hagyományszeretet* is. Sajátos nemzeti antinómia jelentkezik. Nagyban véve történetietlenek vagyunk, mégis szeretjük átlagosan a hagyományainkat. Az ellentét ez volna: történetietlenek vagyunk egyidejűleg a hagyományok megvetésével; ezzel szemben: a történetiség egyszerre jelentkezik a hagyományszeretettel. És íme, ezeket az ellentmondásokat a gyakorlat feloldja: történetietlenség mellett is van hagyományszeretet, bár eléggé mérsekelt. Ezerszer panaszkodtak már nálunk, hogy nemzeti nagyjaink iránt mennyire »hálátlanok« vagyunk. Bizonyosan távol vagyunk attól, hogy a kegyeletnek, a nemzeti történeti szellemnek, hisztorizmusnak oly magaslatán álljunk, mint a német kultúra, amely a maga múltját, mint valami láncot, állandóan a maga jelenében hordozza, olyannyira, hogy ez ellen Nietzsche⁵ fel is szólalt; korának uralkodó »antikvarizmus« hátráltatja az aktivitást, a tettek megerezését.

Egészben véve a magyar közlélek jelen-központú a maga probléma-látásával, sőt úgy látszik, a jelenre való korlátozódásában egyenesen *megnyugvást* keres, mintha a múltja emlékeitől tudat alatt szabadulni kívánna. Vajda János meg is éneklte ezt a hangulatot;

Hasztalan a múlt, jövőndő,
 Titkait mit keresed?
 Feleded, hogy mind a kettő
 A jelenben csak tied.

(A Balaton partján.)

6. HOGYAN REAGÁLUNK A SORSUNKRA?

A magyar sors, mondtuk, nehéz sors és szüntelen nyomást gyakorol reánk, minden nap érint bennünket valaminő mértékben. Az a kérdés a legérdekesebbek közé tartozik, hogy a sorsra, érintéseire egy-egy nép miképpen reagál, az egyik visszahatása miért ilyen, a másiké pedig olyan, – ez éppen a tipikus nemzeti viselkedés. Tekintsük végig, hogy a tipikus magyar viselkedés, sorsra való sajátos reakció milyen.

i. A nehéz sors legfeltűnőbb hatása minden népnél a sorsérzéssel velejáró *megkeményítő* hatás: ez bizonyos »ridegség«. Városi műveltségű ember már sokszor fel is háborodik azon, hogy valaki rideg, ennek értelmét nem látja. A népi rétegből való azonban még érzi, hogy szükség van egy bizonyos megkeményítő hatásra. A paraszti ember pl. igen rideg tud lenni nemcsak egymással, de még édes gyermekével szemben is. E téren az alsóbb néprétegek még jórészen ma is olyanok, mint minden kezdetlegesebb nép:¹ sokat, sőt túlsokat ad az *edzésre*. Hadd edződjék a gyerek! Ez egyik katasztrofális oka annak, hogy a magyar gyermekhalandóság még a balkánit is csaknem kétszeresen múlja felül. Az alsóbb néprétegekből azonban fölfelé is sok ridegség szivárgott, holott itt kevésbé van szükség raja. Akiknek külön fülük van a szociális érzék meghallására, azok észreveszik, hogy erősen megtámadta ez azokat a szociális érzéseket, melyek a patriarchális közelségből fakadtak.

A magyar közlélek nem pesszimizmussal védekezik a sors átlagos mostohaságával szemben, mint az indus, hanem erőteljes, olykor talán hibás reakcióval. Ma is lehet hallani egy edző fölényesség szavát: oda se neki, »katona dolog«! Babits² írja: »A magyar hozzászokva a viszontagságokhoz, éppen az a lélek, akinek egy és más csak katona dolog. Föl sem vesz holmi kis karcolásokat. Annyi bajt kiállott! – ő már születésétől edzve van.« Vörösmarty³ egyik ifjúkori költeményében pattog így:

Búsongjon hát, aki akar, véget vetek én már.
Akibe nem könnyen csüggedez a magyar ér.

2. A sors különböző változásaira azzal is válaszolunk, hogy akármit hoz a sors, azt megszokjuk; ez a »hózzátörődés«. Sok mindent a magyar egyszerűen »nem vesz föl«. Ennek nem mindig edzés a célja. Ebben nem kevesen keleti vonást látnak, holott ez más. Rónay Jácint⁴ is még keleti vonásként emlegeti ezt: »Valóban meglepő a különben ingerlékeny vérű, indulatos magyart néha keleti közönyösségében látni; ami koronkénti lelkesedése után szokott bekövetkezni. Visszavonul ekkor, elcsendesedik, mint a vihar, ha kizúgta magát és lelkesedése babérjain nyugszik mindaddig, míg ismét fel nem riasztják nyugalmából.« Ez a keletinek látszó passzivitás sokszor nem más, mint egyszerű megszokás. Hány ártalmas babona van? Ezt valaminő hagyományszeretet tartja ébren? Avagy megbecsüli a magyar, mint a hagyományt? Nem! Egyszerűen hózzátörődik ahhoz, ami van. Általában ami régi, az miért ne lenne jó? Ez a felfogás nem valami dicséretes, és nem is valaminő jellemző, hiszen áll igen sok más népre is. A népek általában konzervatívok, sokszor ok nélkül, és nem veszik észre lelki mozdulatlanságuk esetleges kárait. Általában ú. n. lassú reakcióról van szó, ami igen megbosszulja magát gyors járású idők elérkeztével. Viszont az előnye is kétségbevonhatlanok.

Városi kultúrember, aki védett helyzetben nőtt fel, halvány sejtelmet sem táplál arról, mi mindent »muszáj« a tömegeknek elviselni, az időjárás bajait, vihart, fagyoskodást, hiányos ruházkodást, odú-, menedék jellegű lakást, a természettel megbirkózó, nehéz »küzdőmunkát«, betegségeket orvos nélkül, háborút, inséget, az élet ügyes-bajos dolgait, – általában a nem-városi élet és munkamód ezer, ki nem számítható mozzanatból áll.⁶ És ez törődöttséget hoz magával, szomorú öregséget és elhagyatottságot, – ebből *biztosítás-félelem* is származik, – továbbá a felülről való meg nem értés is bántó lehet stb. Hiába, a szociális terheknek is van bizonyos gravitációjuk. Mindezt érzik a népi tömegek és szerencse, hogy nem lesznek mások, mint amilyenek: hózzátörődnek *állandó* bajok *állandó* elviselésének beidegződéséhez. Az *alkalmazkodás magas fokának* esete ez, melyet a városi kultúra nem ismer és – nem ismer el, holott ezekben is van oly sors-reakció, amelyet nem lehet másképp elviselni az esetek többségében, mint ahogy valóban elviselik.

3- Közmondásos viselkedés-mód a *magyar flegma*, avagy magyarosabban a *nemtörődömség* szelleme. Már-már nemzeti temperamentumunkká vált, bajaiból csak a modern városias kultúra rántott ki bennünket és nevelt bele egy gyorsabb reakciótípusba. A régi viselkedés neve: *egykedvűség*. Nem magyar specialitás ez sem. Ahol bajok vannak, sok helyen olyan magatartást vesznek fel, hogy egyszerűen a bajokat nem engedik hozzá« *lélekhez*; ez épp az egykedvűség. A sors iránt való visszahátas itt *lelki önvédelemmé* változik. Goethe⁶ is tud róla. »Szerencsére a bajoknak csak egy bizonyos fokát bírja el lelkében az ember; ami túl esik ezen a fokon, vagy megsemmisíti, vagy pedig közönyösen hagyja.« Az egészséges temperamentumú, népi tömeg nem sokat izgatja magát. A nép nálunk is jobban kiválik ezen a téren, mint a városi elem.

A városi, gyors lelki reakciókra beidegzett ember nem is érti, hogyan lehet valamiért oly keveset »izgulni«? A nép egyszerűen és elvileg nem izgul. »Félvállról« veszi azt, ami jön. Nil admirari. Még csak csodálkozó szemeket sem mereszt. Ránk jött, itt van, hát elviseljük, ez a természetes következtetés temperamentuma számára. Valaminő, *tárgyhoz mért*, nem-alanyi, hanem objektív nyugalom ez, hideg reakció. Ezt is meglátja a népi reakciómódokat kitűnően megsejtő, népi-szellemi alkatba magát beleérező Babits.

4. Igen érdekes az a reakciómód, amelyet a sors *változandósága iránti kétkedésnek* mondunk; nehezen érthető meg a városi ember számára; azt szokta emlegetni, hogy a tömegek valaminek a jelentőségét »nem ismerik fel«. Itt megint »keleti közönyt« szoktak emlegetni. Homokba dugják az emberek a fejüket stb., holott a történelemből ezt a belső magatartást is jól meg lehet érteni. Ne feledjük el, hogy az ország nagy tömegei, a lakosság négyötöde helyzetét illetőleg évszázadokon át azonos, vagy igen hasonló sorsban részesül; a 48-as változás, jobbágynak »polgárrá« válása is általában szkeptikus hangulatot teremtett a népben a »nagy változásokat« illetőleg. Lelki magatartása tehát egy-egy változás ígéretére, vagy kísérletére nézve körülbelül ez: »láttunk mi már különb csodákat.« Persze ez a hasznos álláspont el is fajulhat és egy »minden mindegy« lethargiájává posványosodhat. Jó és rossz keverve van itt előttünk. Babits⁷ elevenre tapint, bár alighanem kissé túlozza a dolgot: »A jellegzetes magyar típushoz mindig hozzátartozott valami ügyis-mindegy filozófia. Valami kényelmes és megvető nehézkesség.« A népjellem mélyén megtalálható egy fölényes

nyugalom; ott »lappang a patópálságnak egy magasabb és nemesebb formája is«. Figyelniük kell itt arra, hogy *nem* ú. n. »cinikus« könnyenvevésről van szó. A cinizmus bonyolult lelki termék bonyolult környezetben. A népi környezet pedig egyszerű és átlátszó; sorsa ugyan nehéz, de világos, és így a magyarnak »szkepszise nem cinizmus, hanem józanság«.⁸ Még egy régebbi írásában állapítja meg Babits⁹ az alföldi nép magatartásáról, hogy a benyomások fölvevésében észlelhető egy »objektív nyugalom«; itt az edzettségen – szinte mondhatnék – a flegmán van a hangsúly. Szinte az hallatszik ki a népi sors-reakcióból: hát csak jöjjön, ami jön; majd elbánunk vele a maga *objektív* természete szerint; »hangelatból« mi nem teszünk semmit; ha fáj valami, hát fájjon, – ez a fájás *nem tartozik a dolgok lényegéhez*. A lényeg rajtunk *kívül* van, a sorsban és *csak a sorsot kell nézni*. Ehhez a belső magatartáshoz képest, a városi ember már érzékeny; számára fontos a maga én-je, még a kis fájdalom is.

5. A nehéz, átlagos sorsra való reakció egyik fajtája az is, amidőn a népi temperamentumú lélek hajlamos *el nem sietni a dolgot*: ez a *halogatás*, vagy a *döntés lényegétől való tartózkodás*. Itt a népi lélek megint ellentétes a városi reakcióval, temperamentummal. A népi tömegek szerint elsietni semmit sem érdemes Hübele Balázs módjára. Valóban a magyar közlélek szemmel láthatólag hajlamos a *kivárá*s politikájára. Nem jön gyorsan lázba, nem lázong, hanem tudja: egy- és más dolgot ki kell várni, míg megváltozik a helyzet.

*Szenvedj, ha nem tudsz
Hová vonulni:
Fordulhat a szél*

(Kölcsy, Bortal).

Babits¹⁰ az ilyen, külső magatartásunkat a következőképpen jegyezte fel: »Legnagyobb cselekedete volt akárhányszor a magyarnak a cselekvéstől való *tartózkodás*. Mindig jól tudta, mikor nem szabad és nem érdemes cselekedni. Már helyzete is erre utalja: cselekedete többnyire csak ronthat . . . önvédelme az óvatosság; így lomhának látszik, egykedvűnek; valóban esze ágában sincs tülekedni«. Mennyire csábító, hogy egyik-másik szomszédunkat utánozzuk, amelyek agilisak és láthatólag előre jutnak. És mégsem! »Körültöttünk csupa fürgé népek laknak, cselekvő, sőt tülekedő nemzetek, a magyart éppen ez különbözteti meg minden mástól: a *szemléltő* nemtörődömség«.

6. Van egy sajtáságos viselkedésmód a nemtörődömséggel kapcsolatban, a *hetykeség* (külön a strófa így vehető):

Holdvilág csak boldogságunk,
Füst a balsors, mely elszáll.
Gyertyaláng egész világunk,
Egy fuvallat a halál.

(Kölcsey, Vanitatum vanitas.)

A hetykeség is egyetemes, sokféle feltűnedező népi vonás, de nálunk úgy látszik, kissé feltűnőbb arányú, mint egyebütt. A hetykeség lehet egyik irányban *múltba* nézés, a másik irányban pedig *előre* tekintés. Ha a hetyke múltba néz, lezárja az aktát ezzel: bánom is én! – és rögtön megpróbálja minél tökéletesebben elfeledni a dolgot. Az előrenéző hetykeség pedig alig egyéb, mint korán megeredt *gyermekes bizakodás*.

Jókaiⁿ kiemeli a *könnyű bizakodás* jellemvonásait. »A magyar legény, mikor búcsú alkalmával verekedni indul, nem visz magával botot; azt mondja: majd lesz az ellenségnek.« Ugyanilyen *hetyke* vonás volt meg a mohácsi vész előtt; akkor az volt a jelszó: »a pecsétnyomó gyűrűinkkel is agyonverjük az egész török tábornokot.«

Ady sok, kuruc hangulatú versében szemlélteti a hetykeséget. Legjellemzőbb talán ez:

Ez az élet nem nagy dolog.
Egyet forog, kettőt forog,
Néha inog, de csak megáll.
Legvigabb pajtás a Halál.

(Kuruc Ádám testvérem.)

Ez részben a népi ember erőérzéséből is származik, egy irracionális bizakodás az. Az ilyen ember felbuzdulásában, nekigyürkőzésében van bizonyos fellángolás, amely azonban nem mindig valaminő »szalmaláng«, hanem néha tartós a *lendülete*. »Könnyű a magyart lóra ültetni, de nehéz leszállítani« (Dugonics). Akkor ugyanis, amidőn önértetének kérdésévé tette az ügyet, nem tágít. Itt magatartásában összefonódik a maga büszkesége és a dolog könnyebb *felvállalása*. Lehet a hetykeség az önerő kihívó fitogtatása is, büszkélkedés stb.

A hetykeség a városi, szabályos életet megszokott emberlélek számára pusztán meggondolatlanság, semmi egyéb; azt jelenti, hogy hirtelen megeredt a hit, túlkönnyű a reménység, holott – az ész nem adna neki igazat. Márpedig városi

észjárás szerint csak az ész, a racionalitás lehet az élet vezetője. Ezzel szemben a népi erőtől duzzadó nemzetek *nem* racionálisak és nem számítók. Bennük van bizonyos gyermeteg *üdeség*, gyermekes *bizodalom*: majd átvágjuk magunkat; nem kell ész-szóra örökké aggodalmaskodnunk. Ezt mint gyermekességet ma negatív előjellel emlegetik, holott ebben is van érték; mint Prohászka Lajos¹² is hangsúlyozta: »Magában a gyermekségben pótolhatatlan érték rejlik, melyre a fáradt, túlracionalizált életformájú népek hasztalan sóvárognak«.

Eszünkbe juthatnak Kozma Ferenc (Bárd Miklós) szavai:

Fegyverben álltunk ezer évet.
Hát nem vagyunk aggott túléltek,
Harcos fiatal nép vagyunk –
Tavaszi dal a mi dalunk.

(Nekünk férfiak kellene, 1905)

7. Nemcsak a történet és a sors hozza létre a nehéz helyzetek egész sorát, hanem embertársaink is szívesek bennünket megterhelni fájdalomokkal és követelésekkel. Nehezítik a sorsunkat. Erre is berendezkedik a magyar népi lélek egyik uralkodó, temperamentumbeli hajlamával. Ez a lelki felkészültség: a *türelmesség*. Ott legnehezebb az eset, amikor vallási téren nyilvánulnak meg az ellentétek, és éppen itt kell megmutatnia a türelemnek, hogy mit tud. E téren érdekes az, amit Szeberényi Zsigmond¹³ tapasztalt: a múlt században »felszabadult parasztság megegyezett a régi jobbságossággal abban, hogy lelkében a vallási türelmetlenség csak elvétve jelentkezett. A vallási tekintetben nagyon is megoszló falvak lakosai is a legnagyobb békességben éltek egymás mellett. Kisebb, sohasem támadó jellegű felekezetiesség előfordult ugyan néha, de a békességet az sem zavarta meg«. Ebből a türelemből felfelé is felszivárgott hol több, hol kevesebb.

Másik próbája a türelemnek az anyanyelvek eltérése terén adódik. Itt is feltűnő a népi rétegek magatartása. »A jobbságosságból felszabadított paraszt lelkének nemes vonása az anyanyelvhez való ragaszkodása«. Anyanyelvek különfélesége feszélyező volt ugyan, mégis »a kevert nyelvű vidékek lakossága békében élt egymás mellett«. A nyelvi kérdésnél sokkal fontosabb volt ugyanis számára az anyagi boldogulása. »A sok nyelvű vidékek lakossága között *nem volt nyelvharc, hanem csak földharc*«. ¹⁴

8. Előfordul természetesen, hogy a türelmesség, az egykedvűség stb. beállítottsága mellett megered az a hangulat, hogy *elkéstünk*. Csendesen szorgoskodunk, de nehezen lendülünk. Szinte jogunknak éreztük a nyugalmat, és jogtalanságnak, ha egy terv, egy eszme felmerült és mintegy felszólított bennünket cselekvésre. Ilyenkor bensőleg bizonyos *nyugtalanság* fog el bennünket. Babits¹⁵ ismét érdekesen írja le ezeket a belső hánykódásokat: »A magyar mennél kevésbé cselekvő . . . annál fájdalmasabban és haragosabban érez *nyugalmából és méltóságából való minden kizavarodást*. Pedig a kizavarodásnak nagyon is ki volt mindig téve. Ezek minden alkalommal bizonyos lelkifurdalást költenek föl benne: önmagának tesz szemrehányást lomhaságáért és közönyéért«... Az is jellemző: »ha egyszer megmozdult, iszonyú maró *megbánással* gondol hosszú mozdulatlanságára«. Ez már lehet egy apathikus konzervatizmus felé eső lejtőpálya kesergő lelki gyümölcse.

9. Erre a belső szívmarkolásra egy külső magatartás is bekövetkezhetik, a megbánás és önmarcangolás utáni *haragos reakció*, mely sokak előtt különösnek tetsző, koncentrált aktivitásban tör ki. A népezés ezt »*keserű felbuzdulásnak*« minősíti. Mintha lavina indulna meg. Haragszunk először is – magunkra: miért nem cselekedtünk eddig. Haragszunk a körülményekre, a kényszerű sorsra, még a természetre is. Ismeretes Arany János parasztja, akinek szőlejét veri a jég, s mikor az Isten is veri őt, pusztítja a sajátját: »Majd meglátjuk, Uramisten, mire megyünk – ketten!«

Érdekes az is, amit Rónay ír a haragról.¹⁶ A magyar-nak »*haragja hirtelen*, melynek első kitörése veszélyes; mert a magyar bátor, elszánt, s így első fellépte mindig *erélyes*. Ingerült haragjában gátló körülményeket nem ismer. Az elébe gördített gátak növelik ingerültségét; azért nem tanácsos haragját első fellobbanásában akadályozni, valamint nem jó általában a magyarnak útját állni; hadd zajongjon; ha kitombolta magát, önként lecsendesedik«. Már Feszler¹⁷ is írt a magyar haragosságról: »Bei dem ungarischen Volke, voll wilder Kraft, von heftiger Gemütsart, kühnem Trotze und kriegerischer Lebensweise schritten Zank, Zorn und Rache von harten Worten rasch zur Tätlichkeit«.

Nem szabad felednünk, mily távol állott a széles néptömegektől a városi életmód egyenletes ritmusa és mérseklő hatása, Viszont mennyit kellett túrnie, elviselnie a

népnek, amivel nemcsak a természet sújtotta! Rónay is csak a kezdetlegesebb népi reakciókra gondol, mert megjegyzi: »*Jelenleg* valamint könnyen kibékül sorsával, úgy hamar megbékül ellenségével is; *bosszút nem fonal*; csak nagylelkűségét, hazaszeretetét és becsület érzését ne vonja kétségbe senki, mert ezt sohasem bocsátja meg«. Felbuzdulása mögött van egy nemesebb büszkeség is. A magyar »könnyen felindul, de könnyen kibékül«, írja Jókai. S úgy látszik, a legyőzött el szemben haragot tartani büszkesége tiltja. »*Mindig a vesztes félnek a barátja; sohasem a győztesrel ujjong együtt, mindig az elbukottal gyászol*«. Jókai e magyarázata lélektanilag könnyen érthető: amint maga magában leggyőtrelemesebbnek a megaláztatást tartja, úgy másban is ezt érzi leggyőtrőbbnek; és ilyen még volt ellenségének sem kíván.

A harc után a magyar csakhamar lecsendesedik; a *megbocsátás* mintegy készen van lelkében. Döbrentei Gábor (1786-1851) egyik verse végződik eképpen:

De megadja ha ki magát.
Ne bántsod tatár vad kezekkel,
Felejtsd csalárd indulatját^
És éreztesd nagy lélekkel.
Hogy *vívásra vitézzel* szállt,
S meggyőzeivé – nemest talált.

(Huszár dalok.)

Ez nem álom egy nem-létező erkölcsről; a népérzés megérti az illetet. A magyar huszárok kemény legények voltak a harcban, dühük nem volt kicsiny, ha kardot vontak, de leszelídültek, ha az ellenséget már leverték.

Magyar földön Karácsony Sándor szerint nincs bosszú és hosszadalmas haragtartás. »Sokáig őrzik ugyan az összeveszés emlékét, de nem emlékeznek legtöbbször rá, min vesztek össze«. Ma is észrevehetjük, hogy sok mindenről határozott szándékkal igyekszünk megfeledkezni, így a rossz idők emlékeiről. A nép is vallja: felejtsük el a múltat; – van ebben is egészséges reakció, mert ennek az lehet a következménye, hogy *kezdjük újból* – mintha mi sem történt volna. Észreveszünk ebben valamit, ami az életvitel *nagyvonalúságára* emlékeztet. Van itt is előttünk egy népi ízű *főlényesség* a sorssal szemben, valamint rugékonyság. A rugékony lélek tud újból és újból lelkileg startolni: *kezdjük újra!*

A magyar az indulatait gyorsan szereti lereagálni. Kimérgelődi magát, és kész. Külföldiek számtalanszor feljegyezték, hogy a magyar bizony sokat *káromkodik*, s valóban aligha káromkodnak a nép körében többet, mint nálunk. A magyar paraszt káromkodik egyet és nincs tovább. Persze visszatetsző a káromkodás (nem bűnös káromlásról van szó), de végre is nem ez a legrosszabb reakció-mód bajok közepeit: sokkal rosszabb az alattomos haragtartás. A magyar jellem egyenességével kapcsolatos hajlani az, hogy »kiöntse« bosszúságát, ne titkolózzék itt sem, mert – másutt sem szeret titkolózzni. Kemény és nyers tud lenni, de egyenes, még ha pillanatnyilag másnak esetleg kellemetlen is.

Jellemző a harag lereagálása. A heves magyar harag hirtelen és *nem tartós*. Jókainak egy népies ízű novellájában szerepel ez. Gazduram roppant haragjában meg akarja verni a feleségét, ki beszaladva a kannába, elreteszeli magát, férje pedig fejszével akarja az ajtót rátörni. Szomszédja átjön, s a gazdát biztatja: csak *jól* verje meg az asszonyt. De ahhoz ám sósvízben »jól« beáztatott kötél kell. Be is áztatják másnap reggelig. Mikor a szomszéd másnap átjön s kérdi: mikor veri már az asszonyt, a gazda most a bízató szomszéd ellen fordul, mert – úgymond – »sohasem« akart ily drága jó feleséget megverni. Jellemző az, hogy nemcsak a harag múlt el, hanem még az emlékét is elkergetik.

Van egy érdekes leírása ennek a haragnak, sőt a róla való nézetnek egy 17. századbeli főúr: gr. Bethlen Miklós-nak önéletírásában. Bethlen hirtelen haragú ember. »Nekem minden haragom egynéhány szempillantásban és morgásban áll; igen hamar elmúlt és sokszor inkább *haragudtam azért, hogy megharagudtam...* Embereimnek meghagytam: ha valaki látja maga ellen való indulatomat, hallgasson, vagy ugyan menjen el előlem, vonja el magát... Illyés nevű szász tisztartómnak egyszer magam mondám sok morgásom után: eredj ki Márton, *atyámfia* (így!), mert félek, megverlek majd. Ő is megfogadá, kimene«. És miként vélekedez nagyharagú gr. Bethlen Miklós úr az indulatoságról?« A megharagudt s kigyúlt szívnek lángját, kormát, hamvát a szájnak kéménye kiokádja, kihányja; még az házat is hamarabb kigyújtja a megfojtatott, mintsem a szabadon kiégő kémény;... *száz* dörgésnél nehezebb *egy* menkö, ezernél is; szitok nélkül levő, halovány, hallgató, *mosolygó haragú* embertől Isten oltalmazzon minden keresztény felebarátomat«, ő nem tanítgat ezzel senkit; »csak

akarom a két elkerülhetetlen gonosz között a kisebbet megmutatnia És hálás is ezért. »Az én haragomnak soha rossz, veszedelmes munkái nem lettének, az soha sokáig nem tartott senki ellen, *megbékélhetetlen nem volt*, gyűlölség, irigység conjuratio, más veszedelmére, keresésére *nem volt bosszúállása*«. ¹⁸ Íme van ebben primitív vonás, az indulat azon nyomban való lereagálása. De szebb a primitívnél a bizánci áskálódás, összeesküvés, a »mosolygó harag«? A fentebbi, kereken kinyilvánított haragban – ha kellemetlen is – legalább *megmarad a lélek egyenessége*. Ezért lehetséges harag *után* valódi *kibékülés*, s fenn maradhat a vihar után a társas béke megenyhülő összhangja . . .

Szoltunk a keserű felbuzdulásról. Láttuk, ebben nemcsak nekibőszülés van, kitörő szenvedély, elhamarkodott indulat, hanem valaminő keserű sorsérzés mintegy *összpontosul* benne. Sorsunk mostohasága állandóan kísért bennünket, és egyszerre csak *méltatlankodás* fog el bennünket, hirtelen. Az évtizedes keserűség egy negyedóraiba sűrűsödik össze: *méltatlankodó* haragba. Sajátságos jelenség ez, amelyet a súlyos hangulat és a nehéz sors népi *koncentrációjának* mondunk. Ilyenkor mintegy összesűrűsödnek az *időben elszórt élmények*. Mondják, kivégzés előtt állók pár másodperc alatt gondolatban végig élik egész életüket. Ilyen *sors- és hangulatkoncentráció* megy végbe olykor; összegeződik a múlt, a bajok emléke feltolul, és egyszerre élünk át egy századot. A méltatlankodás nagyban fűti az egészset: hát annyi türéssel, bajvállalással, odaadással nem érdemeltünk-e ki jobb sorsot?

A sorsra való népi visszahatás természetesen nem egységes. Az előadottakban láthatólag a széles néprétegekre gondoltunk. Társadalmi rétegenként a reakció különböző képet mutat és századonként különböző, valamint a neveltetés intenzitása szerint is. A népjellem itt sem állandó, hanem a történeti változások függvénye.

7. MAGYAR NÉPI TEMPERAMENTUM

A magyar temperamentum kérdései, azaz a tipikus reakciómódok közt legemlegettebb az ú. n. »szalmaláng«, vagyis a hirtelen tevékenységre való felhevülés. Sok gúnyt szóiaak rá, mióta a városi kultúra egyetlen normális reakciómódnak »az energiák lassú beosztását« hirdette, a *fokozatos*

elő nyomulást, *előkészületet*, a jól *beosztott* életet. Különösnek tartotta az energiák ellobbantását, amelyet pazarlásnak néz. Városi kultúra az apró munkarészek fáradtságos egymáshoz-illesztgetésén épül fel. De a földből élő nép életformája nem ez. Állattenyésztés, valamint földművelés *időszakos* dolgokból áll és hirtelen erőfeszítéseket követel. Szétszaladt a gulya, megszaladt a ménes? Rögtön utána kell eredni, hirtelen össze kell fogdosni. Az aratás is időszakos munka. Nem tűzzel megy-e, mintegy nem »szalmalánggal«? Bizony az a pár hét a legrettenetesebb erőfeszítés, olyan, ahol hirtelen kell ellobbantani az energiát. Számos mezőgazdasági munka akárhányszor »ég« a kezében annak, aki igazán hozzálátott, íme, vannak itten kikerülhetetlen hirtelen energia-elhasználások.

A fontolva-haladás is a városi életforma lelki hatása. Karácsony S. sajátos indokolással kel védelmére a szalmalángos temperamentumnak.¹ Szerinte nem a hirtelen ellobbanás a lényeg, hanem ez: »Hamar ellobban ugyan, de *amíg ég, perzselően meleg*. Ebben az esetben pozitív természetű a szalmaláng.« írja továbbá, hogy *pozitív* erő ez a temperamentum; »bizonyos időpontban milyen jó, ha kéznél van és érvényesül a szalmaláng. Az, amit így hívnak, *intenzív, átható, sőt átütő erejű*, magas hőfok, mely rövid ideig tart. Az egyetemes élet egy sajátos formája ez, mely bizonyára szükséges, mert hiszen van«.

Az emberek az iparosodás mai korában elfeledték, hogy a hadi dicsőség, melyet emlegettek, jókora adagban szorgosságot is tartalmazott, mint akár az új ipar; Zrínyi² szavaival: »A fáradhatatlan *szorgalmatosság*, az unalom nélkül való *vigyázás*, a kész *gyorsaság* és a gyors *készség* szokta annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsőségnek hívnak.«

De úgy látszik, a folytonos harci élet még fenntartotta a hirtelen rácsapás szükségét is – legalább emlékekben a huszáros rácsapás maradt meg. A modern városi-ipari munkakultúra ezt szükségtelennek mutatta be, de a magyar átlagosan nem iparos 900 év óta, hanem földből és harcból él. A harcban pedig kulin nevet vívott ki magának a magyar huszár. Talán mond valamit az is, hogy neve is átment a világirodalomba; jele annak, hogy különösségét észrevették, harci *alkalmasságát* tisztelték.

A világháború első hivatalos, osztrák feldolgozásában feltűnőnek találták azt a hadvezetési, szervei hibát, hogy

magyar csapatoknak többnyire ausztriai tisztek voltak a vezetői; ezek rohamokra *biztatták* a legénységüket.

Haj, ne hátra, haj, előre!
Vérmezőről-vérmezőre!
Mert ott az a virág terem,
Melynek neve győzelem.

(Arany, Haj, ne hátra.)

Indokolatlanul hirtelen sok vér folyt el. A magyart ugyanis éppen nem biztatni, hanem csendesíteni, óvatosítani kellett volna a gépfegyverek korában. A szalmalángos baka úgymint hajlamos volt előtörni és rácsapni az ellenségre.³ Ezt magyar tiszt érezte volna, de ausztriai nem. így pazarlódtak el magyar ezredek az első hetekben, s alig lehetett pótolni gyorsan a veszteségeket.

A magyar türelem és flegma ugyanis a harcban a maga *ellentétébe csap át*: ez bizony »bravúr«. A magyar temperamentum »járása szerint az aktivitás ily körülmények közt egy szempillantás alatt végbemegy, írja Karácsony... Évszázadok mulasztásait elképesztően kevés idő alatt *pótolja*, a semmiből, a földből, a levegőből teremti elő, nőteti ki, varázsolja oda a készet«. Európa is ismeri a *bravúrt*,⁴ nálunk ez csak *szalmaláng!*

Karácsony az objektív időszemléletről szóló elméletével hozza kapcsolatba az egyenetlenséget, magyarázza ki a lassúságot. »Szubjektív« időt érezve látunk csak valamit »sietősnek«. Ellenben »az objektív időszemlélet örökkévaló, s ennek az időtlen-időnek a jegyében született az a tétel, hogy *van idő*; ráérünk még«. Az ily felfogásnak jó és rossz tulajdonságai egyaránt vannak, temperamentumunk hol beválik, hol nem. Ma a ráérés elvének inkább csak a hátrányait érezzük, ennek az elvnek az alapján »igazán nem lehet idejében *elkészülni* valamivel«. Viszont »pozitív tulajdonsága is megvan az időtlen-időnek, benne nehezebb elsietni, elidegeskedni, elpuskázni a tennivalókat. Vannak az egyetemes létnek olyan fordulatai, vagy kombinációi, amikor dolgokat *kivárni* az egyetlen lehetőség, vagy megszületendő magzatokat *kihordozni* a tulajdonképpeni feladat«. ⁵

Van tehát *választási lehetőség két reakció-mód között*: lassan kivárni valamit, vagy pedig erőket gyorsan összpontosítva cselekedni. Talán jellemző ez: ezt a választást nem a magunk *szubjektív természetétől* tesszük függővé, hanem az objektív *helyzettől*. És ha az utóbbi világosan beszél, a magyar temperamentum gyorsan és igen sokszor ered-

ményesen lendül mozgásba. A magyar temperamentum tehát nem olyasvalami, mint az a módszer, amelyet előre kikombinálunk, magunknak előre valaminő üdvözítő »módszert« képzelünk el. Mégis »módszernek« tekinthető tapasztalati alapon az, hogy minden cselekedetünket a *helyzettől* teszünk függővé, sőt az is, hogy milyen temperamentummal *induljunk meg*. Ez a temperamentum, látjuk, nem szubjektív alapú, hanem inkább objektív. S abban is van igazsága, hogy a helyzet lényege nem szokott mindjárt *kiderülni*, tehát *inkább várunk*, mintsem valamit hebehurgyán kezdünk el. A Petőfi óta agyoncsépeelt patópálosság és a közmondásos szalmaláng egymást kiegészítő kétféle magatartást tükröznek; úgy látszik, az egyiknek *túlsága* hozza létre a másiknak *túlságát*.

8. A JOG TISZTELETE. KONZERVATIVIZMUS

Nemcsak a művelt rétegekben – ez századokon át csak a nemesség és nem egyben a városi polgárság is, – hanem a nép körében is nagyon ki van fejlődve a jog tisztelete; senkisé meg hagyja a *jussai*. A magyar jogásznemzetnek mondják évszázadokon át, feddő hangon is emlegették a populus Werbőczianust, egy makacs és maradi merevség árnyalatában véve a szót. Hogy a magyar annyira ragaszkodik az *állami* parancsokhoz, az éppen nem könnyen érthető, mikor tudjuk, mennyire a félig idegen Bécestől függött a legfelsőbb irányítás négy századon át. Ebből az következhetett volna, hogy állandóan berzenkedjünk a törvényes intézkedések ellen, mert érezhető volt, hogy nem egy jogszabály *reánk diktált* jog. Nem tettük, sőt azt mondtuk: legelőször kell mindenütt *jogszabály*.

Sokáig nem tűnt fel az, hogy ez egész magatartásunk mögött lényegében véve konzervativizmus áll. Könnyű meggyőződni arról, hogy a jogszabály *statikus* valami, lerögzíti a fennálló életirányokat, mint ahogyan a gátak lerögzítik a folyó folyását; mi csak azt éreztük ki, hogy a jog alkalmas eszköz annak a megóvására, hogy ami a miénk, az a miénk is maradjon. Ami egyszer megvan, attól ne tágítsunk. Észrevétlenül lett uralkodó beállítottságunk az *önvédelem*, lett ebből joghoz való ösztönös hozzátapadás.

Kisfaludy Sándor (Magyar nemzeti ének 1821) éneklte ezt meg:

Tíz századot kiélt s állott
 Árpád népes törvénye,
 S boldog volt, bár vérbe szállott
 Más nemzetek napfénye.
 Kormányában s törvényiben
 Élven, halván, *soha mást*
Nem kíván, mint a Régiben
Boldog örök maradást.

Alighanem a jog közönséges nézet szerint nálunk oly magas szerepre hágott, mint másutt a közerkölcs, a *Sitté*. Az ily erkölcsi közszokás nálunk nem világos közhit szerint alapja a föléje épített, államosított erkölcsnek, a jognak is, s ez alapja magának az államnak. Persze nem feledjük, el hogy az erkölcs *mélyebben rejlő*, megtartó erő. Berzsenyivel:

Így minden ország támasza, talpköve
 A tiszta erkölcs, mely ha megvesz:
 Róma ledül, s rabigába görbed.

Kölcsey pedig azt írja: »Soha még egy nemzet sem romlott el, mely hazája erkölceit és szokásait híven megőrizte.«¹

A jog és erkölcs fogalma szüntelenül összeolvad, s úgy tűnik fel, hogy – a jog a legfőbb szentség. Ady, az elégedetlen költő, éneкли:

A jussáért küzdő
 Lantos és parittyás.
 Csak ugyanaz lennék.
 (Most már megállhatok).

Hogy a jog és az erkölcs között lényegesebb hézagok mutatkozhatnak, a közhit szerint vagy nem fontos, vagy pedig nem ügyelnek a különbségekre. A jog azonban nem minden, csak az, amit *az állam* vállal, szabályaiba felvesz, garantál, tehát amit a közerkölcsökből *etatizálni* tud. Mi néha hivatkozunk is e téren az angolokhoz való szellemi rokonságra. Valóban ámulatba ejtő a nálunk uralkodó *jogtisztelet*, amit jól megérthetünk, ha tudjuk: a jog az élet *pontosan* körülírt szabálya és akárminő nagy szerepet játszik is a magyar jogban a szokásjog, mégis mindig könnyebb megvédeni azt, ami már pontos formába van öntve. És a jog alkalmas eszköznek is bizonyult a konzerválásra, nekünk pedig *már a konzerválás örökös nagy problémánk volt*, hiszen minden talpalatnyi helyet állandóan őrizni kellett intézményeink terén, újabb jogokat pedig nehezen lehetett kicsikarni. A jog iránti tiszteletet előmozdította az is, hogy az nagy

küzdelmek díja volt. Őriztük a jogot, mint megszentelt győzelmi zászlót, természetesen elsősorban a közjog terén. Azt hittük, amit Berzsényi megírt; fődolog az, hogy nincs fölöttünk önkény:

Törvény, *nem hatalom kénye* uralkodik

Rajtad, s régi dicső nemzeti díszed áll.

(Magyarország.)

A törvény, az alkotmány évszázadokon át máig varázsos szavak. Mennyi bizalom összpontosul benne! Mikor 1823-ben megindul az önkényes adó- és katonaszedés, Széchenyi naplójában felkiált: »*Isten azonban igazságos és mindenkor egyformán és hasonló melegséggel szereti a magyar alkotmányt.*«

Természetes az, hogy régebbi korok szívbeli meggyőződéseit egy későbbi kor csak részben osztja; különösen akkor történik a közmeggyőződések terén nagyobb változás, amikor a régi, *statikus* korokat egy újabb, *dinamikus* kor váltja fel. Amikor pl. a reformkorban lényegesen előre haladtunk, még defenzívában voltunk a bécsi központtal szemben. De már későbbben, a XIX. század végén, s még inkább a XX. század elején újabb gondolatok kezdenek felszínre kerülni. Észreveszik, hogy a jog, mint rendszer, inkább csak stabilizál. Erről az oldalról nézve a következő hasonlat kínálkozik. A joguralom, mint rendszer, a társadalmi testben a csontrendszer szerepét játssza; merev és kemény váz, amire minden rátapad; az izmok és mozgató idegek munkája nélküle el nem képzelhető. Ama rendszer nélkül a társadalom összeroskadó puhány és cselekvésképtelen volna. Ámde a jogszabály túlságosan hajlamosít önmagunk *megkötésére* is; aki a meglévő joghoz ragaszkodik, az eo ipso a *múlt* eredményeihez köti magát, s a szabály önkorlátozás lesz, önmagunk »bogozása«. Ezt tartja normálisnak jogi felfogásunk. Kisfaludy Sándornál (Törvényhozókhöz) olvashatjuk:

A végrehajtó hatalom

Elég erővel bírjon arra ,hogy

Zabolába tartson minden egyes polgárt;

A nép szabadságát azonban sérteni

Kényét ezer bog fojtja, így szerződjetek!

Mikor már kevésbé látszott fontosnak a jog *védelmi* szerepe, több dinamizmust kívántunk tőle. Természetesen idők folytán ezt el is értük. Századokon át azonban a jogrendszer, az alkotmány »sáncái« lényegében véve a magunk

biztonságának érzését szolgálták: a magyar jogtisztelet legfőbb lélektani alapja ez volt.

Sokszor szóba került jogi, *formalisztikus* életfelfogásunk. Ez a formalizmus a huszadik század elején sok vitában szerepelt. Feszegették a jogi norma, és a kikényszerítő államhatalom szankciójának a viszonyát. Valóban, lehet százával olyan jogszabály, amely csak üres forma. Olyan mint az arab száraz folyómeder, a vádi, amely csak néha-néha telik meg vízzel, egyébként többnyire üres. Az állami szankció olyan mint a folyóvíznek a gravitációja, csak a gravitáció folytán hömpölyög a víz lefelé, van neki e-eje. Mi nálunk ezt a gravitációt nem túlságosan vették figyelembe, realiztikus érzékünk nem volt elég erős és megelégedtünk olykor forma szerinti jogokkal. Még egy költőnk, Babits³ is ráfigyel erre; hazai felfogás szerint »a jog érvényes önmagában már azáltal, hogy jog... A magyar *nem a szankciók lehetőségétől* érzi függőnek a jogok érvényességét« (pontosabban: tényleges hatályosságát, tényleges érvényesülését). Bizonyára azon országok közé tartoztunk több századon át, ahol sok a papírtörvény és papiroson maradó hivatalos rendszabály. Ennek általánosabb okának is kell lennie a közléleekben s az ok valószínűleg a következő.

Az utolsó négy és félszázadban államunk maga is jobbra papíron volt teljesen önálló állam, hiszen önálló hadseregünk és diplomáciánk nem volt, már pedig minden állam⁴ legelső funkciója az önálló külügyi tevékenység és ehhez épp ama két tényező szükséges, diplomácia és hadsereg. Az állam nem volt egészen a *mi* államunk, ezt éreztük is. A népléleekben szétszívárgott a tudat mélyén az a gondolat, hogy az állam és a magyar élet *nem egy*, hanem egymásfölötti, bár közeli, *két* sík, amely néhol találkozik, néhol azonban eltávolodik egymástól. Nálunk nem alakult ki az a gondolat elég világosan, hogy a törvény *meghozója és* akinek a törvény szól: a *címzettje* egyaránt »mi« vagyunk, a magyar nép. A törvény és ennek szankciója viszonyában a lélektani helyzet, nálunk zavaros. Másutt már oly törvényeket igyekeznek hozni, amiket képesek is végrehajtani, mert megvan hozzá az állami erő, a szankció. Nálunk? Meghosszák a törvényt, s aztán – lesz, ami lesz. Talán átmegy az életbe, talán nem.

Hogy a törvénynek, s törvényes intézményeknek *mindenekelőtt a lelkekben kell gyökerezniük*, már világosan látta Széchenyi.⁵ »Nem elég mai időkben törvényeket írni; de azok iránt szimpátiát is kell gerjeszteni. És ha valaki olyan

törvénynek nem hódol, mely előtte gyűlöletes, melytől természetete visszaborzad, sújthatta ugyan őt a betűnek szigorúsága, mégis célját veszti; mert martírt emel, ez pedig fanatizmust szül.« Az a feltételezés, hogy az élet és a törvény hosszasabban is külön síkra kerülhetnek, vezetett tulajdonképpen jogi formalizmusra. Ez annak a megtűrése, hogy a jognak meg kell elégednie azzal, hogy – hivatalosan tisztelik. A jog mellett így sokszor csak »elvileg« tartanak ki, gyakorlatilag nem egyszer a feje fölött néznek át. Nem ritka az az eset, hogy a jogi rendezettség nem valóság is, hanem csak illúzió. Az illúzió a valóság *látszatának* valóságul vétele, s a látszattal olykor megelégszünk: az illúzió nálunk nem szokatlan. Babits feljegyezi, hogy: »a jogi állandóság védelme jellegzetesen magyar hivatás; érdem, habár talán magyar konokságból fakad és magyar *illúziókba* feneklik.«

A jog reális alkalmazásával nem egyszer keveset törődünk. Ha nincs igazi, kifelé feszülő energia, hajtóerő a jogszabályok alkotásában, mégis megszületik a törvény; előfordul, hogy eleve papírtörvénnyel is megelégszünk. Azt hisszük, »legalább legyen meg papíron«, s majd egyszer hozzáfogunk a megvalósításához; ekkor két dolog esik meg: megcsaljuk magunkat, azt hívén, hogy valamit mégis csak *tettünk* és – elaltattuk a tettek *vágyait*; ez utóbbi pedig káros lépés, így születik meg egy »tettpótló utópia«. ⁷ Nem is merőben ritka dolog, sőt olykor tipikus középosztályi betegség a *lanyhaság*, mely nincs tisztában azzal, minő kárt tesz – önmagában.

9. KÖTELEZŐ ILLÚZIÓK

Lehet-e az, hogy egy sorsa átlagában nehéz helyzetben élő nép irreális legyen, illúziókba kapaszkodjék, s a valóság rögzös világa helyett platonizáljon talaján járjon? Ez is lehetséges s egyike a nemzeti nagy antinómiáknak, a két-szemléletűségnek. Vagy realitás, vagy illúzió! – egyszerre a kettő nem lehet meg. És mégis a sok valóságérzéssel megáldott magyar nép platonizál, a felhőket összetévesztve a földdel. Voltak »magyarság-vízióink« és »helyzet-vízióink« – és külön is volt valóságérzékünk. Politikai platonizmus és realizmus *együtt* jelentkeznek, mint egyazon dolog két oldala: »Egyazon ember képviseli a kettőt, bölcsen számot

vetünk a valósággal, de alapjában igazi valóságnak nem a véletlen tényeket érezzük (Babits).« Van a valóság fölött egy *másik* világ, és mi ahhoz is ragaszkodunk. Hogy lehet ez? Rétegbeli kérdés merül fel itt: a *népi* rétegek vaskosan reálisak és utüitáriusok – nekik a föld, a kenyér kell, – de van egy társadalmi *elit*: ez »eszméket« is ápol, ez meg nekik lesz nélkülözhetetlen kenyér. Eszme és valóság közt elég gyakori a mély szakadék, melyen át nem bírunk hidat verni. Mit tegyünk? Azt, amit tehetünk: elhitetjük magunkkal, hogy – nincs hézag, az eszme ott van lábunk alatt a földön. Ez *pia fraus*, önmagunkat csaljuk vele. így jutunk olykor *politikai illúzionizmushoz*¹ – és pedig a legfontosabb kérdésekben! Épp ezért, mert kardinálisak ezek a kérdések, különösképp *kötelezővé is tétetnek bizonyos illúziók*. Függetlenségünk pl. gyenge lábon áll. Nosza, kimondjuk törvényben (1790: X. t.-c.), hogy »megvan« a függetlenségünk; el is hihetjük, hiszen »a törvény mondja«. Az 1867-ikitörvényben »magyar hadsereg« is van, holott valóságosan nem volt (a honvédség későbbi). Olykor, szinte főképp illúziók tartották fenn az átmenetet, a stabilitást.

Csodálatos ez az illúzió-uralom; azonban érthető a helyzetből, mert sehol nincs valóság és eszme közt akkora hézag; sehol a jogeszmék és a valóságba ültető erők közt nincs oly radikális aránytalanság!

Mindig akadtak egyesek – aránylag elég kevesen, – kik az öncsaló illúziók ellen felszólaltak. Leggyakoriabb a »szabadok vagyunk« illúziója. Mocsáry Lajos² 1858-ban szenvedéllyel suhintja meg az ostort: »*Szabadok voltunk kicsinyben, de rabok nagyban*. Nem vontunk jármot, nem nyögtünk béklyókban, de nem volt jobb állásunk, mint a vadé, . . . mely nem léphet túl a kert korlátain.« Szekfü³ aggódva ír az illuzionizmus hatásairól: »Az illúzió rendkívül veszedelmes volt a jellemre és a nemzet jövőjére egyaránt: a szabadságszeretet elaltatta, a politikai érzéket és a védekező ösztönt meggyengítette.«

Az illúzió veszedelmes hatalom: *csalékony erőtudaiot* teremt és hibás *megnyugvást*. Ki kutatja azt pl., hogy *Megvan-e* valóban egy intézmény, ha a jogszabályok azt mondják, hogy így és így »működik«? Papirosintézmények és ugyanily megoldások születnek s ezzel növekszik helyzeti tragikumunk, a szomszédokkal szemben való gyengeségünk.

Legnagyobb csalódást a jog terén különösen az keltette, mint már láttuk, hogy az eo ipso dinamizmust is jelent;

a szabály gyakran hiteti el azt, hogy valami *történik is*, vagy történni *fog*, holott lényegében nem történik semmi, vagy alig-alig valami. A jogrendszer, láttuk, statikus természetű, a meglévő hatalom eloszlásának a kifejezése, tükörképe a társadalmi erőviszonyoknak. De olykor a jog *követelés is*, új utak megmutatása, a jövő kalauza. Mikor a jognak ily előrehatoló jellege támad, akkor fontos, hogy ne legyen garantáló erők *nélkül* oly folyó, mely kívül esik a történet reális érhálózatán. Ha a jog, vagy bármiféle szabályozó intézkedés nem magának az életfolyónak a medre, akkor alig-jog, esetleg csak ál-jog. Ámde lassan-lassan, észrevétlenül egy általános fikciórendszerhez is *hozza* tudunk szokni. Egy fikcióhálózat keletkezik, mely nem a cselekvések támasza, sőt akadály a cselekvés-ingerek megindulásának. Az eredmény az lesz, hogy már *nem is tervezünk és nem indulunk*: valami csak »elvben« van meg. Babits egyenesen ezt állítja: a magyar »éppenséggel *nem cselekvő* hajlamú nép; annyit jelent, hogy nem támadó; megelégszik a magáéval, de ezt aztán szereti körülkeríteni, ehhez ragaszkodik«. Ennek az érületi beállítottságnak »lényege valami állandóság szükségének az érzése emberi viszonyokban.«⁴

Lényegesen alátámasztja ezt egy lassú érverésű, súlyos néphangulat, mely könnyen vált ki »közmeignyugvást«. Egész sereg intézményünkkel vagyunk így: lélektanilag nincsenek alátámasztva, hiányzik mögülük az eleven erő, az *alkotó meggyőződés*; nem tudjuk, hol van a valóság és az illúzió határa.

Azonban az a sajátságos, hogy egy sűrű, megbolygat-hatatlan *szövedéke* is van félig élő intézményeknek; mintha azt hinnők: ezek *egymást* támasztják alá. Nem egyes fák ezek, hanem már egész vegetáció. Konzervatív ösztöneinknek úgy tűnik fel, hogy egyeseknek megbolygatása – veszélyes. Különös társadalmi jelenség ez: bizonyos illúziók és félvalóságok hite valamiféleképpen *kötelezővé* válik. Végeredményben valóságközömbösség, irrealizmus és realizmus egy ösvényen járnak. Nem más ez, mint múlt idők maradványa, mely belefészkelődött gondolatvilágunkba. De már a jelek szerint megered egy új gondolkodás is, mely nem elégszik meg félvalóságokkal, hanem egész valóságot akar; az élet közvetlen áthatását *alkotó* munkával, *átélt* kultúrával és dinamikával.

10. POLITIKAI HITVILÁG

Nekünk kétféle politikai hitvilágunk van. Az egyik formális, a másik tartalmi. Az első a *szabadság*, a másik pedig a *haza* eszméjében fonódik össze.

1. Mindenekelőtt szabadságszerető nép vagyunk, mint már Bölcs Leó bizánci császár megírta a régi magyarokról; magától értetődik, hiszen minden félnomád nép, minők őseink, a szabadság csodájában hisz. Egy ugyancsak régi megfigyelő, Freisingi Ottó meg feljegyzi, micsoda tanácskozások folynak szerte az országban: mindenki politizál; meg szeretné őrizni a szabadságot.

De bármi magasrendű is a szabadság eszméje, legjobb esetben csak *második* helyre kerülhet, hiszen – formális. Ezt hasonlattal fejezzük ki, ha nem is valami költői a hasonlat. Senki sem lát üres ráamákat lógni a falakon; nem a ráma a fontos, hanem a benne rejlő kép, az, amit bele tudunk festeni. Viszont kép sincs falainkon ráma nélkül, akárhogy is, ráma szükséges. Ilyen *keret* a szabadság. A szabadság dicsérete állandóan napirenden van. Legtöbb költő erről énekel, így Csokonai is, akinek tolláról felhangzik:

Szép szabadság! óh, *sehol sincs*
E világon oly becses kincs,
Mely tenálad nagyobb volna,
 Vagy tégedet kipótolna . . .
 Több vágy *szabadon* pihenni.
 Mint pénz közt gazdag *rab* lenni.

(A szabadsághoz.)

Sajátos a magyar szabadságeszmében az, hogy a mi szabadság imádatunk mindig szinte független attól, hogy – előbbi hasonlatunkkal szólva – mivel töltünk be egy keretet. Általában véve a szabadság nem egyéb, mint való és lehetséges tevékenységünk *kerete*. Cselekvésünk – a kerete szerint – vagy szabad, vagy nem. Az első lehet *pozitív* szabadság, a második pedig *tilalom* néven ismeretes. A keretet nem mi adjuk, ámde kitágíthatjuk akcióinkkal, – hasonlatunkhoz képest: kisebb ráma helyett nagyobbat akasztunk fel, – de csak akkor van ennek értelme, ha abba nagyobb *képet is* bele tudunk helyezni. Az, amit behelyezünk: az *nem maga a szabadság, hanem a kultúra*, a kultúrtevékenység, ez pedig függ a *kultúrképességeinktől*, azaz a »színvonalunktól«. Minél magasabb ama színvonal (hasonlatunkkal

szólva, minél nagyobb a festmény), annál nagyobb keret is jár ki neki. Ha nagy festményt tudunk festeni, annak a kerete is nagyobb kell, hogy legyen, nem pedig fordítva: nagy ráma – kis festmény. Ez utóbbi szerfölött visszás, sőt nevetéses.

Ez a nagy probléma merül fel Széchenyi elméjében. Ő figyelmezteti a nemzetet: ne becsüljük túl a politikai szabadságot. Hogy életünk egészséges arányú legyen, akkora rámat készítsünk, amekkorát *méltó tartalommal* – színvonallal – be is tudunk tölteni. Minél fejlettebbek leszünk majdan ténylegesen, annál nagyobb, tágabb legyen életünk szabadságkerete. A szabadság a *tehetés* kerete, ez pedig a *tennitudással* függ össze. Nem elég nagy keretet egyszerűen megkívánni, aztán üresen hagyni, mert ekkor voltaképpen megcsaljuk magunkat, – mint a lengyel tette. És ha már megvan a keret, akkor az a veszély áll fönn, hogy kellő illúzióval azt hisszük, már ki is van töltve. A színvonaltól: a kultúrképességtől függ a megkívánható keret nagysága. Ez az *igazi realpolitika*, mely mint remekbe szabott hagyomány, reformkorszakunkról a mi korunkra szállott. Az előadottakat kell kiérteni a következőkből.²

»Az emberi nem arra van kárhóztatva, hogy fáradjon szinte a legkisebb dologért is, s kínos verejtékkal legyen kénytelen megvívni az elemekkel. Márpedig a szabadság a *legfőbb fő*, s ekkép bizonyos, hogy az soha nem lehet sajátja vad és tudatlan, rest és önkényes embernek, hanem csak azé lehet, aki *nemessé vált érzületétől vezetve* éppúgy meg tudja becsülni kinek-kinek sorstól nyert sajátját, mint ahogy meg bírja védelmezni önmaga tulajdonát is... A szabadság valódi lelkét csak tökéletesen igazságos és *fejlett ember* ismerheti; csak azok a nemzetek lehetnek *valóban* szabadok, melyek már a kultúra és civilizáció bizonyos *fokán* állanak« ...

íme, ne hitegessük magunkat a szabadság ilyen és olyan fokával. Az eljön – a tartalom szerint, a kultúra *foka* szerint. Ez látható, eléggé szubtilis kérdés: mekkora az a »fok«, amin kultúránk áll és mekkora legyen ehhez képest a szabadság foka, amelyre már érettek vagyunk?

A nép maga nem fogja ezt végigfilozofálni és kiméricskélgni, hanem *more patrio* – belevág. Ez a friss hajlamú, virgonc népek sajátossága, általában ez található nálunk is. Elképzeli a nép valamit magának, egy jövőkeretet (tömeglélektani érzékével Kossuth látta meg), aztán – majd kitölti valahogyan a keretet, amit megszerzett, mert erre

lelkileg rákészült. Ilyen a magyar szabadságkivánás. Egyszerűen lendületes *hit* van benne a jövőt illetőleg: vállalkozik, rákészül egy tágabb távlatra, jövő életkeret kitöltésére. Ezzel a dinamikus vénával van összefüggésben a magyar politikai hitvilág *tartalmi* része is.

2. Amikor erről a hitvilágról szólunk, akkor már nem a mai intézmények megléte a problémánk, hanem a jövő varasa. Mit várunk, mit várhatunk és mit *kell* várni? – ezek pusztá logikai operációkkal el nem dönthetők. Mindig valaminő hit szólal itt meg. C. Schmitt-nek köszönjük, hogy ráirányította a figyelmet egy ilyen, u. n. *politikai teológiára*.³ Megmutatta, hogy intézmények és politikai lélekzetvételek mögött különös eszme- és várakozásrendszer, újabb szóval *míthosz* rejtőzik.

A politikai »hit« kevesebb, és más is, mint a vallás. A hit (belief) sajátos alapon tör elő: elsőrendű forrása a sors és az emberi akarat aránytalansága – aktuálisan és századok méreteiben. Amikor az akarat áthidalhatatlan szakadékhoz vagy akarás-hézaghoz jut, nem mond le arról, hogy a szakadékon átjusson célja felé, hanem – hitet hoz létre, s ezzel aktuális hevét felfüggeszti, mintegy az örökkévalóságra idegzi és kinyújtja a misztikus jövő felé. Már Goethe megsejti ezt: »Jedes Bedürfnis, dessen wirkliche Befriedigung versagt ist, nötigt zum Glauben.« Az ilyen hitben kétféle fenntartás rejlik: a *cél* jogéretének fenntartása (a célban »hiszünk«) és az aktuálisan igénybe nem vehető *erő* fenntartása. A politikában is van »sors« és »akarás-béli hézag«. Van tehát hit is.

Egy nép nagysága és ereje nemcsak abban van, hogy hűvösen és intellektualisztikusan tudja mérlegelni a helyzetet, hanem abban is, hogy tud *hitet alkotni*. A magyarság kiválókép »józan« s úgy látszik, mintha éppen csak hideg politikai judíciuma működne. Holott a magyar politikai géniusz abban is erős tud lenni, hogy a sors és helyzet mostohasága dacára alkot oly évszázados érvényű hiteket, melyek őt áthatják, vezetik és lelkesítik; és megtartják rendeltetése történeti vonalán. Ez a magyar titkok közé való. Aki lelkileg mélyen gyökerezett a magyar föld és történet talaján, az érzi és tudja: itt van egy soha meg nem alkuvó s örök népre valló »politikai hitvallás« is, mely lelki televénye a nemzetnek.

a) Régóta él a magyarság lelki világában egy hitrendszer, mely már 6-700 éves múlttal dicsekszik s ma is olyan

virulens, mint valaha. Legfőbb formája az »ország«⁴ fogalmához fűződik. Helyzetérzésünkben gyökerezik ez. Van a Kárpátokon belül egy csodálatos, földrajzi szempontból feltűnő egység, melynek minden része egymásra mutat, konvergál. Ez a konvergens egész, »Az ország«, történetileg nem szakadozhat szét, hanem egység és folytonosság van benne: a népek pedig, melyek itt laknak, »egy politikai nemzetet« alkotnak, mégha különnyelvűek és fajúak is. Mintha a föld szelleme szólalna meg: kell, hogy megértsétek az én szavamat s azt a hivatást töltsétek be, amit én sugallók. A föld és nép itteni egysége *elő van írva. Ezt hirdette* legutóbb a revizionizmus is.

Hogy az ország nem egyszerűen valaminő földet, talajt, avagy éppen pusztá kereseti forrást jelent, hogy a haza több, mint egy terített asztal, hogy az egy eszmét és történeti életformát jelent, mutatja az, hogy mikép van érzelmileg átszőve és felmagasztosítva. Egy csodálatos hitvilág kapui tárulnak föl előttünk. Szekfü⁶ kiemeli: »Ország, föld és nemzet.. . vallásos színezetet nyer«. A legérdekesebb nyilatkozatok közé tartozik Illyés Gyuláé⁶; írónk valóban a föld világából emelkedett föl, és színesen ábrázolja azt a nagy érzést, benső ragaszkodást, mely bennünket a földhöz fűz. A magyar, úgymond, »legkevésbé akkor áll a földön, amidőn a legalantabb járó, legföldibb dolgairól van szó ... *Hazája nem a földön áll*; valami felhők közt szikrázó, gyönyörű képződmény; legtöbbször *csak az áldozat önkívületében lehet fölemelkedni belé.*«. Egy érzésnek ez már szinte klasszikus kifejezése.

Alig van költőnk, aki ne így gondolkoznék. Az ország, a haza, a nemzet – égi magasságokra emlékeztetnek, íme, Vörösmarty szavai ezek:

A nemzet Isten képe lesz.
Nemes, nagy és dicső;
Hatalma, üdve és neve
Az Éggel mérkező.

(Honszeretet.)

Valóban végtelen magasságban vagyunk a pusztá gazdasági szempont fölött. A haza nem pusztán föld, »néptalaj«, hol a megélhetés pusztá alkalma nyílnék. Kölcsey⁷ is így ír: »A hazának szent neve *nem csatolja magát a föld porához.* . . Emberek teszik a valóságos hazát, nem az élet nélkül való halmok és térségek, melyek ezerféle népnek egyforma érzetlenséggel adhatnak lakást... A magyar lélek kialvása

születésünk helyét idegen földdé fogja változtatni.« Szinte megriad egy borzongó gondolatra: mi volna a magyar lélek és a haza, ha nem volna egy test, egy lélek? Az *ország* magasztos gondolatvilága, érzéssugalló ereje kimeríthetetlen.

A magyar hazaszeretet kevésbé áll oly egocentrikus, önző alapon, mint sok más népnél *Több benne a tiszta áldozat*. Szinte klasszikus leírását adta ennek a magas érületnek Deák Ferenc 1839-ben:⁸ »A magyarnak honszeretetét sem a múltnak lelkesítő emlékezete, sem a hiúság, sem az önzés nem támogatták annyira, mint más nemzetekét. A hatalmas Rómának és a szabad Görögországnak szabad polgárai lelkesedést merítettek hazájuk történelméből; büszkék voltak nemzetük nagyságában és dicsőségében s érezték, hogy az ő hazájuk a legjobb, a legboldogítóbb. A francia, az angol szintén lelkesedve tekintettek vissza történetükre, s szintén érzik, hogy Európában nincs haza, mely nekik annyi szabadságot, annyi biztonságot nyújtana, mint a maguké. A lángkeblű olaszt földült szabadságának romjai közt a klasszikus ókor tüze lelkesíti, az orosz legalább hazájának óriási volta emeli. De a magyarnak mindezekből kevés jutott... Hiúság nem kecsegtethet bennünket, mert hisz Európa alig tudja létezésünket... Jelenünk nem fényes, s nem annyira boldogító, hogy e részben más nemzetekkel vetélkedhetnénk. Jövendőnk Isten kezében van, de hogy igen fényes kilátásokat ígérne, azt elhinni csakugyan optimizmus kell, ámbár a jelennél jobbat nem remélnünk lehetetlen. S mégis van az embernek keblében egy tiszta, forró érzés, mely mindazon segítségek nélkül buzgón ragaszkodik a hazához, s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, ki e nyomorult szegény, szenvedő hazát jobban ne szeretné, mint akármely fényes országot Európának«. Gyönyörű vallomás ez egy szent és tiszta érzésről.

A hazaszeretet mélységét idézhetik Kisfaludy Sándor emez egyszerű és mégis szép szavai is:

Míg nap váltva nyugszik és kél,
S Földön ember és nemzet él,
Te léssz mindig a szent tűz.
Mely lángjával csodát űz.

(Balassa, 44.)

A magyar jellemvonásait Kozma Andor egy uralkodó alapvonásba tömöríti; összehasonlítja a külföldi nemzetekkel s végül is a magyarnak hazaszeretetét emeli ki (Szatírák, 30):

Kérdezd az angolt: mit csinál?
 – »Kereskedem«, szól gyorsan.
 Kérdezd a lomha törököt:
 – »Én megnyugszom a sorsban«.
 Kérdezd a germánt. – »Dolgozom.
 Hogy első én maradjak«.
 A franciát. – »Tépett gloire-t
 Kivívok újra nagyinak«.
 Kérdezd a szlávot. – »Álmodom
 Hatalmas nagy jóvőrül«.
 A taljánt. – »Buszkén olvasom
 A múltat minden körül«.
 S ha kedved aztán a magyart
 Úgy megkérdezni támad,
 Jobbjával a szívére üt:
 Én szeretem hazámat...

(Könnyű hazaszeretet.)

Jellemző, hogy a hazaszeretet meglévő arányaival és formájával Kozma Andor nincs megelégedve: szatirájának pointje az, hogy kevesebb szó, és *több tett* kell a hazaszeretet szent érzéseéhez.

b) A politikai hitvilágnak van egy írásba is foglalt klasszikus kifejezése: ez a szent Korona eszméje. Röviden érintjük, hiszen széliében ismeretes. Ez is voltaképpen az előző ideológiának egyik változata, de már bizonyos *politikai tagolást* mutat. Az országban egységes hivatású *történeti egész*et látunk; benne nem csak örök nép él, nemcsak örök története van neki – nyitva a misztikus jövő felé, – hanem feltalálható benne egy örök *főhatalom is*, amely »uralkodik«, bárcsak egy eszme az: a Szent Korona, övé a hatalom, övé a föld s övé a legfontosabb jogok is. Nagyszerű politikai hitvallás van itt előttünk, amelynek csodálatos ereje van és, ha végig gondoljuk eszmei tartalmát, látjuk, hogy remekbe szabott kifejezése ez egy politikai génusznek. Nézzük meg ennek a sokszázados politikai ideológiának egyes elemeit.

1. Politikai hitvilágunk szerint »van« egy főhatalom, mely a történetben *állandó*; összefogja a korszakokat, az idők változásait, áthidalja a katasztrófákat, a politikai vacuumokat nem ismeri, történeti folyónk egyenletes hőmpölygésű. Királyok, uralkodók jöhetnek-mehetnek, akármi-féle változás eshetik, akármit hoz is a sors, minden csak »véletlen« lehet; egy dolog pedig állandó: a *tulajdonképpeni* hatalom a Szent Korona.

2. Ezzel az alapgondolattal elesik a különböző korok, idők, áramlatok minden *szubjektivitása*: »van« egy állandó,

objektív eszme, a Szent Korona, amelyhez mindenképpen igazodni kell minden pártnak, minden gyarló emberi törekvésnek, bárminő helyzetben kialakuló politikának.

3. Egy ilyen objektív eszme, egy állandó főhatalom egyben azt is jelenti, hogy »van« egy sajátos *forrása is* jogoknak és kötelességeknek: ez megint a Szent Korona. Jogokat, kiváltságokat csak ő adhat, és elhalálozás esetén sokféle jog megint csak oda tér vissza, ahonnan kiindult, a Szent Koronához.

4. Van végül egy *lélektani* forrás is a Szent Koronában, ez a népek *hivatásérzésének* is a forrása. Állandóan indít, hajt, készlet bennünket a Szent Korona iránt érzett »kötelességünk« stb. íme, mennyire sajátos ez a politikai hitvilág. Magasrendű elvek, eszmék származnak belőle, nem köznapi politikák: amaz elvek még ebbe az alacsonyabb régióba leszállanak, ott vannak mindennapi életünkben. Egy égé ország egyesül ebben az eszmekörben. Ódon palástban jelenik meg s mindenkor tiszteletre méltó, századokon át hitet és megnyugvást sugalló eszmekör. Ha elemei nem is sajátos magyar talajból szökkentek elő, de itt megfogamoztak a talajban, s szárnyakat adtak a lelkeknek.

Ehhez hasonló politikai hittételek a különböző korban más és más árnyalatban lépnek fel, hogy meghódítsák a lelkeket. Ma már inkább csak egyes jelszavak röppennek, mint rakéták, a politika égboltján, némelyik régebbi, másik újabb, de egyik sem forrad úgy össze egy egész rendszerré, mint a fönt ismertetett elmélet. Népünk államalkotó erejének az is bizonyítéka, hogy ily politikai hittétel-rendszert hozzá tudott igazítani a korok változó szükségéhez, és amint ez lehetséges volt régebbi korokban, úgy az ma is szükséges, Mert hiszen eszméknek is van ifjú és öreg koruk.

11. MEGDÖBBENÉSEK ÉS CSODÁLATOK

A magyar politikai hitvilág dogmarendszerei az államvilágának stabilitására építenek, akárcsak Platón eszmei állama: a rendszer készen van s most már csak *hinni* tartozunk további fennállásában. Ez a hit, íme, stabilizál és a nyugodt folytonosságot mozditja elő. Feltűnő kevés van benne olyan, ami az idők változására int, és az életben bent-

rejlő természetes dinamizmusra épít. Nem forrongó nép leikéből sarjadtak ama hitek, hanem inkább egy csak rendező elv gyümölcsei.

A történeti idő azonban nem akar tisztelni szilárd államlogikákat, hanem egyre újat, meglepőt hoz sorsváltozások közepeit, egyes fordulókat s vele együtt katasztrófák »előérzeteit«. Ez sajátos kollektív hatással van a lelkekre, a lélek mélységeiből kivált sajátos, népi mélységű *döbbenetekéi*. Nem mindenki döbben meg, nem egyenként gondolják át a sorsukat, nem mindenki gondol előre a jövőbe, sőt nagyon is kevesen érzik át mélyen a történeti út-test nagy zökkenőit, de tudatunk mélyére a döbbenet szava lehallat-szik, és szélesebb néprétegekben visszhangot is talál.

A magyar sorsérzésben is gyakran találunk ilyen, pesszimiztikusnak látszó megdöbbenéseket. Mintha kitörne a hangulat mélyéből: hát csak ennyit tehattunk? Gyakran megered ezzel kapcsolatban bizonyos lelkiismeret-furdalás is: nem tehattunk volna-e vajjon *többet*? Többen kiéreznek irodalmunkban ilyen hangulati megriadást. A mi költőink jórésze különben is csodálatos egyéniség. Olyanok, mint a szeizmográfok, előre megérik azt, ha valaminő földrengés készül, ha valami fenyeget. A mi líránknak különleges jelentősége a nemzet életében abban van, hogy költőink ritkán élik a magánéletüket, legtöbb költőnk nehéz életet vállal és csaknem mindég gondol a közösségére. A nagy tömegek esetleg némák, de a költő, az író annál éberebb. Megérik azok mélységi áramlatait, ők a magyarság mély-lelkei.

Nagyon megnövelnök idézeteink sorát, hacsak a legfontosabb íróinkat felsorakoztatnók. Megragadó kifejezésekben jegyzik fel a sors moráját, és sohasem esnek kétségbe, hanem figyelmeztetnek. Legutóbb Babits¹ jegyzi fel: »A költők és nagy magyarok pesszimizmusa bizonyosan őszinte, de nem mint hit, hanem mint döbbenet, s ebben a kétségbeesésben titkos erő lázad; ez nem a csüggedés ingoványa, ez inkább *az élei feszítő rugója*«. Ugyancsak egyik mai írónk, Illyés Gyula² jegyzi fel: »Ha a magyar irodalomnak azt a jellegzetességét keressük, amely azt minden más nép irodalmától élesen megkülönbözteti... valami szorongó pesszimizmusra akadunk. Legnagyobb költőink hangja abban a pillanatban, mikor a legmagasabb skálára érkezik, ... az étherire tisztult dallam a döbbenet, nem egyszer a zokogás staccatoit idézi«. Továbbá »az el-elakadó hang mindannyiszor a magyarság *lenni és nem lenni* kérdését üti meg«.

A sorsézésnek ezt a fajtáját nem lehet pesszimizmusnak minősíteni; nem más az, mint a helyzetből fakadó *szorongás* érzése. Költő jobban érzi ki, mint az átlagember, ki napi életküzdelseinek végtelen során ezt az életmegriadást ösztönösen ellöki útjából, hogy dolgozzék, küszködjék, a költő azonban *végigéli* az érzést, megáll rajta. (Ezért is idézünk mindig annyi költőt).

A döbbenetek természetesen általánosak, minden nép-nél megtalálhatók, nem speciális magyar érzések, azonban nálunk jobban kidomborodik ez a sorsézés, mint másutt. Oka bizonyára az, hogy nálunk világosan beszélnek a sors- emlékek az egész ország sorsáról, az emlékek *sorozatosa*n kapcsolódnak egymásba, s világos nagyon a helyzet érzése. Semmi kétség: Európa eme viharsarkában a lét-kétség, a megdöbbenés gyakoribb, mint pl. Svájcban. Az ami történetünk folyamán ért bennünket, jobban érezteti velünk, hogy a lét-nemlét kérdése nálunk szinte állandóan a felszínen van s nem tud a tudat háttérébe mélyebbre visszavonulni.

Éppen nem mindig maga a sors a döntő az ilyen érzések megalakulásában, hanem csak az, amit a nép zöme helyzete alakulásából, múltjából *kiérez*. Egy-egy jelentéktelenebb, felfújt, vagy plasztikus esemény óriási hatással lehet, századokon át megmarad. Vannak viszont események, amelyek mellett a nép feltűnő közönyösen halad el.

Az első megdöbbenő esemény, amely csaknem életünkbe került, a tatárveszedelem. Azonban ez már nagyon messze van tőlünk. Minduntalan felhangzik azonban Mohács élménye, századokon át zúg a panasz miatta; azt érezzük, *akkor romlott el minden*. Nemzeti *«nagylétünk»* sírjához ekkor jutottunk el. Kisfaludy Károly szava szerint ez a nemzet »nagy temetője«. Hogyan fogják fel íróink, költőink ezt a nagy sorsfordulatot? Csodálatos, nem mindegyik a fordulatot érzi, hanem különösképpen a nagy *elvézést*. Kisfaludy Károly nem is egyszer ír Mohácsról:

Hej itt ekkor e gyep felett
Sötétpiros harmat esett.
Fű, virág, búsan lehajlott,
S magyar szívből friss vért ivott.

Tudjuk, a romantikusok mennyire szeretik a megbor-zongató esetek ecsetelését, ebben valósággal kifogyhatatlanok. Ismeretesebb a következő Kisfaludy Károlytól (Mohács):

Mennyi nemes bajnok, méltó sok századot élni,
Fénytelen itt szunnyad . . .
*Ámde hol oly erős, kit meg nem dönt sok ezer kar?
Testhalmok közepeit küzd, noha élte szakad.*

Itt már bizonyos mentegetődzés is kiérzik; a »sok ezer kar« ellen végre is nem lehetett tenni semmit. Kölcsey is Moháccsal kapcsolatosan önti ki fájdalját:

Vérkönnyet önt az utazó.
Mohács, virányidon,
Érzése mély, érzése szent.
Mert rajtad sír, óh, hon.
(Fejedelmünk, hajh!.)

Kisfaludy Sándor a Mohács utáni lezüllésre gondol (Somló, I.):

Hogy eltűne Hunniából
A vitézség, büszkeség,
A jámborság, az igazság,
A barátság, szívesség;
Hogy elfajult Mátyás népe
Híres-neves magától,
S veszélyétől engedtetett
A Sors örök urától.

Azt természetesnek vehetjük, hogy Vörösmarty visszamerengésében újraéli a Moháccsal kapcsolatos sorsfájást:

Sír vagyok, elhullott magyaroknak sírja, Mohácsföld,
Kart és férfikebelt víve itt a harcba magyar nép:
*Sors erejű számmal győze az ozmán erő . . .
Hír temetője Mohács s a magyar átka nevem.*

Itt már a nagy *hírnevet* siratja a költő, nemcsak menti a régi nemzedéket, mely nem tudott ellenállni ezer karnak. S mennyire más az, amikor Czuczor Gergely emlékszik vissza Mohácsra, aki a jobbágyok felkelését idézi vissza s Mohácsban Isten büntetését látja:

Isteni ostorkint ült úr jobbágya nyakára ...
S megnehezült a világbírónak ítélete s lön a
Nemzeti nagy bűnnek nagy tárolója Mohács.

A magyar történelemnek több pontj át emlegethetnek költőink sorsdöbbenése kapcsán. Csaknem hasonló erejű lehetett a világosi fegyverletétel, de erre, mini az abszolutizmus áramlataira nem feleltek költői visszahanggal annyian, mint a

mohácsi katasztrófára; tudjuk azonban, hogy a »kétségbeesett kacaj« ott van Arany »A nagyidai cigányok«-jában stb. Ugyancsak nagy döbbenetet váltott ki Trianon gyásza, melynek megdöbbentő érzelmei ott vannak Vargha Gyula, Sajó Sándor, és mások költészetében. Az ország keleti részének elszakadása pedig Reményik Sándor és sok más költő szíve vérének csorgását indította meg.

Vannak *halálfélelmek*, víziók; a szomorú lesüllyedés hangját ütik meg itt is, ott is. Idézzük itt Kis János fiának³ (1813) halálvízióját:

Megvetve van már a ruha, már *tűnik*
A nyelv, s nem is lesz a Duna partján
Egy-két ezer év múlva többé
Már magyar. Óh, igazat ne szóljak!

Míg gazdag a hangja a sors kedvezőtlen fordulatra válaszoló, mély, kollektív-döbbenetnek, addig ritkán érzik a hirtelen *felvirulás* érzelmi áradata, a nagy, nekilendült reménységé. A hétköznapból hirtelen nem emel ki eseményt és ritka az, hogy tartós és nagy csodálatra késztet. Pedig ezek a kollektív csodálatok hatalmas lélektani hatást sugároznak s erejük széles körökre terjed szét: aránylag itt mi szegények vagyunk, és szinte hozzászoktunk ahhoz, hogy mintha csakis szegények lehetnénk. Különösen nehéz nálunk *közcsodálatot* kiváltani: vagy a kétkedés sok, vagy pedig nagy a feledési hangulat.

Áttérhetünk ennek kapcsán a kedvező sorsfordulatokra, amelyeket *nagy emberek* indítanak meg. A nép azt érzi, hogy most valaki fordít a sorsán, új életirányt s boldogságot hoz. Ilyen esetben keletkezik *személyes mítosz*, mely nagy névhez, egy nagy vezérhez fűződik. Neve zászló és program lesz, a *személyes presztízs ideológiai* mithosszá.

A mítosz egyrészt a múltba néz, másrészt önbátorításul szolgál a jövő felé, – aránylag igen szegények vagyunk ebben. Egyesek azt tartják, hogy a magyarságnak egyáltalán nincs mítosza. Kissé körülményes ez a kérdés,⁴ de néhány szóval itt is rátérhetünk.

Személyi és ideológiai mítosz nem igen fejlődött ki, mert – a kettő valamiképp egymásra utal: az utóbbi az előbbiből szokott eredni, – gondoljunk Széchenyi nevére, – akiben egy Eszme láthatóvá válik; aki tehát zászló. Ha tehát a személyi mítosznak nincsenek meg a tényezeti feltételei, könnyen, bár nem szükségképpen elmarad a másik is. De az ily hiányon nem igen lehet csodálkozni. Az Árpádok kora

már messze van s nagy királyaink emléke csak foszforeszkál.
Garay⁵ az Árpádokra már így emlékezik:

Avvagy ha már az ő nevük se gyúlaszt
A legdicsebb múlt annyi szent neve?
Melyekkel és melyekben nemzetegység
Volt nemzet-nagyságunknak talpköve:
Mid van még hazám! mi lelkesíthet?

Garay jellemzően mondja: »A fény ragyog, de nem vakít tűzével«.

Az Árpádok után ugyan kinek sikerülhetett volna – közel félezer év óta – a magyarság döntő sorsfordulatát elővarázsolni? Mátyás király egy középeurópai nagyhatalmat akart Magyarországgal, mint annak magjával. Nem sikerült, s utána dinasztiája is porba hullt. II. Rákóczi Ferenc »Pro patria ét libertate« zászlaja is csak alig egy évtizedig lobogott. A nagy, egységes talpraállás nem sikerült; a vezér önkéntes száműzetésben élte le hátralevő negyedszázadát. Kossuth is megpróbálta ugyanazt az egységes talpraállást és menekülnie kellett, hogy hazájába élve soha vissza ne térjen. *Ha ily nagy döntő életszakaszokban a nemzet csak a sikertelenséget, meg a nagy kockázatot látja, hát – lemond inkább a nagy személyes mítoszok reménységeiről.* Feltűnően tartózkodóvá válik minden új vezérrel szemben; a parlamentarizmus kora pedig nagy vezért nem termelt. A nép maga lelkesedik ugyan, de egy bizonyos fenntartással: »majd meglátjuk!« Sokat bíz az idő folyására, mert a múltban nagy kezdeményezések vagy nem sikerültek, vagy a nép csalódott. Ismeri már a dörgést. Már nem hirtelenkedik semmivel, lelkesedésében sem. Íme, vezérré lenni nálunk alig lehet; a hirtelen csodálatra nem vagyunk berendezkedve. Már Rónay Jácint⁶ észreveszi: »A csodálat, mely szinte egyike az indulatoknak s nem egyéb mint lelkünk hülöngése⁷ [meglepődése], nagymérvű elfogódása rendkívüli, megmagyarázhatatlan eseményekben, *nemzetünknel nem honos.*« A magyar tartósan nem igen tud rajongani: ez különben nőies vonás is volna a büszke népben. Ha elfogja is hirtelen a reménykedés, ha túlságos könnyen kezd is bizakodni s valakit egy-kettőre istenít, nem sok idő kell rá, hogy kellő mértékre alászálljon a bizakodása és reálisan lásson, sőt méricskéli a megbecsülés nagyságát.

Vörösmarty is hangsúlyozottan látja, mily nehéz nálunk egy személy kultusza. Intelme ez:

Amit magyarnak tudni, tenni kell:
Imádj Istent, de *embert ne, soha* . . .

A magyar objektív cél: az ország érdekében él s nem szubjektív célért, emberért; nincs »Gefolgschaft«-szelleme.

A 19. században mégis alakult egy személyi mítosz: Kossuthé, mert a nép megérezte, hogy 48-ban sorsfordulat történt. És ime, a kiegyezéstől mintegy 40 éven át volt »zászló« a neve, és pedig eléggé feltűnő körülmények közt: akkor is t. i., amikor az épp dinasztia-ellenes zöngével járt. A »48« mítikus varázst kapott és vele az egész függetlenségi eszme. Viszont a jobbágyok felszabadításával együtt nem élénkült meg különösebben egy Dózsa mítosz. Ez is a »régén volt« kategóriájába került, s napirendre tértek fölötte, ha egyes írók emlegették is.

Móra Ferenc,⁸ aki feltétlenül illetékes beszélni az Alföldről, ezt írja: »Az Alföld paraszt-tömegeinek nincsenek történeti mondái, hagyományai. Számukra az egész magyar történet kezdete, vége, teljessége: Kossuth Lajos és a 48«.

Az 1867 óriási esemény volt és hiába, ez sem keltett nagyobb lelki mozgalmat; végre is nagyon sokan úgy tekintették, mint egy utóbb elrontott 48-at. Nem is vált igazában népszerűvé, sőt megszokottá lett az, hogy épp a magyar választókerületek lettek mindig ellenzékiek. Látjuk, a magyar történetben nem igen keletkeznek népi mítoszok, a nép kissé ridegen bánik az eseményekkel, hamar elkönyveli őket. A *napirendretérés* eme hangulata jól megérthető, ha a tömegek köznapi, nehéz sorsát átérezzük.

A XIX. és a XX. században személyektől függetlenül sajtóságos új döbbenetek kezdődnek; mindenekelőtt megjelenik a *fajok harcának* lelki komplexusa. Hova jut a magyar? Nem fog-e egyszer a megsemmisülés szélére jutni? Arany János is felveti a kérdést: mi lesz a vég? Hiszen már eddig is egyre öszébb szorultunk!

*Mind szűkebb lőn a szűk határ,
Nyoma öszébb mongol, tatár,
Vérszomjú, hűtlen, ronda nép,
Rézsútszemű, ebarcú kép,
Harcon veszett, békében ál:
Így is halál, úgy is halál.
(Az utolsó magyar.)*

Említésre méltó, hogy itt nem csupán egy *faj* veszélyezteteti létünket, hanem ennek *erkölcsi* romlottsága, álnoksága,

»veszett« dühe. A romantikusok borzongásra hajlamos lelkében még élesebb formában jelent meg a *néphalál* képe; a megdöbbenés fojtott jajszava mindenfelé kísért. Vörösmarty »A hontalan« című versében (1835) jajdul fel, mikor a bujdosónak minden vesztesége között a legnagyobb fájdalma egy szörnyű vízió:

A nemzet melyhez tartozám.
Kiirtva, s vérbe fűlt hazám,
Többé fel nem virul:
 Engem millióknak veszte nyom,
Egy nép halálát hordozom,
 Keblemben ostorul.

Ilyen félelem-víziók már korábban is felbukkannak, mint pl. Kölcseynél (1830), aki Zrínyi dalában szintén a faj kipusztulásának rémképét rajzolja:

Más faj állott a kihunytt helyére . . .
 A dicső nép, mely tanult izzadni,
 S izzadás közt hősi bért aratni,
Névben él csak, többé nincs jelen.

Bajza József is felsóhajt, mint annyi romantikus író, ki a maga, divatos, pesszimista hangulatát is éldeli, e közismert versben:

Múltadban nincs öröm,
J övödben nincs remény,

Hanyatló szép hazám! . . .

A költő sokszor magát helyezi előtérbe, mint fájdalomban úszó hőst (»Miattad vérzem én«, Bajza), avagy, mint Vörösmarty, a maga költő mivoltához intéz felszólítást:

Jó gyermekem! *a haza szebb idejét –*
Elmúlt az örökre – ne zengjed.
 (A magyar költő.)

A XX. században azonban már komolyabban kell vennünk a súlyos látomásokat, különösen pedig Ady Endre igen megdöbbenő víziós félelmét; ő már látja, mily könnyen alul lehet maradni a népek versenyében, s a lemaradástól fél:

Minden, minden ideálunk,
 Másutt megunt ócskaság már
Harcba szállunk,
S már tudjuk, hogy kár a harcért. . .
 Céljainkat elcélozták,
Életünket már elélték,
 Cirkus-ponyvák
 Bohóc-sorsa
 Leng előttünk.

(A fajok cirkuszában).

A komoly fajprobléma végeredményben nem hatot, szélesebb körökre, közmegegyezést, riadalmat nem okozott mégha meg is érdemelte volna. Mintha volnának *negatív mítoszok*: riasztanak, félelmet keltenek, nagy aggodások. Ámde amint a pozitív, jövőbe lelkesítő mítoszoknak nincs igazi erejük, úgy a negatívoknak sincs; ebben a túljózan népben mindent elönt egy bizakodó hangulat: majd csak megleszünk valahogy. A népi mondás is ezt fejezi ki: úgy még sohasem volt, hogy sehogyse lett volna. Ilyen *irracionális hittel* élünk és menetelünk. A nép érzi, a magyar sors rideg sors, sőt viharzó tenger. *Nincs idő sem álmodozni, sem – kétségbeesni*. Tegyük meg a kötelességünket és a többi az Istenek dolga!

Külön tanulmányba kívánczik a világháborús és a trianoni megegyezés, az azt követő önvád és magábaszállás lélektani elemzése. Itt elég Vargha Gyulát idéznünk:

Már élni, nemzetem, tanulj,
Hazában is hazátlanul.
 Neked maholnap nem marad
 Rögéből egyetlen darab . . .
Koldus-rabul rongy életed
Egy századig tán tengeted.

(Ami reánk vár, 1918.)

S nyelved, az eddig tiszta érc
 Mutatja majd, hogy mennyit érsz.
 Csalárd remény! Belőle bár
 Csak egy sugárka volna még.
De nincs, de nincs. Tudjuk mi már:
Sorsunk betelt, már itt a vég.
 Egy fényes, egy nagy ezredév
 Omlik ma össze perc alatt;
 Belőle csak egy pusztánév,
 Vagy tán még annyi sem marad.

(Az összeomláskor, 1918.)

Hányszor törtek ránk zsványul
 Prédavágók és gazok;
 De hogy elbukánk silányul,
Min magunkban volt az ok . . .
 Ezt a népet egyesülni
 Végveszély se bírta rá,
 Min vérünket megbecsülni
 Büszkeségünk tiltaná.

(Örök-átok. 1920.)

Itt hagyni Árpád drága örökét,
Amelynek magyar dal és magyar vér
Szentté avatta mindenik rögét? . . .

Elveszni vagy kétségbeesni mért kell. . .
 Mellünket a *tudás* fődözze vérttel,
 A *bátor* célt ér, nem a *vakmerő*.
 Hallgassunk mindig egy vezér szavára.
 Pártoskodó viszálynak nagy az ára . . .
 De mért a könny? *Ma lett kell, munka vár ránk,*
 Feszüljétek ti jó magyar karok.

(Zrínyi, 1920).

Látjuk sokféle hangulat kavarog, a teljes kétségbeesést nagy elszánások váltják fel.

Van mindennek mélyén egy sajátságos vonás: az a hit, hogy kötelességünket teljesítettük; morális érzésünk így nyugodt lesz. Ebben az erkölcsi *önmegnyugvásban* a nép aggódó lelke lecsendesedik. Ezt láttuk mindig válságok idején, láttuk Trianon után is. Ha mulasztottunk is, lényegében nem a magyar közlélek részesei tértek le az ősi erkölcsök útjáról, hanem a városi propaganda áldozatai. Van nálunk is egy mítoszpótlék, nemzeti meggyőződés: az, hogy az ősi jog és az ősi erkölcs századok fölött áll.

12. A KORSZERŰSÉG PRÓFÉTÁI ÉS TRAGÉDIÁJUK

Speciális magyar tragédiáról van itt szó, melyet egy hollandus vagy egy dán meg nem ért, akárhogy magyarázzuk is neki, s akármennyi ideig fejtegetjük: kulturális *határzónán* élünk. Ez a probléma csak azok előtt tárul fel, akik beleélik magukat teljesen a magyar világba, és kialakul bennük a magyar helyzetérzés. Röviden erről van szó.

Hazánkat hatalmas ívben zárja el kelet felé a Kárpátok védő fala. Ebből az következik, hogy onnan kultúrhatás szerencsénkre jóformán semmi sem érkezik. A magyar szeme Nyugatra néz. Ha akarja, ha nem, Nyugat feltárul előtte magasabb fejlettségi fokával s ez állandóan ingerli épp a mélyebb gondolkodókat és sorsérzőket, hogy *hosszámérjék* hazánk kulturális színvonalát a Nyugathoz. *Kétféle színvonal-érzésük* támad, s a hazai színvonal *kedvezőtlen* színbe kerül. Lemaradtunk! Századról-századra ez az érzés. Nem éljük át a magunk korát. »Mi *mindig mindenről elkésünk*« (Ady).

Mi lehet erre természetesebb érzelmi következtetés, mint az, hogy hozzuk be a késedelmet a fejlődésben, legyünk »korszerűek«. A korszerűség meglátása nagyon szubjektív lehet. Hiszen nem egyszer az a korszerű, ami a fejlődés egy szakaszán új értelmet és jogosságot nyert, jogcímet arra, hogy a folyton munkában lévő »örök renaissance« napja ráragyogjon. Korszerű lehet Platón egyik-másik tanítása (Az állam), másutt korszerű lehet Aquinói szt. Tamás, Kant, Hegel, avagy Goethe, vagy más szellemi nagyság. Ámde tény az, hogy a XVIII–XIX. században valaminő *egyenletes* történeti előrehaladás-eszmét melengettek, s túlságos gyorsan mondták ki a *legújabbra*, hogy »korszerű«. És kezdtek loholni az után, amit a közhit mint korszerűt javasolt. Az sem tagadható, hogy a haladás *mértéke* felől nem sokat eszmélkedtek, hanem nyugatra nézegetve egyszerűen mások haladási eszméit vették át. Elvégre ebben még saját tanulékony-ságukat is (titokban) dicsőíteni kezdték.

Külön típusa alakul ki nálunk a korszerűség prófétáinak. Legnagyobb kultúrahordozó elméink lépnek erre az útra. Hány ilyen tépődő-törekvő magyarunk van!

Ne menjünk el messze. Ott van a költő Zrínyi. Felrúvól előtte a kor legnagyobb problémája: az állam iránti érzület hevén, a nagy nemzeti összefogáson és nemzeti éthoszon felépülő *nemzeti hadsereg*. Ő maga a »Török áfium« után kidőlt a küzdők sorából, s álma csak századok múlva valósul, a nagy Ausztria bomlása kellett *hózzá*. Maga korán vált szerencsétlenség áldozatává.

Ott van Bessenyei György. Nagy magyar kultúrpolitika eszmecsirái ébredtek benne. Fő elve a kulturális mozgás, minden áron. »*Mozgásba, tűzbe kell hozni a nemzet elméjét újsággal, mégpedig a maga nyelvével, mert ha öté a maga dicsőségével meg nem indítjuk, idegen dolgokra egészen meg nem indul.*«¹ Nagy buzgalmában egészen odáig menne, hogy még a »debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék« is olvassanak német írókat. Csak tanuljanak! Érzy, hogy a magyar ócsárolja prófétáit s mégis! »Elejitől fogva az *újítók* mindenütt üldöztettek; kár, mert... kellene..., hogy a jó szolgák a gonoszokkal együtt ne szenyvednének; mindazonáltal csak kell mégis mindenütt olyanoknak lenni, kik magukat a *közügyért* ideig *mocskoltassák.*« Rettenthetetlenül hisz kulturális fejlődésképeségünkben. Korán kipattant elméjéből az Akadémia eszméje; ám még ahhoz is kellett félszázad, míg eljutottunk az Akadémia

csírázó koráig. Meddig kellett várni, míg egy magyar kultúrpolitikai lendület elérkezett! Bessenyeit elfeledte kora, csak az irodalomtörténeti hisztorizmus ásta ki; de nem a nemzet.

Pedig Bessenyei a legsajátosabb apostolok egyike, kinek egy *formátlan kultúrszomj* a legfőbb indító ereje. »Vele indul, írja Eckhardt S.,² a színmagyar *lelki mártírok* hosszú sora, akikben a Kelet és Nyugat összeegyeztetésének problémája állandó gyötrelmet, benső meghasonlást okoz.«

A Nagy Siettetők közé tartozik Kölcsey Ferenc, aki szokatlan e sorozatban. Nem csoda. Az egész Kölcseyt csak ma lehetett, halála százéves fordulóján, *minden oldaláról* megismernünk. Azelőtt irodalomtörténeti és esztétikai kategóriák sok ideig megakadályozták, hogy felfogjuk lényegét. Kölcsey is magyar próféta; ő nem mást, mint *magyar bensőségességet* hirdet. Nem ez, vagy az a német költő »hatott« rá, hanem ő az ú. n. hatásban épp a maga életformáját élte ki. A német »Innerlichkeit« finom emberisége³ és mély zenéje az ő személyes muzsikája volt: ő minden moccanásában »befelé forduló lélek«.

Az élet fáradozó tömegemberei persze a robajosabb líra hangját hallják meg, érzelmeik felszínesebben patakszanak. Ez Kölcseynek nem elég: érzi az új, elmélyedő kor közeledtét. Az a magyar költő, aki századok fájdalmaikat »ezerszer« éli át, mutatja, minő mély tud lenni a magyar érzelmi elmélyedés. Tény az, hogy a magyar kedély nem a felszínességre és könnyelmű csapongásra hajlik: »magyar vagyok, természetem komoly«.

Kölcsey fáradhatatlan abban, hogy propagálja a magyar lélek komoly befeléfordulását. Olyan ez az érzelmi világ, mint a termő talajban rejtőzködő talajsó: nagy terméseket ígér, de – vetni kell bele. És Kölcseyt, a bukott diétai követet, teljes visszavonulásában korán, 48 éves korában temetik el birtokának egyik fája alá. Jött, elmúlt. Neki elmúlnia nem lehet: neve a *befelé forduló magyar lélek programja*.

Ott van gróf Széchenyi István, az egész Nyugatot és Délt bejáró, nagy szemhatárú főúr. Mennyit próbálkozik azon, hogy feltörjék végre a Nagy Magyar Parlago. Erkölcsi, értelmi reformjai újjászülető nemzetre céloznak. Technikai reform égeti és az Alduna, a Tisza szabályozása több mint félszázad után valósul meg, holott Széchenyi – ami legnagyobb siettetőnk – gyakorlati észjárású, jó szuggesztíójú vezér, aki nem szó álmokat. Arany írja:

Nézd ez erőt: *hatása mily tömérdek* –
 De ne imádj: a *munka emberé* –
 Szellem s anyag, honszeretet önérdék
 Mily biztosan lejt a *közjó felé*.

(Széchenyi emlékezete.)

A Nagy Parlag! Széchenyi álma ennek megszüntetése; még a múlt század végén is csak részben van felszántva, közben pedig tépelődő lelke és túlcsigázott felelősségérzése kioltatja vele életét.

Szentebb a múltak ezredévi lapja.
 Mióta, Nagy Név, hozzá tartozol.

Előttünk van Ady Endre alakja, aki félve-félti nemzetét feltűnő lemaradása miatt. Oly korban él, amikor a tőkés szerző-ösztönök kezdik hódító hatalmukat s új realizmus-érzés bontogatja szárnyait: a vér és arany nagy történeti valóságai. A nemzet szeme káprázott az újtól. Kevesen hittek neki, szokatlan magánélete, érzései, zavarosnak tűntek fel. A fiatalabbak hamar megérezték, hogy ő új életérzések prófétája. Itt a korszerűség dörömböl a kapun új idők új dalaival. Micsoda sors-döbbenetek tártak ki *akkor* alig meglátott veszélyeket! Minő mélyen, ösztönösen magyar érzések! Minő erős megújhódási láz – s a hang, a ritmus, mégis a zsoldárosan hívő *régi* magyaré. S íme, hova lett? Mielőtt elbúcsúzott, a vörös tanács köszöntötte betegágyán. Különös perspektíva. Ez is tragédia, a mélyebbekből való és legfájdalmasabb, neki is, utódainak is.

Nem rég hagyott itt bennünket Prohászka Ottokár is. Benne is a magyar sors fájdalma ívelt fel magasra, érezve korának intellektualisztikus túlhajtásait. Filozófiai magaslaton érzi a hit nélkül kiszikkadt lelkek belső ürességét, tétova szellemét s tettebeli meddőségét. Új magyart sóvárog ő is, aki a hit révén szárnyat kap. Ne gondoljuk, hogy Prohászka csak vallásos és kegyes lelkek prófétája. *Egész korának* lelki alkata az ő nagy kérdése. Naplójában⁴ ezeket írja: »A lelkek mind el vannak torzulva; s ahogy a kínaiak a nők lábait, úgy az európai kultúra a jellemet, a *belső embert, az akaratot*, a lelkiséget torzította s alaktalanította el. Mély meggyőződésem, hogy az intellektualizmust megint nem intellektuális vitákkal s nem az értelem erőinek emelésével s fokozásával győzhetjük le, hanem az *egész lélek szerkezeiének erősödésével s az életnek a valósággal való kapcsolódásával*.

Kifelé az absztrakciókból! Érintkezni, *élni* az egész vonalon a *valóság életét*, való célok felé törni«...

»Csak az étellel, a valósággal való folytonos kapcsolat képes minket az intellektualizmus hóbortjából kivezetni... Világosan látom, hogy az intellektualizmus az európai szellemi hanyatlásnak a főoka; ezért fordult ellene figyelmem mindenképperi:« írja⁵ továbbá: »Az intellektualizmus a fogalmi világnak önkényes *elszigetelődése* és *zsarnoksága* az emberiség létele és sorsa fölött.« »Szinte bosszankodom az emberi értelem e hóbortján, hogy úgy tudja a fogalmakat jelentőségében fölfújni, hogy attól a *valóságot* szemünk előtt elveszítjük.«⁶ Ez a józanság és a korábban meginduló realisabb életszemlélet szava is volt. »Hát aztán megvan a baj: míg az egész csinálmány leszakad.« Valóban, a magas intellektusú Európa igi4-ben egyszerre csak belezuhant a világörvénybe.

Hatalmas szava végre is az egész országban nem csinálhatott csodát. Ennek a hatalmas elmének hangja is egyszer csak elnémul a szószéken.

Mennyi, sorozatos tragédia I

Közös sorsuk van a magyar korszerűség prófétáinak: meg-nem-értés, közöny; nemzet-rontás vádja stb. S az apostolok mégis lángszavúak maradnak, belső hivatás-érzésük folytán. Vérző sorsuk van, vérzik a leikök azért ami *van* s azért, – *ami nem jön el*: a magyar Messiások a legtöbbet áldoztak értünk; nem egyszer, de »ezerszer is meghalnak«.

S üdve nincs a keresztnék,
Mert semmit se tehettek.

A korszerűség prófétái azonban életükbe egy hibás fonalat is befontak: csak Nyugatra néztek. Bizony, a nagyon is haladónak a magyar országút sara nagyon sűrű. A korszerűség prófétái keveset számoltak avval, hogy az egész nép sorsérzése és hangulata sűrű-súlyos, magatartása pedig több okból nehézkes. Mert keveset láttak mást, mint azt, hogy kockáztatni, hinni, erősen és *együtt* bízni – itt nem könnyű. Sok és állandó az életteher s nem sok kulturális röptöt engedélyez a tömegeknek. Sorsunk szerény, haladásunk lassú. Ám még egyet. Át kell érezni az adott helyzet érzését is. Nézzünk csak egyszer Nyugat helyett keleti szomszédainkra s akkor megfordul a kép. Mi igenis, itt, *e mostoha földön* sokat haladtunk. Oroszország akármily nagy és Románia akármily fiatal, még mindig nincsenek

ott, mint ez a véráztatta föld. A nagy siettetés a Nyugat felé – távlatában egyoldalú. Aki néz, nézzen minden irányban. A nagy sors-látnokoktól végre ez is megkövetelhető!

A magyar táj, a »bús villámhárító«, – ahova Európa sokféle villáma csap bele s nehéz a körülöttünk forgó szélvészben a hazai atmoszféra – úgy látszik, inkább a lassúbb érverésű bölcseséget kedveli.

13. MAGYAR PATRIARCHALIZMUS

A patriarchális viszony a *kegyeleten* épül fel s ez *állandó* jellegű kapcsolódás és *személyeknek* egymáshoz ragaszkodására céloz. Kegyeletet nem pusztán pillanatnyi *cél, érdek* hoz létre, mint ahogy emberek közti kapcsolat keletkezik üzletek kötésénél, avagy közönséges szerződéseknél. A kegyelet összeforradásban tart embereket. Elszakíthatatlan lesz az ily kapcsolat, mert érületi alapon nyugszik. Az öreg cselédet, midőn már teljesen munkaképtelen, akkor is támogatjuk, »tartjuk« kegyeletből. Aggok iránt is kegyeletet érzünk, tőlük megszabadulni kegyetlenség stb. Egy százada még jól értették ennek a kegyeletnek társadalomkapcsoló jelentőségét, ráeszméltek kivált akkor, mikor már kezdett itt-ott rozsdafoltokat kapni, sőt eltűnedezni. Fáy András¹ finoman ír erről a kérdésről:

»Vannak az emberiségnek oly varázsérzelmek, mik szintúgy, miként enyv a bútorokat, mint mész az épületeket, mint különféle ragasztó anyagok a kézműveket, egy testté, egy családdá alkotják, *egybeforradásban* tartják az emberi nem minden kisebb és nagyobb társulatait, köreit és viszonyait. Ezen érzelmek korántsem ész, vagy okoskodás vagy tanítás által lesznek sajátjai a szívnek, hanem ősök példája, családi szokás, nevelés és hajlam-képzés által, gyakran még *az okosság ellenére is*. Kényes, gyöngéd színezetűek ezek, mint a friss gyümölcs hamva, mit durva kezekkel illetned nem szabad . . . *Míg ezek teszik valamely nemzetnek fővonásait, nem vehet erőt azon az erkölcstelenség* ... De ha ezen kegyelet-érzések meglazulnak, vagy éppen szétbomlanak: a nemzet összetartó ragasztékai egymástól szétválnak, kisebb részeiben bomlásnak ered az egész; és ekkor nincs oly alkotmány, szigorú törvény, tanítószék, nincs erő és hatalom, mely a bajon egyhamar segítsen«.

Ilyenek a szülők iránti tisztelet, rokoni, baráti szeretet, vallásnak, hazának, agg kornak, becsületnek, érdemnek, törvényeknek a tisztelete, íme, gazdag a regiszterünk a kegyelet terén. *Erre* épített a patriarchális társadalom, várva *személyek* szoros kapcsolódását és a keletkező viszonyok *állandóságát*. Mindebből gyorsan járó korunkra egyre kevesebb marad, de még sokat próbálunk menteni belőle. Nézzük meg mindenekelőtt a régi magyar érintkezés különféle módjait

A magyar érintkezés kemény. Aránylag szótlan s ki-mérten gravitációs. Bárha a külső más is, az érintkezésben sűrűn megszólal egy vágy a meleg közelség után, mely a *családiasság* színárnyalatában jelenik meg. Ma is patriarchális viszonyképnek érezzük ezt. Ehhez a képhez, ideálhoz és mintához tartania kell magát nálunk mindenkinek, úrnak és szolgának is. íme pl. a mai ú. n. háztartási alkalmazott patriarchális viszonya a 19. század közepén még ilyen: »A házasok, írja Purgstaller,² bokros foglalatosságaiban néha más embereknek segédmunkájára szorulnak, kiket bér fejében fogadnak fel és úgyszólván *háznépesítienek*... A cseléd köteles a bérlett munkán fölül is szolgálni, és pedig nem mogorván, hanem szívesen. A családnak mind vagyonára kötelesek ügyelni, mind pedig *jő nevére*«. Egy *szoros*, erkölcsi közösség képe van itt előttünk, amelyben patriarchális viszonyok uralkodnak.

Anélkül, hogy észrevennők, ma is százféle jele van ezeknek a viszonyoknak. Induljunk ki azon alapon, hogy külföldi nyelvre milyen szavainkat nem lehet lefordítani. Két ilyen szavunk van; mikor gyermekek nagyokhoz közelítenek, így szólítják meg őket: *bácsi*, vagy *néni*. Ebben melegség és *közelség* van. Ezek közelítő megszólítások. Nagyok között pedig járja: *urambátyám*, *nénemasszony*, *öcsémmam* stb., mindezek *családi* szint hordanak magukon.

Patriarchális kegyeletre vall az, hogy tisztelni kell az idősebb kort. Megszólításban az öcsém vagy bátyám, a húgom vagy néném szót jól kell alkalmazni. Különbén sértődés lesz a dologból. Jókai írja, hogy az ily megszólítás – mely csak a magyar nyelvben szerepel – »oly *fogókat hoz közszokásba*, hogy pl. még az országgyűlési képviselők is öregebb kollégájukat *magázzák*, ez pedig őket tegezi«.

Az *ön* vagy *Kegyed-féle* irodalmi művirágok idegen ízűek maradnak.³ A »maga« szó különös, t. i. lehet távolító megszólítás és fordítva, bizalmaskodó szó is, ahogy ép hasz-

náljuk és *aki* használja. Szokatlan magyar-patriarchális, azaz személyes-ismeretségi körben ma is (vidéken; városban már nem) a merőben külső udvariasságnak számító, feszes, hidegen udvarias szó: »Uram« stb., amely mögött *nincs* további, közelítő hajlam. Jellemző, hogy a modernebb

szókkal valakit magunktól *távolítani* törekszünk, vagy távolságtartásra *intünk*, disztanciálunk.

Már a megszólítás pillanatában a magyar lelkeség elárulja, hogy minő igényt tart közelségre vagy távolságra nézve. A magyar – átlagosan közelít; néha már nagyon is, de ha a politikus egy szónoklatban a »testvéreket« szólítja, ezt túlzottnak és mesterkéltnek érezzük.

A patriarchális viszonyoknak sok más jele van. Olykor a kortársak egyeseket családi néven neveznek (Tisza Pista); ez talán a kaszinói érintkezésből áramlott szét; a te-tu pajtáság igen széles körű, olyannyira, hogy egyesek úgy érzik, tiltakozniuk kell ellene. A maga rátartó költő-mivoltában Erdélyi József így versel:

Én már nekik csak Jóska maradok,
Lejóskaznak a senkik, a nagyok . . .
Erdélyi Jóskák, Sinka Pisták,
Sértő Kálmánok – Kálmucicskák,
Ezek vagyunk mi, Ady Bandik,
Arany Jankók, Petőfi Sandrik.

A magyar természetesen nemcsak pajtáskodik, hanem meg is adja a tiszteletet, mégha a katona nóta – a nép szeret bizalmaskodni – Ferenc Jóskáról szól is.

A magyar patriarchális viszony mélyén ősrégi elem található, oly viszonyok emléke, amidőn a társadalom még nem differenciálódott, még alig tagozódott, még a vezetői – mint a régi törzsfők – csak *primus inter pares* voltak: első ugyan, de csak a *hasonlók* között. Ez az ősi állapot egy ösdemokratikus egyenlőség állapota. Nagyon jól megérthető a közös sorsézésből: mindenki valósággal részt vett a közös sorsban és így érzései szerint senki sem lehetett külön úton járó, kiváltságos, hanem éppen sorstárs, egyenlő mással, közös sorsú mással.

Feltárul itt a magyar föld egyik titka: nagyon is érezhető nálunk a *közös* sors; meg is kívánják, hogy mindenki átérezze sorstársának életét-baját, legyen egyenlő élettárs a közös sors vállalásában. Senkinek ne legyen merőben külön polca, senki ne szakadjon ki a történet

tetőzetének tartó oszlopai közül, – a tető nehéz! – hanem vállalja ki-ki a *ráső részt*.

A magyar sorsézés nagyon intenzív. Jelentkezik ebben a követelményben: legyen a történeti teher érzése *általános*. Érdekes, hogy a nemesség is mennyire görcsösen ragaszkodik egy illúziós feltevéshez, sőt fikcióhoz: az *ima eademque nobilitas* elvéhez. Mindnyájan úgy sejtjük, kell, hogy a történeti tetőzet-hordást közösen, tehát egyenlően vállaljuk; a »történeti osztály« így egy osztály lesz.

Az ilyen *egyenlőségi érzéseknek* természetes következménye az, hogy az abszolutizmus olyannyira gyűlöletes lesz. Ez ugyanis meggyilkolja már az igazság bátor *megvallását* is és lehetetlenné teszi az *önérzetes* kiállást. »Miért van – kérdi Széchenyi⁴ – az, hogy az igazságot csak alkotmányos országban lehet napfényre juttatni? Mert más (abszolút) országban az egyik rész beszél és ítél, a másik ellenben – hallgat«. Az ősdemokratikus egyenlőségi eszme majdnem minden emberbe egy bizonyos *büszkeséget* plántál és nem tűri az egyoldalú viszonyt, a meg nem hallgatást. Ez már a közös sorsvállalásnak az ellentéte.

Ilyenformán nem szereti a magyar közlélek a túlságos *kiemelkedést* sem, és ha már a dolog természeténél fogva szükségünk van vezetőre, ettől megkívánja, hogy bánják az alantabb állókkal patriarchálisán, ha még olyan nagy úr is az illető. A nemesség pl. lassan kivívta, hogy »közvetlenül« járulhasson a királya elé. A magyar nem szeret, még ha hódolatot érez is, instanciázni. Az ősi egyenlőségből kifolyólag maga is »úrnak« számít, még ha a királyával áll is szemben. Herczeg az Ocskay Brigadérosban jól kiérezte: minő sajátos ízű méltatlankodás fogja el a brigadérost, amikor *egy órán át* várt a király előszobájában, sőt ami még gondolatnak is szörnyűséges, *felesége is* várt és nem fogadták őket!

Egész természetes dolog, hogy a történet folyamán az ősdemokratikus egyenlőség sokáig nem tartható fenn. Idők folytán a társadalom rétegződik, differenciálódik, rangkülönbségek éleződnek ki. De egészen sajátos dolog, hogy nálunk minő soká tartja magát a fenti ősi viszony ideálja. Gyakorlatban áttörik a régi eszményt, viszonyideált, de »elvb« lehetőleg még fönntartják, íróinknál is azt látjuk, a mereven gögös nagyúr többnyire idegen.

A patriarchális erkölcsi követelmények közé tartozik a gazda és a szolga közötti viszony rendezése. Itt is van

viszony-ideál. Erre nézve a múlt század elejéről debreceni tudós Sárvári Pál⁵ erkölcstanából idézünk: »A gazdáknak kötelessége az ő szolgálók iránt az, hogy ezekkel nemcsak igazsággal, hanem *szeretettel is* bánjanak ... semmi törvényteleniséget és erejük felett való dolgot a gazdák *nem kívánhatnak* ... helyel-közzel nyugodalmat is tartoznak engedni szolgálóknak; hűségüket pedig bérük *fölött* való jutalmakkal megörvendeztetni... Könnyű lesz mindezeket a gazdáknak és gazdasszonyoknak megcselekedni, ha megemlékeznek arról, hogy *cselédeiktől csak szerencséjükkel különböznek*, amely akárminő nagy volna is, könnyen megváltozhatik; ezenfelül, ha maguk előtt tartják, hogy jószáguknak bizonyosabb jelét nem adhatják, mintha annál nagyobb méltanyossággal és szeretettel bánnak szolgálóikkal... Némelykor keményebb tekintetüket is letévén, *nyájasan* kell velük beszélgetni, sőt a parancsolásban sem kell lenni felette keményeknek; megintést is, amennyire lehet, ritkán kell tenni«... A patriarchális viszonyideál még az igen kemény gazda-erkölcsök közt is hallatta szavát – ott, ahol a domináló állattartás középeit kemény regula szokott csak hatást gyakorolni.

Azóta egy egész, kapitalista kor ékelődött közbe a mai időkig; de a patriarchális, szinte ösztönösen élő érintkezés-módból még sok megmaradt; legalább is kívánság, esetleg survival gyanánt.

Jellemző az a viszony is, ami fennáll katonatiszt és tiszti szolgálja közt.⁶ Ok nyilvánvalóan sorstársak és »ketten együtt« tesznek ki egy egészet. A szolga természetesnek érzi alsóbbrendűségét, sohasem szemtelen, legfeljebb némely kilengéseket enged meg magának, de alapvonása a *tisztelet-tudás*. Elvégez mindent, megalázó munkát nem érez (»kutyamosó«), de mégis csak munkamegosztásban vannak – »ketten«: a tiszt úr, aki az »okos ember«, a szolgálja meg, aki apró dolgokban az »ügyes ember«. De mikor elérkezik a harcok sora, akkor aztán méginkább »együtt« intéznek mindent és egy, családias érzésvilágban egyesülnek. »Ha öregebb a tiszt úr a kutyamosónál, akkor *apja*; ha fiatalabb, *fia*; ha egyivásúak, *testvére*, *kenyerespajtása*. Apjáért, fiáért, testvéreiért sok mindent megtesz az ember. Apjának, fiának, testvérének sokat elnéz és sokat eltűr.« íme, világos, ma is él a hadseregben egy patriarchális, régimódi érintkezés.

Sajátságos eset történt a világháborúban (1916 ápr. 2g-én). Mikor József főherceg az olasz hadszíntéren min-

dennapi látogatását megtette, a 46-05 bakák körében »mint-egy harminc altiszt és közlegény várta, írja vitéz Nagy Károly altábornagy,⁷ mire egyik közlegény (!) elébe lépett és az ezred legénysége nevében egy kérést adott elő. Ők t. i. nemcsak érzéketlenül a kemény parancsnak engedelmesskednek, hanem a mélyen *szeretett atyát* bensőséges meggyőződésből, vakon követik; mivel pedig a »császári és királyi fenség« megszólítás olyan hideg, ők pedig rajongó szeretetüktől vezetve apjukként tisztelik, engedje meg, hogy *Fenséges Atyánk-* vagy *József Atyánk-*nak szólíthassák, illetve nevezhessék.« íme, a patriarchális magatartás, ma is erőteljes. Nem kell pusztán szolgának való, »alárendeltségi érzés«; átfödi ezt a régi érzés: az, aki előttem jár, »apám«, »bátyám«, »testvérem«. A hadsereg a maga benső érintkezésében bizonyos mértékig egy család színébe kerül, ahol – *egymásért* esnek el, vagy egymásért dalolnak harci dalt; nem egy pusztán »alárendelt« követi az ordret.

Elgondolható a technika mai korában mennyire más-kép lehet felfogni a »patriarchális-személyes« viszonyt! Ezt könnyű pusztán célszerűségi követelménnyé hidegíteni, a viszonyt elgépiesíteni.

Az érintkezésnek gyakori vonása, amit idegen sokszor nem ért meg (»hiszen alig ismerjük egymást és máris?«), az, ami mindjárt kezdetben lelki közelítésre céloz: a *nyájasság*. Ebben mindenekelőtt megvan másnak előzetes *megbecsülése* általában, mert embertársunk. Purgstaller⁸ tanár a múlt század közepén így tanított: »Nyájás az, aki *mindenkit tisztel* és ezt illedelmes szóval és magaviselete által tanúsítja«. A nyájasság azonban éppen nem pusztá udvariasági aktus. Több ennél, sőt lényegében más és mélyebb tendenciájú.

Jól érthető ez a tendencia a hazaiak előtt; van egy eredeti viszonyideál, mely emberek közt kívánatos, t. i. egy melegebb, meghittebb és közvetlenebb viszony, – olyan, amiből az *igazi közösség* lehelete szól. Ilyen tendenciát olasz földön érzünk legelőbb. Az úri ember »nyájassága« nem udvarlás, vagy képmutatás, – hanem célzás. Minálunk ezt tartják szépnek és követendőnek: emberek vagyunk, ne legyünk eleve idegenek és bizalmatlanságunkban résen állók. A magyar könnyen megérti az egyetemes emberiség hangulatát és hamar közelítő lesz bárkivel szemben. Egy külföldi, nálunk járt nyelvtudós, H. Winkler⁹ írja:

»Man kann selten der Empfindung sich verschliessen, dass in dem allen eine *innere Naturwahrheit* liegt. Dazu kommt, dass der Ungar von Natur gutmütig, *auffallend hilfsbereit*, überaus ehrlich, *freimütig und offen* ist«, íme, egy idegen a magyar nyájasságról. Az elvi álláspont ez: meg kell próbálni a melegebb, patriarchálisabb viszonyt és ha nem sikerül, – hát nem sikerül. Persze, nem egyszer ráfizetünk a közelítés kísérletére. Dehát ez szép; és idegenek jól is érzik magukat nálunk csakhamar. Észrevehető, hogy rövidebben, pár hónap alatt melegebb a tekintetük és ők is nyájassabbak tudnak lenni. . .

De hagyjuk el a patriarchális viszony ecsetelését, a további elemzést engedjük át az új »viszony-szociológiának«. ¹⁰ Térjünk vissza e fejezet elején feltett kérdéseinkre, a kegyeletre.

Most felmerülő problémánk már a társadalomkritika terére ragad bennünket s egy ponton, éspedig korán, meg kell majd államink. Hívek igyekszünk maradni ahhoz az elvhez, hogy egy igazi valóságtudományi állásponton először meg kell érteni azt, *ami van* és csak aztán bírálni. »Alles was ist, ist vernünftig«, így kellene érteni: minden, ami van, *megérthető*. Ez egy módszertani *önkorlátozásra* vezet, arra t. i., hogy egyidejűleg *csak a valóságot* nézzük, nem pedig azt is, hogy a valóság vaskos tuskójából mit szeretnénk kifaragni.

a) Induljunk ki abból, hogy többféle kegyelet van: az egyik személyekhez fűz bennünket, mondjuk ezt »*patriarchális kegyeletnek*«; ezzel foglalkoztunk fejezetünk kezdetén. Ma már elhalványult ennek a képe, hiszen annyira deformálódott, hogy alig ismerünk eredeti arculatára. Hányszor panaszkodunk ma az »urambátyámos« érintkezés és az ilyen jellegű ügyintézés miatt; hányszor rosszaljuk a »személyi politika« üzését, avagy a rokoni és baráti támogatást, a közhírű protekciót! Mindennek mélyén egy avatag patriarchalizmus rejtőzik.

Már nem korszerű, érezzük. Még ma itt van egy, modern koráramlattól eltakart, régibb belátás is, az t. i., hogy nem egy *intézménynek* van önmagában súlya, hanem aszerint van súlya, hogy amaz intézményt milyen *emberek* népesítik be és ezek miképp tudnak »személyesen« összehangolódni. Egy régibb politikai bölcsesség szerint ismerni kell *az embert* a maga mélyebb valóságában, lelki típusában, mielőtt »befogadnók«, mert így nem érhet senkit meglepetés. Ebben

az elgondolásban egy konzerváló osztón nyilatkozik meg, – avagy egy túlzott óvatosság; hiszen így alakult ki egy vármegyeházi stílus, melyet a *szoliditás* mellett táblabírói *lassúság* is jellemez. Mélyen bent van ez a közéletben, annak rejtőző ráncáiban.

Az a patriarchális viszonyalakulás, amelyet épp elemzünk, egy belső meggyőződést is hordoz: *személyek* ismeret-ségi és szoros kapcsolata többet jelent, mint egy *ügy* gyors és tárgyias elintézése.

b) Van egy másik kegyelet is, kegyelet a *történeti* iránt. E kegyelet hiányáról sokat írtak, hangosan írt róla már Kölcsey, aki fájlalja, hogy hazánk »az elhanyagolt romok országa«. Míg másutt erősen ápolják a múltat, addig mi csekély kegyelettel megyünk el mellette. Talán itt is felbukkan a mostoha sorshelyzet képe: hazánk századok óta hasonlít egy hadizónához, ahol a harc aktuális heve – a veszélyeztetettség – arra indít, hogy mindig *éppen a jelen* harcát harcoljuk; és ekkor rendszeren kevés figyelem eshet a múltra. Mi tehát kényszerűen aktualizáljuk el önmagunkat, leszünk a jelen perspektívájába zárkózó küzdő felek.

Ez fáj mindenkinek, aki érzi a múlt kincseit, fáj e kincsek elfátyolozódása. A 19. század példátlan történeti érzéket fejlesztett ki és ebből nálunk kevés van. Itt a *túlaktualizálódás* gyümölcse; túlságosan is érezzük, hogy nincs időnk magunkat visszaélni a múltba, íme, jó volna a hisztorizmus kegyelele, mely sajnos, gyengén csergedezik.

Ez a kegyelet az *objektív-történeti kultúra* – az objektív szellem – iránti kegyelet. Nagy károk vannak ezen a téren. Megjegyezték, nálunk sajátos »hálátlanság« nyilvánul meg régi érdemek irányában. Mintha ez a lassú nép gyors csak a felejtésben tudna lenni! Ha a nehéz léthelyzet egyet-mást ebből meg is magyaráz, korántsem ment fel bennünket. Arra is gondolhatunk, hogy nem elég erős és elég széles az a társadalmi elit, mely mindenfelé tulajdonképpen hordozója az objektív-történeti kultúra szellemének. Nem volt sokáig kultúrközpontunk, volt egy: t. i. Bécs, de Pest sokáig nem volt az. Számunkra itt csak egy tény felsorakoztatása lényeges: múltra és jövőre való következtetés lehetőségei más lapra tartoznak.

c) Kissé szokatlannak fog hangzani, hogy van végül egy harmadik kegyelet is. Erre Nietzsche hisztorizmusellenes álláspontja utal: kegyelettel kell néznünk arra is, ami – *még nincs itt*, ami jövő, de jönnie kell. Ez először is a

gyermek, a gyermekben fejledező jövő. Nálunk kevés az igazi tisztelet a nevelés érdekei iránt. Fáy András szépen emeli ki: »Szent azon szoba, melyben gyermek van jelen«. Tágabban szólva, szent a köznevelés ügye.

Másodszor: vannak elintézendő *ügyek*, melyek a jövő kapui. Akkor, amikor ezt komolyan vesszük kézbe, a tiszta *tárgyiasság* (»Sachlichkeit«) belső magatartásával, *kegyeletet érzünk a saját jövőnk irányában*; legalább is a nagyobb ügyek »szentekké« válnak előttünk. Errefelé már erős lépésekkel haladunk, ebben az előnyomulásban, az elszemélytelenedett ügyek lebonyolításában – egyre kevesebbet jelentenek a patriarchális viszony-igények. Ma elérkezett az az idő, amidőn egyre kevésbé a személyek, mint inkább a *dolgok logikája* érvényesül.

14. A MAGYAR ÚR

A magyar úr »ideáltípusáról« szólunk; ez az »ideáltípus« szó azonnal világosabbá lesz előttünk. Idők folytán az *úr* megszólítás általános lett nálunk is s bizonyos rétegekben mindenki úgy is szerepel, mint úr. Ily széles körben azonban egy magyar úri típust megrajzolni lehetetlen lenne. Ki kell *válogatni* azokat, akik egy típusnak *legkiemelkedőbb* példái; ezt jelenti a tudomány nyelvén az *ú. n.* ideáltípus. Ez nem eszmény, nem egy messziről integető mintakép, hanem feltalálható a tényleges társadalmi életben; csak hogy nem bármelyik variánst nézzük, hanem épp a »legjobb típust«, íme, a derék, komoly, eszes és bölcs nemes emberből sok volt a múlt század közepén; közülök Deák Ferenc a legtípusosabb, egy széles, »úri« körnek legszebb képviselője. Ilyszerű kiválogatás útján jutunk el egy úri ideáltípushoz.

Olvasóim közül, akik a modern, nagyobb városokban nőttek fel, nem kevesen lesznek, akik ezt az úri típust *legjobb* képviselőiben már nem tudták megfigyelni, és talán egy felemás reprezentánsban csak a gögöt, avagy az előkelő megjelenést vették észre; így nem is szívesen gondolnak erre a típusra. Regényekből pedig, melyek sok torzítást, nagyítást mutatnak, (azért, hogy épp hatással legyenek), csak a mulatozó, a kaszinói, avagy a hivatalokban fölényeskedő típust ismerték meg. Alább ezek egyikéről sem lesz szó. Mi egy *tisztán maradó* típusról szólunk, melyet a nagy

vagy közép nagyságú város még nem kevert el; szólnak tehát egy régebbi, szinte még patriarchális idő típusáról. Nyomokban természetesen ma is megtalálható ez a típus, sőt olykor teljes képviselőjében is.

A régi, patriarchális időkben szerepet vállaló magyar úr élete göröngyös és áldozatos út volt. Nem volt akkor az úri rend városi kényelembé helyezkedő, mint a 19. század végétől kezdve, mert – a nagy urak kivételével – még vajmi kevesen voltak köztük abszontisták, kik birtokaik gondját cserben hagyták. Ellenkezőleg. Megküzdöttek odahaza a bajokkal; harcias és kemény elemei voltak a magyar társadalomnak. A magyar úr nem volt »pozíció-hedonista«, azaz nem élvezte a maga társadalmi állását. Ez az állás inkább teher volt és törődéssel járt. Ma ez – a 20. században kialakult hivatali életforma elérkezteivel – már egyre kevesebb ember előtt válik világossá; egyre több akad, aki az »úr« fogalmába az uraskodást belelátja.

A magyar patriarchalizmusnak, mint a külföldinek is, az a lényege, hogy nem engedélyez akárminő távolságtartást (disztanciálódást), tehát pl. felemelkedést sem. Közel kell az úrnak lenni ahhoz, aki szolgálattelvő (v. ö. serviens) a vele való viszonyban. Lenézni valakire halálos sértés lehet. Az úr tehát csak kiemelkedik a többi közül, de nem szakad el. Meglátszik ebben is a patriarchalizmus ősi csírája, az ősdemokratikus együttélés jellege.

Nálunk ma is fennáll úri körökben, hogy valaki csak primus inter pares; csak első a *többiek* közt, de nem más. Az úr nem hangsúlyozhatja a távolságot másokkal szemben, nem lehet hidegen, kimerően udvarias. A magyar úrban *emberközelség érezhető*. Tetteiben is *emberséges*; akármi dolga van valakivel, partnerében meglátja az embert, – ez utóbbi azt meg is követeli. (Id. a 19. fejj.) A magyar úri modor éppen nem követeli meg az elevenséget, ellenkezőleg komoly a magatartása; az úr gravitációs és nyugodt méltóság teljességével lép fel. Ügyeljünk arra, hogy a már emlegetett nyájasság éppen nem tekinthető »leereszkedésnek«. A leereszkedés olyan formájú viszony, amelyben valaki érezteti, hogy engedett a normális távolság igényéből, az ő rendes, megkövetelt disztanciájából, mert most ő kedvezményt adott valakinek: leereszkedett. Ezzel szemben a magyar úri érintkezés bizonyos családi vonásra emlékeztet: oly természetes az, mintha senkinek soha nem foroghatna eszébe más, mint egy kedves hangú magatartás. Külföldinek még ez

is arisztokratikus ízűnek tűnhetik fel, holott nálunk természetesen nő ez az érintkezésben, mint fű a mezőkön.

Az úri modor nem ú. n. »megnyerő« modor. Nem nyer meg, a viszony ilyen alakítása nem spekuláció, nem közeledés és barátkozás, hanem olyan egyszerű, mint a virág, amelynek az a természete, hogy illatozzék. A magyar úr nem akar más valaki *főlé emelkedni*. Ne felejtjük el: ősi hagyományai csak arra intik, hogy őrizze meg rangját, a régi színvonalát, de ő maga – nem szerez és nem is igen törekszik egyre magasabbra felküzdeni magát. A patriarchális úr-típus nem stréber; aki ilyen, az már nem úr. A régi, úri világ gazdasága évszázadokon át szerény, de nyugodt megélhetést nyújtott, – ez Sombart szerint nem »szerző«, hanem »fogyasztó gazdálkodás«. Igen megnyugtató az a lentállóknak, hogy az ő uraik nem szívlelik a kereset szellemét.

Kozma Andor (Magyar symphoniák, 81) felfigyel arra, hogy még a szerényebb helyzetben élő kismemes is mennyire *igénytelen, szerény*; lelki alapvonása: az *egyenesség* nem viszi rá üzleti fufangokra. Oly típus,

»Kiben lehet hiba ezernyi más,
De *nincs egy szikra alakoskodás*.
Lehet, hogy kissé kényelmetes ő,
De *sose kapzsi s nem haszonleső*.
Lehet, hogy tán a kortól elmaradt,
De soha csellel sikert nem arat.
Lehet, hogy rosszul védi maga jussát,
De mi az élet harcában *hazugság*:
Tilos fegyver volt néki mindig az!«

(A bor meg a cégér.)

A magyar úr lehet büszke, de nem kérkedő; tetteivel hallgatni szeret, – ami ma kiválóan gyakorlatiatlan magatartásnak tűnik fel a szabad verseny forgószelében. A magyar úrról Trócsányi Gy.¹ feljegyzi: »Érdemei ha vannak is, olyan természetesek, hogy azokra büszke nem lehet. *Mindig több, mint életének legkiválóbb teljesítményei*. S az elért eredmény mindig kevesebb, mint az a mérték, amelyet önmagára nézve kötelezőnek ismer el«. A magyar úr másokkal szemben elismerő, lojális; a lojális embert »értéktudata nem vakítja el, képes megélni és átélni mások értékeit . . . Lojális a küzdő féllel szemben, lojális vitatkozás közben. A legyőzött ellenféllel szemben pedig éppúgy, mint a gyengékkel szemben, lovagias. Még fokozottabban az természetesen nőekkel szem-

ben«. . . »Csak ad, anélkül, hogy viszonzást kérne, azt mondhatnók: pazarolja magát«.

A magyar úr – mondottuk – primus, de csak inter pares, fejedelem, ha kell, de a gögnek épp ellenkező előjele van rajta: *szerény méltóságosság*. Ki ne gondolna itt Deák Ferencre, vagy Csáky Istvánra,² avagy sok másra? A magyar úr nem tolakszik. Ahol ő ott van, úgyis egy úr jelenik meg, akinek nem szükséges semmit sem »mutatnia«. A *póz* nem magyar tulajdonság; jelent valamit az, hogy nincs rá magyar szavunk;³ a magyar számára francia szótárak is csak körül tudják írni. A póz voltaképp valakihez való közeledésnek az ellentéte, azaz távolító aktus, igaz, hogy csak egy lépésnyire: aki pózol, az épp ki akar emelkedni, tehát nem primus inter pares, hanem egy-két lépcsőfokkal magasabbról szeretne pompázni. Ez nekünk, a patriarchalizmus titkos szerelmeseinek, egy kicsit már sok, mert mesterkéltnek érezzük az ágaszkodást, még ha nem is éppen színészkedés, vagy társadalmi szerepjátszás színében tűnik fel.

A magyar úr abban is úr, hogy nem képzel állandóan maga köré – közönséget. Nem ágál és nem hangoskodik. ő egyszerűen olyan, amilyen, néma magatartásában is az, aki: úr. Ezért látszik az igazi úron ama sajátos kettősség: *szerény és méltóságteljes*.

Sajátos jelenség, hogy a magyar paraszt is hajlama szerint úr. Tóth Kálmán, gazdasági számtartó fia, úgy lát-szik, ritka tüneménynek érzi, hogy ő a nép között jár; feljegyzi:

Künn jártam, odakünn a nép között.
És magasabban hordom most fejem . . .
Láttam a kiváltságot homlokán,
A büszkeséget, mi szemében ég,
Láttam tettében, ami szép, nemes.
Gyermek-bizalmát s férfi erejét. . .

(A nép.)

Valóban a magyar paraszt is úr a maga portáján, büszke, de szerencsére megbecsüli a maga fölött állókat, »az urakat«, akikről érzi, hogy igazi urak tudnak lenni, szerények és méltóságteljesek, nem pedig gögösek.

Voltaképp miért szerény az, aki már úr?, kérdezheti az egyszerű polgár. Azért, mert az úr már fent van, számára már elég magas helyen, és pedig úgy, hogy nem nagy törek-vés fűti *még feljebb emelkedni*. AZ úr felemelkedő, aszcendens hajlamaiban tehát mérsékelt, voltaképp *önmagát mérséklő*.

Nem tolakszik. Olyan ez, mint amikor a dúsgazdag már nem akar még több vagyont szerezni, sőt le is nézi a vagyont. Az úr tehát pozíció-igényében *megállapodott*, kiegyensúlyozott személyiség egy kiegyensúlyozott körben.

Elég az, hogy »az övéi«, a hozzá hasonlók őt tisztelik. Hatása ebben van. Minek kellene több? Éppen azért, mert az igazi úr nem szerző fél, sem nem kapaszkodó, *kelthet legkönynyebben maga iránt bizalmat*.

A magyar úr viszont az eddigiekkel szöges ellentétben, nem is pusztá enyheség és nem is pusztá lágóság színében jelenik meg, hanem tud *erélyes* is lenni. Kemény Zsigmond br. a régi alispán-típusra nézve megjegyzi: »A nép az alispánt talán a királyon kívül a legfontosabb lénynek képzelte és történelmi *kegyelettel* volt a megyei igazgatás iránt, mely (valljuk meg) gyakran volt iránta méltánytalan és túlszigorú; de ez *nem változtatott a bizodalmas viszonyon*, a belső rokon-szenven«. ⁴ Íme, ez sajátos, kétarcú magatartás és mégis egységes. Ahol szigor volt, ott *érezték* annak szükségét. Egy objektív szigor kitükröztette azt, hogy egy kategorikus imperativus áll mögötte: a rend, az állam érdeke, így a hatalmi magatartás is csak alátámasztotta a »bizodalmas viszonyt« az alárendeltekben. Az úr tehát meleget sugárzó erő akkor is, amidőn – csak hatalom.

Az úri ember magatartásában jelentkező alkalmazkodni nem-tudásra Trócsányi Gy. figyelmeztet. ⁵ »Természetes, hogy a büszke, merevebb lelki szerkezetű nehezen hajlik és nehezen alkalmazkodik ... A nagy nekilendülések és az azt követő megtorpanás. .. arra vezethető vissza, hogy *egy-lendülettel*, nagy rohammal akarja az élet feladatait megoldani, energiája szétfolyik. Ennek oka ismét jelentékeny részben az, hogy előrelátó terv nem kanalizálja ezeket az energiákat«.

A régi, csendes kismiliók (v. ö. IV. 3. fejj.) nem kívánták meg azokat a szüntelen lelki feszültségeket, amit ma a városi élet és a gazdasági forgalom, mely parancsolólag követel energiával való gazdálkodást, jó terveket és okos végrehajtást. Ily milióban az úri ember már idegenül érzi magát, szkeptikusan néz maga körül és akarna, – ámde – mégsem akar:

Pimasz szép arccal látzik *hogyan akar*,
De közben búsán lekönnyököl;
Ez az én fajtám, a magyar.

(Ady.)

A kor rohanó árába való gyors beleilleszkedésnek tragikuma ez (v. ö. V. 3.); de egyben az új reakció-típus előérzete is itt van már közöttünk.

Mégsem mondhatjuk, ez a lelki alkat »nem felel meg többé a korunknak«. Elavult, s valami más kell a helyébe. Itt küzdelem van egy embertípus és egy kor között; harc dúl, amelynek megvannak a maga halottai. De van egy hit is abban, hogy nemcsak egy ember, hanem egy koráramlat is rátévedhet egy új, s mégis téves ösvényre. A hit azt sugallja, hogy az »úriemberség« ideáljából mindaz a jövőben is fenn fog maradni, ami reális, történeti és emberi érték. Mert ebben az évszázados, történeti kohóból kikerült ötvényben nagy emberi értékek rejlenek, a jellem magjának, *érzületének* értékei. Bizonyára lesznek, kik elmondják Goethe szavait, az üzletes embertípussal s a rögtönzésekbe bódulókkal szemben:

Lasst fahren hin das Allzuflüchtige!
Ihr sucht bei ihm vergebens Rat.
In dem Vergangnem lebt das Tüchtige,
Verewigt sich in schöner Tat.
Und so gewinnt sich das Lebendige
Durch Folg' aus Folge neue Kraft,
*Denn die Gesinnung, die beständige
Sie macht allein den Menschen dauerhaft.*

Ennek az ismertetett *érzületi* alkatnak vannak hibái. És vannak jogos kritikái. De nem látjuk, hogy könnyű helyébe iktatni egy újabbat, mely minden vonatkozásában jobb is.

15. A »NAGYASSZONY«

Szóljunk röviden a magyar nő egyik típusáról is, bár róla kevés feljegyzés akad. Szerencsés körülmény az, hogy újabb irodalmi nyelvünk felújította ezt a régi szót: nagyasszony, és sajátos, élénk érzelmi hangsúlyt adva neki, gazdaggá, beszédessé tette. Nem kell sok szó, itt is egy »ideáltípus«, kiváló példa jelenik meg előttünk éspedig egy bensőséges, nagyvonalú női lélek típusa. »Nagyúr« pusztán magasabb rangot jelent; a nagyasszony: lélekben nagy; és erkölcsi világában kijegecesedett; egyenes és nemeslelkű, jóságos és szigorú egyszerűre. Mindenek fölött tekintély.

A nagyasszonynak megvan a maga világa: az »övéi«; körülötte van családjá és a cselédsége, »házi népe«. Valósággal egy birodalom ez, amelynek erkölcsi feje ő, éspedig azért,

mert ő a tekintély, ő *érzi* magát felelősnek az egész kis életközösségért. A nagyasszony rendtartó talentum, akinek jószágos a szíve, de a szeme tud haragos villámot is szórni, kivált akkor, amidőn erkölcs dolgáról van szó. Senki sem érzékenyebb a »*tisztesség*« követelményeire, mint a nagyasszony. Nemcsak példát mutat, hanem megkívánja, hogy pontosan kövessék is. Ezt éri el ösztönös diplomáciájával; hol nyájas, hol szigorú, amint azt a helyzet kívánja. Hol fejlődött ki ez a bronz-kemény erkölcsű típus? Széles, messzeterjedő, sokszor szétszórt birtoktesteken, ahol ott *kellei* lennie a férfinak, de nem lehetett mindenütt jelen, ahol rendet kellett teremtem. Otthon leginkább a nő maradt, aki mintegy férjének a major domusa, helyettese. Ezért is van az, hogy a nagyasszony lelkében vannak férfias tulajdonságok; no, aki férfias kifelé, mikor lelkében mégis legszívesebben a női tulajdonok virágzanak ki.

A nagyasszony, íme, nem lehet szentimentálisán csak lágy és hajlékony, nem engedik a körülmények. Ott van előtte a kötelesség. Amit ez megkíván, amit a család és a háznép objektív szelleme sugall, megteszi; és megköveteli az objektív szükség parancs-szavának meghallgatását.

Azért van az, hogy a helyzet szüksége és a lélek berendezése annyira fedhetik egymást. A nagyasszony is, nemcsak a férj, »helytáll«. Magáért és a családjáért. Ha baj van, vagy a férj elhal, ott van – szinte természetes folytatásként – a nagyasszony. Ha a férj gyenge, vagy káros szenvedély rabja lesz, a család kevésbé érzi meg a veszedelmet, ha kezébe veszi a kormánypálcát a nagyasszony. A nő – »feleség« – a sors felének terhét viseli. A dualizmus – férj és feleség egymásmellettsége, – a gondok és remények nagy közössége; történetünk egyik ékessége. A magyar ember családi élete, írja Trócsányi Gy., »meghitt és meleg. Tisztaságára sokat ad, s minden patriarchális hajlandósága mellett házastársának jogállása legalább a társuralkodóé. A vagyont, amely elúszott volna a férfi kezén, sokszor a gondos asszony őrizte meg, akinek határtalan volt szorgalma«. ¹

Berde Mária ragyogó szép versben örökíté meg a kötelességtudó családanya szerepét:

Mind hajnallal kelt, estével feküdt,
Fénylett a háza, káprázott a kertje,
A munkát-mindennapi köntösül,
S a gyermeket, mint ékszert, úgy viselte.

(A Laresekhez.)

Íme, a szociális érzék és a kötelességtudás szobrát rajzoltuk. Nem minden nő ilyen, de nálunk aránylag sok van ebből a típusból, amelyet nagyasszonyként jellemeztünk.

A szigorú erkölcsi felfogású nagyasszonyról adjunk egy konkrét történeti portrét is: Jókai Mór édesanyjának arcképe ez, úgy ahogy öt Mikszáth² megörökítette számunkra korabeli feljegyzések alapján: »Egyike az elsőknék, a leg-tiszteltebbeknek, Komáromban. Az asszony fenn tudta tartani a rangot. Amennyi jóság elfér kifejezésteljes, világos, búzavirág színű szemeibe, annyi szigor honol a homlokán. Ritka típusa az akkori vicispánoknak. Puritán erkölcsű, tekintélyén csorbát nem tűr, mert egész múltján nincs makula. Szembeszáll a nagyok gazságával, hatalmaskodásával, de meglágyítja a kicsinyek nyomora. Ha ügye-baja van, elmegy a törvényre és nem hagyja jussát, s még a főbíró uram bátorsága is inába szakad, ha *Jókayné uram* feddő tekintetét belevájja az arcába. Megtiszteltetés számba esik, akivel ő barátkozik. De hatalom is a városban, akinek uralma csakis *egyenletes, nemes tulajdonain* nyugszik. Ha valamely társaságba lép, egyszerre megváltozik a hang, mint mikor a profeszszor nyit be az osztályba. Frivol modort, léha beszédet nem tűr, – lecsap mint a héja. S jaj annak, akire Jókayné megvetőleg ránézett, az morális halott Komáromban, öreg emberek mesélik, hogy volt ott egy Nagy Pál nevezetű élces, sziporkázó úri ember, aki keresztül-kasul szántott mindeneken ötletes, többnyire derűs, sőt kétértelmű megjegyzéseivel, kit ennek ellenére is szívesen hallgattak vala. De ha Jókayné megjelent, Nagy uram agyon volt ütve és szavát sem lehetett venni. Ilyen hatalom volt Jókayné, pedig oly jónak látszott a jók iránt, hogy kenyérre lehetett volna kenni«, íme, egy nagyasszony képe. Ezt a típust azok a századok edzették, melyekben nem volt mindig jelen a férj, mikor védeni kellett a család érdekeit. Férfi szív egyesült így a női-anyai szeretet bensőségével. Sajátos szintézis ez.

A nagyasszony alakját, lelki összetevőit a magyar sors *keménysege* formálta ki. Áldozatosságát gyermekeinek a száma is mutatta. Viharokat kibíró, egészséges típus ez. Biztos alapja a népi-nemzeti erőnek. A 20. század folyamán a nagyvárosi élet – mint egy új végzet – kitermelte a nagyasszony ellentétét is: a lengén könnyed női típust, mely már idegenszerű.

16. LÉLEK A TÁRSADALMON KÍVÜL ÉS A FEJLŐDÉS ZAVARAIBAN

A lélektan régen felfedezte, mennyit lehet következtetni a rendellenesből arra, hogy mi és mennyi a rendes eset lényege. Aki a kollektív-népi lelket tanulmányozza, azt is meg kell néznie, mi történik akkor, ha az egyén rendellenesen kiszakad a társadalomból, s mint űzött vad tengeti életét. Mi lesz vele és benne, ha elveszti a társas lélek kapcsolatait s a társas ellenőrzés támaszát? Vajjon hova tud lesüllyedni és ha lesüllyedt, *mi marad* benne? Az aszociális, társadalmonkívüli dúvad persze hogy eldurvul. De lelke mélyén, ha *volt* ott valami nemesebb, *marad is* valami, ami még értéknek csillog. Ez van előttünk a bujdosók és a hajszolt betyárok annyira romantikus élete mögött. Eddig nem nézték lélektani szimptomának ezt a sajátos életformát.

Azt látjuk, itt sem hal ki az emberi érzés, s lehet a pandúrnak emberi szót váltani a bűnösökkel.¹ A magyar bujdosó, a betyár durva és kegyetlen, de nem gangster.

Herman Ottó hibás arcképek ellen tiltakozó, félreérthető című³ könyvében, felfedi, hogy a betyár miért örvendett a nép között tekintélynek. Először is nem voltak brigantik, kóbor *a tout prix* zsákmányszedők; csak épp azt áhítottak, ami megélhetésükre kellett; jószívuék is tudtak lenni stb. Helyzetükbe átmentették egyszerű falusi erkölcsaik jó részét, a környező nép tehát *nem vetette meg őket*. Kívül éltek a társadalmon: pozíciójuk vált tragikussá, de nem éthoszuk lett gyökerében romlott.

»Maga a betyár élet, írja Hermán Ottó, melynek gyökere nem is valami természeti gonosz hajlamban, hanem inkább bizonyos kényszerekben – katonafogdosás, erőszakos elnyomás, mély megbántás hatalmasok részéről – rejlett, egyetlen vonásában sem hasonlított az olasz brigantaggio-hoz... A nagy betyárok és haramia-társaik nem is annyira a társadalom, hanem a hatalom ellen keltek. A legnagyobb vakmerőséggel megütköztek a hatalom embereivel«. Ez, íme, néphybris (Id. IV. 1.) az abszolutizmussal szemben.

»A betyár életbe belekerülve, a társadalommal szemben is a *szükség* bírta őket erőszakra, a hatalommal szemben a végsőig menő önvédelemre. És az, hogy a kis embert nem bántották; szövetkezve azzal, hogy harcuk sokszor gyűlölt,

idegen hatalom poroszlói ellen folyt, vakmerő volt, sőt sokszor nagy hősiesség színét viselte magán: mindez a magyar népet a nagy betyárok bámulóivá tette... Ha a jelenség lényegét vesszük, úgy fogjuk találni, hogy a nép, maga is érezve az idegen hatalom nyomását, mely sokszorosán *kényszerben*, zaklatásban, igazságtalanságban, *önérzete meggy alázásában* nyilatkozott, a saját elnyomásán és üldözött voltán át tekintette a betyár helyzetét«...

Persze, ez az életforma csak eltévelyedés, deformáltság lehetett; a betyár kiesett a társadalom munkaközösségéből és rendjéből; de nem volt néperkölcsi téren bomlasztó. Nem a gangster erkölcsi züllöttsége az alapja, hanem inkább jogtalanságérzésen s erőérzeten alapuló *fellázadás*. Még a társadalmon-kívüliben is van valami, ha nem is sok, ami a társadalom erkölcsi világára emlékeztet. Erről elég itt ennyi.

Jellemző a népjelemben rejlő lelki csirákra az is, mikép viselkedik valaki akkor, ha a társadalom ellenőrzésétől távol éli le életét. Ilyenek a »rideg« legények, vagy »szilaj-pásztorok«, kik télen-nyáron kint pásztorkodtak vizes területeken és soha falu vagy város hatását nem érezték. Ezekről írja Győrffy István: »Mindig voltak az emberiségnek számkivetettjei. Leginkább ezekből alakult ki a szilaj pásztori rend. . . Igen soknak, aki 'ridegnek' beállott, társai a nevét sem tudták, nem is kérdezték, arra sem voltak kíváncsiak, mi szél hozta közbölk. . . Csendbiztos, pandúr, zsandár hatalma a rét szélén megszűnt. Ha üldözési céllal bemerészkedett, többé ki nem jött. A 'szilaj-pásztorok' egyébként embert *sohasem fosztottak ki és nem öltek meg senkit*, aki jó szándékkal közeledett feléjük. Sőt sok szegény embert, ki a rétet lábadozta (járta), *élelemmel tartottak*.«.³

Még a forradalmi helyzet züllesztő hatására kell egy-két adatot felhozni. A forradalom után mély megdöbbenés közepeit elmélkedik az elmúltakról az erdélyi, művelt Pálffy János.⁴ Mérhetetlen haraggal okolja mindenért Kossuthot. ő a főbűnös. A fölött elmélkedik, minő népi, jellembeli alapon tudott egy ily nagy »bűnös« mégis oly széles hatást gyakorolni s érdekes az a tarka jellemkép, melyet 1856-ban fest, ha mégoly egyoldalú is.

Pálffy szerint »az 1848-1 forradalmat Kossuth csinálta egymaga. Nem szolgált indokul, még ürügyül sem vallásos üldözés; nem jobbágy és földesúr közti gyűlölség; nem jobbágybitorlás; nem a magyar nép butasága és szenvedélyei,

mert a nép öntudatosan, sőt mondhatni minden osztályok között *leghiggadtabban ment bele a harcba*, s minden kicsapongástól ment rendszeretét sohasem bizonyította be oly fényesen, mert *kevesebb bünteti és nagyobb belső biztonság soha nem létezett* az országban, mint éppen a forradalom alatt, midőn a forradalmi kormányzat a közigazgatást is elnyelve, a nép saját *józan eszére és becsületességére* volt hagyatva«. (A továbbiakra Id. 257-8. 1.).

A magyar lélek nagy válságok idején is visszariad attól, hogy alattomos eszközzel dolgozzék. Ez már félezrede feltűnik egy olasz írónak, Monaschi Bertalan castelloi püspöknek;⁵ »Mátyás alatt a legnagyobb ellenségnek III. Frigyes császárt tartották, aki nem kevesebbre tört akkori hit szerint, mint a ‚faj és vér‘ avagy a ‚nyelvünk‘ megsemmisítésére. Jelentkezett Mátyásnál egy ember, ki a császárt orgyilkossággal tette volna el láb alól. A király haragosan utasította vissza a magyar érzésvilágra hivatkozva: Mi itt karddal, nem pedig méreggel harcolunk!« Ugyanily példát nem egyet lehet találni. Oly orgyilkosságot pl., minőt Fráter Györggyel szemben eszeinek ki, sem magyar vezér, sem magyar politikus nem agyai ki, mert ellenkezik népünk jellemével, a nyíltsággal és az ellenséggel szemben bátor kiállással.

Ugyancsak a nyíltságról ír Kemény Zsigmond br. »A forradalom után« című művében, hűvös szemmel szélesebben mérlegeli a mi népjellemünket. »A magyar nép gondolkodásában és érzületében, írja, nincsenek meg azon elemek, melyekből másutt következetesen, állandóan és kimaradhatatlanul fejlenek ki a nyugtalanságok, a háborgások, a kravallok, az inszurrekciók és forradalmak«.⁸ Jellemzőnek találja, hogy »a forradalom után nem kellett drákói intézkedések, a nép tűrt egyenes lélekkel és nem merényletek sorával, alattomossággal védekezett az erőszakkal szemben«. Az erőnek, úgymond, »természetes antagonistája az alattomosság. Amely népnek vérében van a fondorkodás, a színlelés, a lesbenállás és a bosszú titkos kielégítése, ott a haditörvények a szelíd kezekben is rövid idő alatt kíméletlenné és sújtóvá válnak«. Nálunk erre nem került a sor. »A magyar jellem vonása a nyíltság; ha hiszi, hogy valakivel le kell számolnia, az elégtételt az ország-világ előtt a kitelhető legnagyobb *nyilvánossággal* szokta magának megszerezni«.

»Ha nem mestersége a magyarnak az alattomosság, bizony még kevésbé mutathatni fel példát nála e bűn leg-súlyosabb nemére nézve: értem az orgyilkosságot eltitkolt

bosszúból . . . Egész Európában aligha találkozik nemzet, melynek keblében az orgyilkosságoknak számosabb esetei ne kerülnének elő«, írja továbbá: »Minden ország története a titkos összeesküvések hosszú sorát mutathatja föl ... S nálunk? A magyaroknál könnyen lehet összeszámolni az összeesküvéseket; mennyiségük aránylag bámulatosán kevés. E *komoly faj*, e *nyílt homlokú és merész szívű* nép nem folyamodott oly fegyverekhez, melyeket azok szoktak használni, kiket a szolgaság félénkké, a szenvedés erkölcstelenekké, a bosszú óvakodókká, a szerencsétlenség aljasokká tett«. »Nincs oly hatalmas elme, mely a magyar faj közt a titkos szövetségek szervezetét kifejleszteni és fenntartani tudná«. Igen érdekes, hogy a megye nálunk mennyit tett a rendalkotásban, a patriarchális tekintély fenntartásában. »Kiirtója volt minden hajlamnak, mely a politikában az éjt, a titkot, a leshelyeket és a lappangó munkálkodást keresi«. »Nem azt mondom, hogy a megyei élet oltotta a magyar jellembe a nyíltságot, hanem hogy a magyarnak nyílt és őszinte jellemét a megyei élet *kifejlesztette*, sőt talán a végsőkig vitte«. Látjuk, a régi patriarchális »alispáni« világ rendteremtő százados munkája megtermetté a gyümölcsét.

Mindjárt ide iktatunk egy híres példát a patriarchális úr tekintélyét dokumentálandó. Kazinczy Ferenc nagyatyjáról van szó, akit írónk »Pályám emlékezetében« örökített meg:⁷ »Náddal földött, vályogból rakott házában, patriarchal felsőséggel élt, bírāja, békéltetője, tanácsadója az ügyefogyottaknak, osztozkodóknak, kik idegen vármegyéből is, több napi járóföldről, *hozzá*, folyamodtak, bízva hírneves egyenességében, tudásában. Bért, ajándékot senkitől nem vett; sőt ő tartotta őket cselédeivel, lovaival, amíg a por előtte folyt, nem inkább a tehetősebbeket, mint ahogy a szegényeket«. Eleget mond ez a sajátos választott bíróság, amelynek alapja nem a hivatali tekintély volt, hanem a bíró egyenessége, igazságszeretete, melyet a hírnév szárnyára kapott.

Merőben ritka az a kor, amikor a magyar izgatható. »Nyugaton a régóta feszülő nemzeti akaratot közvetlenül egy-egy ügyvéd vad szónoklata robbantotta ki.«⁸ Nálunk Petőfi hatása jön tekintetbe. De hol van ő a nyugati izgatóktól? Mint képviselőjelölt is fényesen megbukik.

Nálunk régebbi századokban *nem igen akad demagóg*: ehhez az emberi személyt (Id. alább 19. fej.) nagyon is kell tisztelni, s nem lehet pusztá eszköznek beállítani az embert,

mint embert. A lélektani lényeket Szekfü Gyula jól észreveszi: »A sikeres demagóg *lenézi uralkodási tárgyait* éppúgy, mint a renaissance-kényúr. A magyarok sohase vetették le az *ember szeretetet*, közöttük nem is igen akadtak sikeres demagógok, sem renaissance-zsarnokok«. Egy új, városi kultúrának kellett elérkeznie, hogy tömegeket lazítással meg lehessen mozgatni. Népi rétegek aránylag nyugodtak, – viharok idején is.

17. ÁLDOZATKÉSZSÉG, IGAZSÁGSZERETET S EGYÉB TÁRSAS TULAJDONSÁGOK

Az áldozatkészség nem lehet nagy ott, ahol nehéz sora van csaknem mindenkinek, a magyar sors pedig nehéz sors; és mégis az élet döntő pillanataiban nem a *do ut des* elve érvényesül, hanem a tiszta, érdektelen *áldozaté*. Ugyanis a sors közösségének érzése ott lappang kinek-kinek gondolkodásában. A *kaláka* erősen népies valami. Házat építenek falun, mindenki »összesegít« s ingyen dolgozik más házában; éppen most kaptuk a híreket, hogy az új, székely összekötő vasút megépítésénél önként jelentkeztek; az ilyen összesegítéskor mindenki reméli, hogy egyszer neki is visszajár az ingyen munkaszolgáltatás. »*Személyi munkahitel*« játszik itt szerepet, azaz az a gondolat, hogy most én áldozok, de majd én is visszakapok a jövőben valamit. Apró segítség másképp jön számba, ott magától értetődik az emberség.

Herczeg Ferenc¹ írja le önéletírásában ezt a kis jelenetet. Léggömbön utaztak, mely egyszer csak készült a földre szállni.« A szántóföldről összeszaladt a nép, megfogta a léggömb kosarából lelógó hosszú kötelet és lehúzott bennünket a földre ... AZ úti társaságban volt egy cseh tűzértiszt, aki a hadsereg léggömb-csapatánál szolgált, ő érdekes néprajzi adatot tud arról a hatásról, melyet a váratlanul megjelenő léghajó a népre tesz. Az oláh paraszt elszalad, ha léghajót lát. A tót keresztet vet magára. A német azt követeli, fizessék meg a kárát. A magyar pedig segíteni akar«. Mákszemnyi adalék ez, de van benne valami jellemző.

Ugyaníly megjegyzést tesz Rónay Jácint:³ »Ha egy érkező vendég szegény, az angol – komoly elmélyedésben – észre sem veszi; az orosz nincs otthon; a francia nyájasan mosolyog, de sürgős elfoglaltsága van; a német megszánja;

a magyar – segíti, vagy kezét nyújtva bajtársnak nevezi«. Mókások az ily összehasonlítások, *de* az tény, hogy aki sokat izleli a maga balsorsát, a másét is jobban megérti; és segít.

Nagyon kiemelkedik az ősi nép-erények közt a *hűség* és a *szótartás*. Az *ígéret* nem pusztá szó, a *fogadalom* komoly és mély. A magyar ember hű, nagyon is hű a *hazájához* és az ország fejeihez, uraihoz. Sok a példa, egyre hivatkozunk, mely külföldön nyilvánuló hűségről szól. A világháborúban orosz földön hazavánszorgó fogoly-csapatok meg-megálltak egy orosz kastélyban. Mikor a földesurak megismerték foglyaikat, látták, hogy a magyarokban bízhatnak a legtöbbet. Elérkezvén az idő a kommün kezdetén arra, hogy kincseiket elássák, magyar szolgálóikat válogatták ki. Nem is szóltak ezek az elásott kincsek helyéről, a kutató vörös katonák sokat föbe lőttek közülök. Ez a példa azért is világít, mert idegen uraknak idegen földön tettek szolgálatot a foglyok. Hazamenőben alig lehetett szó erkölcsi ellenőrzésről, mikor minden rend már szét bomlott. Mégis megtartották a szavukat, sokan.

A társas élet legfőbb értéke: a *fogéret* nagyon kifejlődött az átlagos magyar emberben. Ha valami neki jár, ahhoz görcsösen ragaszkodik, szinte a vakságig. Jogérzete kifinomodott, hogyne, mikor oly keveset kell kezében szorongatni, vagy jogtalanul másnak abból ki nem eresztieni.

Az átlagos, szűkkörű, vidéki élet (v. ö. IV. 2.) szűk látókörre nevel, ami ma is megvan még a vasútkorszak idején; lázba jó, ha jogát, *jussát* valaki érinti. Régi, 18. századbeli mondás: »A sváb paraszt tejes köcsög, a magyar peres nép«.

Társadalmi kapcsolatokban legfőbb irányító eszme az *igazságosság*. Ennek mélységes tisztelete is bent él a nép lelkében; egy nagy királyunknak legdíszesebb ékköve: az igazságos. Vajda Jánosnak remekbe szabott áhítata ím ez:

*Hiszek egy örök igazságban,
Hiszem, hogy ő maga a Nap,
Körén örök forgandóság van,
De ő nem változik, marad.*

És a végtelenségbe nézve, írja tovább:

*Egy gyűrű ez a végtelenség.
Kerek a sors, a tér, idő.
Fejeinkben a képzelt vég.*

Az egyetemben nincs meg ő . . .
Van itt igazság e világon:
Arány mérettel egyező.
Vegyétek a jelent, nem bánom,
Enyém a végtelen jövő . . .
 . . . Míg ez a világ világ lesz.
 Megújul benne a tavasz.
 Emberkebelben egy szív érez,
 És dobban arra, mi igaz . . .
 Mint láncolat a szellemlétben
 Egy hang, mely örök, mert igaz.
 És széjjelomló földi lényem –
Az én lelkemnek része az!

(Megnyugvás.)

Az ily »örök eszmék« mélyen gyökereznek népünk jellemében, Vajda János is egy egyszerű erdőőr gyermeke. Napi gondok és harcok magas eszméért egyre-egyre elfeledtetik, de azok a mélyből újból elötörnek, mint a földalatti patak, melynek vizét nem lehet hatalomnak, erőszaknak föld alá szorítani. Mert az erőhatalom tragédiája az, hogy nem ér el oda, ahova akarna: a lélek mélyére. Ugyancsak egyszerű, jobbágy családból származik Czuczor Gergely, aki 1849-ben dacosan kiált fel a hatalommal szemben:

Főbe löhet, nyakasztathat,
 Bitófára fölakaszthat,
 Ő erősebb, tegye meg!
 De az érzelem hónában,
Keblem titkos templomában:
Én urat nem ismerek.

(Ítélszék előtt.)

Az igazságszeretet mély szomjúhozása felismerhető a *dacolásnak* ebben a formájában. Történetünk érdekes jelensége, állandóan láthatni, hogy »szépszerével« könnyebb bírni a magyarral, mint nyers erőszakkal. Mert *az* a módszer kielégíti azt, ami a népézés szerint lényege: a lelke.

18. NÉPI MUNKAKULTÚRA

A mezőgazdasági és ipari munkáról van szó. Minő ennek a színvonala, lelki gyökerezése? E fejezet mintha kiesett volna a magyar néplélektani irodalomból, s érthető ez; az írók városi emberek és állandóan valaminő magasabb témát képzelnek el maguknak. A köznapról van szó, talán a bioló-

giai emberről is, akinek félnapról-félnapra táplálkozni, lakni, ruházkodni stb. kell, ehhez pedig *munka* szükséges, melynek nem szabad sohasem szünetelni. Tekintsünk egy pillanatra a munka történeti alapjaira.

A munka rabszolgai és megvetett dolog volt. Platont nem érdekelte, a latin írókat is kevésbé. De a munkát a középkori szerzetesség megszentelte, díszít és emberi méltóságot adott neki, sőt vallásos színt nyert: a munka Isten szolgálata. Idők folytán mind mélyebben látják a munka ember-nemesítő voltát, erkölcsi alapjellegét, fel egészen a puritanizmusig s a mai időkig. A munka egyre *szabadabb* lesz, polgárjogot nyer, egyre inkább lehet vele dicsekedni. Sokféle faja van, sokféle színvonala.

A jobbára testi munka kétféle.¹ A mezőgazdaságban szabálytalan ütemű, *időszakos*, és sokféle, »ezermester« munka; a dolgozó ember minden-munkás (*Vott-Arbeiter*: Sombart). Az iparban a munka *egyenletes* és szakmabeli, szűk mesgyn járó; a munkás specialista. Ez a könnyebb és ezt tartják magasabbnak, az pedig a nehezebb; a természet meghódítása és kordában tartása harcossá is tételé fel. Ez nem sima, hanem »küzdő-munka«. Nem érznek hódoló, mint az iparban, hanem »bajlódás«; szinte olykor bajvívás. Ezt érzik ki a régiek.

A »munka« annyi, mint *baj*; a Halotti Beszédben az Isten a *bajos* világba vetette az embert: »Betéve őt ez *munkás* világbele.« Régi kódexeinkben ilyen kifejezések vannak a munkára, azaz a bajra: »Hét fogyatkozások: t. i. éhség, szomjúság, hidegség, hőség, *munka*, fájdalom és kórság és egyéb nyavalyák« (Bód-kódex). A munkát éppen úgy, mint a fájdalmat, »sz szenvedik« az emberek, pl. »munkát benne semmit sem *szenved*«. (Guary-kódex); »ez szerzetben sok munkát *szenved*« (Domonkos-kódex).²

A munka új korszaka lélektanilag akkor jő el, amikor egyenletes, beosztott és könnyebb lesz; kialakul a *munka öröme*. Ez a középkori városok adománya. Vidéken a mezei munka továbbra is nehéz és bajos marad s ennek marad foglya a magyarság csaknem egészében: a közember egy harcossá világban marad akkoris, amikor csak dolgozik. Ez a verejtékes munkavilág meg volt terhelve a 19. század közepéig a jobbágyság intézményével, amely a munkát kikényszerítette. Ily feltételek mellett a munka a lelektől idegen marad, kínosan vállalt munka. Természetes, hogy a lélek úgy védekezik, ha minél többet henyél az ember.

Nem ez következett be! A városi, egyenletes, szorgos munka megneimesedett, fellendült s hatalmas ipari gépezetben válik teremtő erővé. De a mezőgazda sem pihen, a falu sem romantikusán csendes, mint a nagyvárosi ember hiszi, hanem roppant iparkodás-feszülés indít hadseregeket a földekre; a falu kora reggel »kirajzik« a mezőkre és csak a várandós vagy a beteg »mer« otthon maradni.

Mint sebes tűz, a kezében munka úgy halad.

(Arany.)

A munka ütemessége³ fegyelmezi a munkalánc tagjait; a munkateljesítmény bámulatos lesz. Ezt korántsem csak valami kemény hatalom hajszolja ki az emberekből, habár ilyen sem hiányzik, hanem maguktól alakítják ki – maguknak - a *munkafegyelmet*. A »parasztregula« kemény.⁴

A népi munkakultúra színvonala indokoltá teheti Kozma Andor nagy lelkesedését:

A magyar parasztság az erő, az élet.

Elveszett a nemzet, ha ez semmivé lett.

De, ha ez marad csak, – mind a többi nélkül.

Nemzetünk jövője akkor is fölépül.

(A magyar paraszt.)

A végkövetkeztetés a mai társadalomszemlélet előtt nem állja meg a helyét. De idéztük, hogy lássuk a népi munka és kultúra megbecsülésének régebbi jelét.

Nem tárgyalom itt a munkakultúra messzevivő kérdését. E fejezettel inkább csak a jövő kutatókat szeretném serkenteni, mert néplélektani téren megfigyeléseinkben itt hézag tátong; nézetem az, hogy munkakultúrában, kivált ha keletre nézünk, nem hátul, hanem elől járunk s nincs okunk szégyenkezni. Közmondás vallja: »Madár a repülésre, ember munkára született.«

A magyar »nagyon munkabíró és szívós tetterejű, ha tisztán látható, kitűzött és elérhető célja van«, mondja Pékár Károly.⁵ Közmondás szerint »hasznos munkának nincsen fáradsága«. Ugyancsak Pékár írja: »A munkabírási kiváló magyar tulajdonság: katonaságnál, mezői munkásoknál, mindig megerősítette a tapasztalat, hogy a magyar ezredek, a magyar munkások bírtak legtöbbet«. A nagy fáradság bírását a legújabb katonai tapasztalatok is mutatják.

Kiemelkedik egy sajátosság: a magyar szeret *önállóan dolgozni*. Tudjuk, hogy csoportos, igazi szolgálai munkákra

erdélyi nagybirtokosok tömegesen telepítettek birtokaikra román munkaerőt. A magyar munkás még a munkájában is valamennyire szabad kíván lenni. Egy gyakorlati mezőgazda, Milhofer Sándor⁶, így ír: »A magyar ember *dolgoszerető* s egy bizonyos határig békés. . . Talán nem csalódkunk, ha a munkásságában találjuk meg a magyar ember *szabadságszeretetének a végokát.*« (!). Ugyanő azt találja: a román munkás »tunya életet folytat, lusta munkás s míg keresetének bére tart, dolgozni egyáltalán nem hajlandó«.** Hogy a nép nagy, testi-erkölcsi erőfeszítéseinek végtelen sora végre is az állami életnek jelentős alapja, már a 18. században hangoztatják; így Bessenyei György,⁸ aki utal arra, hogy magas szellemi kultúra csak erőteljes népi munka alapján állhat fenn, viszont a paraszti munkaerő rászorol a szellemi erőkre; a földművesek

Ha nem dolgoznának, néked kén'dolgozni,
Így hát Minervának nem tudnál áldozni;
Más lett érted paraszt, hogy te nemes lehess
És oly dicsőséges eszközökig mehess . . .
A paraszt úr helyén szüntelen eszet kér.
Az úr kasza-nyelven, tudod, keveset ér.
(A természet világa. 1801. V. 3; VI.)

»A szegény paraszt néphez beszéd« című versében báró Orczy Lőrinc (1718–1810) már a 18. században dicséri parasztságunk erényeit s annak országfenntartó jelentőségét ecseteli:

Te karod, te munkád tartja mind ezeket,
Te adsz királyoknak erőt és népeket. . .
Te kapád, te ásód, te baltád, gereblyéd
Lemez vasad, villád, ostorod és ekéd
Szebben fénylik nálam, mint arany bárányka.
Arany kulcs, csillagok, korona s pántlika,
... A mezőről, kit kezéd munkája
Megrakott kévékkel, – fényük az adója.
(A városokban . . .) mesterek te általad élnek.
Nálad nélkül pedig városok éheznek;
A te kalapácsod zuhog vashámorban,
Te zörögsz, csikorogsz lisztelő malmokban.
Te fejed, te nyírod, a szelíd juhokat. . .
Fonalát lányodnak orsóján pergették . . .
Márvány kezéd által jó Isten házában . . .
És a te csákányod vágja ezt mélységben,
Te mi hívságunkért olvadsz melegségben . . .
Ha a fejedelem földet akar nyerni,
A te fiaidnak kell azért perelni.

A paraszti munkák fontosságának szemléltetése után erényei is szóba kerülnek:

Balgatagság téged, köznép! meggyalázni,
Te tudsz országodért mind élni, mind halni. . .
Szelíd *ártatlanság* tenálad megvayon.
Vétkek uralkodnak csak a gazdagokon.
Gazdagoknak a kincs jóra akadályá,
Parasznak *jó erkölcs s igazság* osztálya ...
Te együgyű lévén, a fehérét fehérnek
Mondod, *embere vagy te ígéretidnek* . . .
Mint tetszik énnem paraszt *egyenesség*,
Kit el nem csábított mostani veszettség.
Ennek daróc alatt a *szíve* tündöklük.
Hasonló a gyöngyhöz, ki sárban fenekük.
Sok te dicséreted *jó lelkű* parasztság.
Nálad lakik, múlat még az *ártatlanság*.

A 18. század a pásztori idülekhez hozzácsolta a paraszti élet idilljét. De tévednénk, ha azt hinnők, hogy Orczy báró csak idill-utánzatból és divatból beszél így. Az érzése őszinte és rádöbben a parókás udvari kor idején arra, hogy a parasztság nemcsak hasznos támasza az állami életnek, hanem erkölcsi rezervoár is. Orczy beleképzei a paraszti bölcsességbe a maga felvilágosodott bölcseségét is.

Úgy tűnik fel előttem, a magyar munka-éthosz terén sok érték maradt fenn a múltból. »Amilyen az ember, olyan a munkája.« Egy másik közmondás: »Ebnek eb a munkája.« Ügyelnünk kell, hogy el ne pazaroljuk idegenből jött hibás munkamódszerek behozatalával azt, ami a magyar lelkiségből természetes munkaéthosz gyanánt fakad. Idegen pl. a taylorizmus. »Kénytelen munka kettős teher.« Az önállóságot is engedő munka nem csak lelki erőket vesz igénybe, hanem *a lelket táplálja is*. Ismét közmondással szólva: »Igaz szeretet nem érzi a munkát.«

19. A SZEMÉLYISÉG TISZTELETE. MINDENKI TEKINTÉLY AKAR LENNI

E nehéz kérdés kiindulása magyar földön világosabb, mint másutt. Ha valaki nehéz sorsban van, megkíván mindenkitől bizonyos bajtársi érzületet; ha segítséget nem is lehet mindig gyakorlati értelemben elvárni, legalább az együttérzést igen. S erre rávezeti az embereket közös sor-suk érzése, a sorsban, legalább is régebbi kultúrfokon, csak-

nem mindenki egyenlő. »Urat szolgájától szerencse választja.« Rávezet a patriarchális közelség is. Bizonyára ez is egyik útja annak, hogy megértsük a magyar élet egyik különös vonását: honnan van az, hogy itt még az egyszerű ember is olyannyira önérzetes tud lenni, sőt megkívánja a maga személyének határozott tiszteletét. Az önérzetes magyarról írja Arany János:

Máskülönb en áldott ember, a légynek sem vét.
De ne próbáld kisebbíteni a becsületét.

(Magyar Misi.)

Természetesen ezt az önérzetességet nem lehet külön magyar vonásnak venni; itt csak arról lehet szó, hogy nálunk szélesebb körben látható s önérzetükre érzékenyebb típusokkal gyakrabban találkozhatunk.

Az előbbivel kapcsolatos az a vonás, hogy mifelénk nem lehet, avagy igen nehezen lehet, egyszerűen rideg paranccsal, lenézéssel, göggel célt érni. »Kemény uralkodás nem mindig hasznos« (köz. m.). A magyar szabadságra született s erről még alárendelt helyzetben sem mond le. »Szabadságának féltékeny őrzése – írja Horváth János¹ – a magyar egyik legjobb tulajdona: zsarnokoltatni nem engedi magát; ilyennek ismeri magát Széchenyi is: *a mennyországot se fogadná el – kényszerítve*«.

A büszke önállóság vágya oly erős a népben, hogy még a vitézi hajlama is megtorpan, ha erőszakkal bírják katonaszkodásra. Mondja is egyik népdalmunk:

Elmennék én katonának.
Csak kötéllel ne fognának,
Ugyan kinek volna kedve
Gyöngyéltre erőltetve.

Ha valaki ágaskodik, akkor még egyszerű és szerény ember is visszaadja a kölcsönt, ő is ágaskodni kezd, holott egyébként nem tenné. Vámbéry Ármin erre mint »keleti vonásra« figyelmeztet; aki kisebbít valakit, azzal szemben az illető is ágaskodik. Török közmondás: »Aki engem tisztel, annak szolgája vagyok; aki nem tisztel, én annak szultánja vagyok.«² Magasabb körök némely nagyságai eléggé méltatlankodtak azon, hogy milyen nehéz bánni a közemberekkel, kik szerintük gögösek, – holott csak göggel »fizetnek«, ha muszáj, a gögösnek. A szegény ember sem hagyja lealáztatni magát: »Ha szegény vagy, légy kevély« (köz. m.).

Arany János egy kissé együgyű típusában, a Magyar Misiben jó és rossz tulajdonságokat túlozva sorakoztat fel, de nem minden alap nélkül; ilyen pl. az *erőtudat fitogtatásának* vágya: hadd lássák!

Ki a legény a csárdában! Misi felkiált;
Szereti ő mutogatni erejét s magát.

Ez azonban nem vezet a *főlény* megszerzésének állandó óhajára; *jő szóval* könnyen lecsendesíthető, amire Petőfi klasszikus költeménye (Falu végén kurta kocsmá) ad megkapó jelenetet. Arany is feljegyezi a »jó szó« hatását:

Agyon ütne, ha elvinnél tőle egy kovát:
De *egy szóért* odaadja legszebbik lovát.

Ugyanezt mondja el Petur bán ajkán Katona József:

Óh, nemzet! – ahány fő, szint annyi ész.
Kényes becsülete, mint köntöse –
Sértsd meg csak, össze törni kész; de adj
Neki hirtelen *egy jó szót* s világot
Teremtve összerontja ellenségidet.

(Bánk bán I. 1.)

A tisztelet megkívánása könnyen vezethetne mások iránti kemény magatartásra, nálunk azonban *engesztelődési hajlam áll* mögötte. Csak azt követelik, kinek-kinek adják meg a *magáét*. Többet már nem kívánnak.

A magyar sokat ad arra, hogy valaki megköveteli-e a tisztességet: »Attila igen nagy *tisztesség-kívánó* vala«. Még a 16. század legvégéről való fordításban olvassuk: »A *tisztesség* az erkölcsök nyájassága és *emberséges* volta.«³ A mi nyelvhasználatunkban az erkölcs szónak van egy legközelebbi jelentése; ha pedig tisztán morális térre *általában* utalunk, akkor leginkább »*tisztesség*« szóval élünk; ez az önmagára sokat tartó és önmagát fegyelmező ember legáltalánosabb szokása.

A magyar *önérzetesség* olyan, mint a hadviselt katonáé. Sok világot, sok bajt látott, vállán hordozott egy kis darab világtörténetet. Tehát a magyar nem lehet holmi »semmi-ember«, nem történeti »sehonnai«, hiszen hazája annyiszor súlyos feladatokat rótt rá. íme, az egyszerű jobbágyivadék, Czuczor Gergely dala:

Magyar az én nemzetségem,
Önállás a büszkeségem ...

(Kortés dal.)

A magyar – nehezen bár, de sokszor odaadóan – elviselte a nehéz terheket. Ilyesféle földalatti áramlatok vannak a magyar közlélek mélyén. Külföldieknek feltűnik, hogy itt egyszerű emberek is »rátartanak«, pedig egyébként figyelemreméltóan szerények is. A *rab*, a *szolga* idegenből jött szavak, e fogalmakat eredetileg nem is ismertük.

Arra kell gondolnunk, hogy eredetileg minden férfi általában sorstárs és különösen bajtárs. Kis seregben mindenki teljes *önérzetével és erejével* »kiáll a síkra«, kire-kire külön súly esik. Ez az alapbeállítódás, ez az élethelyzet megmarad későbbben is és rokon népeknél is. »A vogulok, írja Ahlquist, még magasrendű idegenekkel szemben is szabadon, *önérzetesen* viselkednek, akárcsak az alföldi magyar; sohasem csúsznak-másznak orosz módra a mindenható tisztviselő előtt«. Buch pedig a votjákokról írja: »Viselkedésük, amennyiben én láttam, *független*; nyoma sincs náluk annak a szertelen alázatnak, melyet az oroszoknál látni, kivált a nyugati tartományokban«. ⁴ Az ilyen kezdetleges fokon megmaradt népek életéből eredeztetünk ma is meglévő vonásokat, magasabb kultúrfokon élőkre nézve is. Még egy idézet. Vámbéry egy turkomán ember mondását emlegeti: »Nálunk nincsen fejedelem, *mindannyian fejedelmek vagyunk*«. ⁵ Valószínűleg ebben is a »közös sorsvállalás« ösi elvének, az ösdemokratikus egyenlőségnek maradványát kell látni.

Az önérzet túltengése – hiszen mindenki egyenesen *tekintély* akar lenni – ma már feltűnő a differenciáltabb időkben, a magasabb munkamegosztás idején. Ez a vonás arra vezet, hogy nagy *kímélettel lehet csak megmondani az igazat*, nehogy megsértsük valakinek az önérzetét. Az igazmondás jószándékát sokszor meghiúsítja a túlfokozott önérzet. Széchenyi' érezte, itt neki jeget kellett törnie: »A magyar haza sohasem volt derék, sőt kitűnő férfiak híjával. A hazafiak egy nemében azonban szűkölködött: olyanokéban t. i., akik *tartózkodás nélkül* a nemzet szemére lobbant jak *az igaz szót*... Az igaz szó nemtűrése kimondhatatlan nagy szerencsétlenség... E tekintetben talán én voltam az első,... ki soha nem csepegtettem a hízélgés mérgét legkisebb mértékben sem honfitársaim keblébe«.

A magyar személyiségtisztelet gyakorlati életünkben azzal jár, hogy állandóan kénytelenek vagyunk számolni egy belső, várható *ellenállással*: a magyar tömegekkel nem lehet *mint* tömeggel bánni. Kinek-kinek kijár a tisztelet,

tehát »egyéneként kell foglalkozni az emberekkel, egyenként meggyőzni ezt is, azt is« (Illyés). Nálunk pusztá, szájaló propaganda nem sokat ér el. Az emberek megkívánják, hogy »velük« beszéljenek, »személyesen« forduljanak hozzájuk.

Két feltűnő következmény áll előttünk: a »személyhez« fordulás már fél nyereség. Ha szépen megkérjük a magyart, hamar meglágyul. A személyiség túlzott kifejlődésével állhat kapcsolatban az is, hogy túlzottan *védi* mindenki a maga igazát, hajlandó civódni, hogy az *első* sorban maradhasson. Mindenki elvárni látszik, hogy ő egyenesen tekintélyszámba menjen. Nemcsak állít valamit az illető, hanem azt is elvárja, hogy *épp neki* adjanak igazat. Ez a régi vonás csak egy hajszállal válik el az *engedelmesség hiányától*. Már a 16. század közepén feljegyzi jelentésében ' egy olasz követ: »A magyarok *nem engedelmességek senkinek*. Mindenki, bármi csekély tekintélyű és okosságú s bármi keveset tudjon abból, amit tudnia kellene, *maga akar kormányozni*, úgy vélekedvén, hogy *az engedelmesség levon abból, aminek magát tartja*«. Nagynevű történetírónk, Salamon Ferenc rögtön hozzáteszi: »Meg kell adni, hogy bár nagyít a rajz, de nem rosszul találja a nemzeti jellem egy gyengéjét«.

Az engedelmesség hiánya azonban korántsem pusztá *ellenszegülést hajlamon* alapszik, mert ugyanaz, aki a parancsnak nem enged, könnyen megnyerhető, ha megtiszteljük *azzal*, hogy jóakarátára hivatkozunk. Már Rónay Jácint ⁸ megállapítja: »Parancsolj a magyarnak, s *dacolni fog*; hivatkozzál a törvényre s hidegen legfeljebb azt teszi meg, amivel köteles. De bízd magadat nagylelkűségére, s bámulni fogod az áldozat nagyságát, melyet kész tenni éretted.« Meglátható ebben, mennyi vágy van ébren a személyiség tisztelete után. Már érintettük, hogy mintegy személyiségének alkotó része a joga. Amint nem lehet személyiségét, úgy jogát sem megsérteni:

A magyarnak természete.
Hogy jussait nem hagyja.
De ha bánni tudnak vele.
Az ingét is ódádja

Lélektanilag kissé elmélyítve a kérdést, ezt mondhatjuk: az átlagos nézet közepett, ki vagyok, mi vagyok, először; *magamat* értékelem; ebből ered az »önérték-érzelem« majd mások is értékelnék engem. Az első *szubjektív*, s a másik is az. De az első közelebb áll hozzám – én *tartom* magamat

valamire – és ezzel kifelé forduló, extravertált magatartás keletkezik. Ennek első alapja azonban az, hogy én »érték-eszméket hordozok magamban« és »vállaltam« valamit; másik az, hogy van önbizalmam, úgy érzem, hogy önmagam irányában való várakozásom jogos. Annak, ami vetélkedésnek látszik, legtöbbször egy *naiv önbizalom* az alapja. Ez jelentkezik a magyar magatartásában is.

Nem kevés nehézséget okoz a politikai életben a *csekély alárendelődési hajlam*. Közönségesen ezt individualizmusnak nézzük és ebből vezetjük le, hogy miért nehezen szervezhető a magyar nép tömege; holott az ok sokkal mélyebben van. Már láttuk, hogy patriarchális viszonyok közepeit mindenki másokkal egyenlőnek érezte magát és önálló tényezőnek látta, őt nem csak vezetik, de a »maga ura« is. Trócsányi György szerint⁹ »a magyar ember büszkesége nem abból táplálkozik, hogy ő a nemzeti közösség tagja, hanem a magyar nemzeti büszkeség a nemzet egyes alkotó elemeinek büszkeségéből alakult«. Hogy ez így van-e, annak részletezése még további kutatástól függ.

A magyar rátartiság abból is táplálkozik, amit az »elsőség érzéséből kifolyó jósnak« lehet nevezni. A második hely – írja Trócsányi,¹⁰ »nem felel meg neki; *legjobb erejét és tudását az elsők közt tudja csak maradéktalanul kifejteni*«. Van e szerint egy túlzott hajlam arra, hogy mindenki az elithez tartozzék. Ezért van az, hogy közép-osztályunk százezernyi oly helyére, ahol szorgalom, igénytelenség és alárendelődés szükséges, a magyar elem csak odakényszerült, bár ott nem jól érzi magát. Ott az idegenebb szellemű, kispolgári elemek találták meg a nekik való szellemi miliót.

Lényeges eleme a szervezhetetlenségnek az is, hogy részben patriarchális fokon rekedvén meg lelki fejlődésünkben, nem tudjuk, mert *nem is akarjuk* az embereket egyszerű *eszközként* kihasználni. A magyar úr kemény, mégsem tudja könyörtelenül kizsákmányolni a munkaerőt, mint azt rabszolgatelepen, sőt modern viszonyok között is kiaknázzák. Erre különben a régimódi mezőgazdaság nem is igen alkalmas, az még nem kihasználó »üzem« (v. ö. franciául: exploitation), hanem *emberek együttélése*¹¹ stb.

Az emberek így még »személynek« érzik egymást, és nemcsak formálisan titulálják úrnak. Ez is szervezési akadály. Sok víz folyik le még a Dunán, míg a patriarchalizmus régi szelleme helyet ad a modern munkafegyelemnek.

A személyiség tiszteletének hazai mértéke nem felel meg már a rideg hasznosság elvének; ez utóbbi azonban sohasem felelt meg az uralkodó nézeteknek.

A tisztesség megvárása uralkodó marad. Sokat megtesz azért, hogy a megbecsültetésre rászolgáljon, az átlagos ember is. Ha ebből a munkakultúra technikai színvonalán kár is származik, mégis van egy haszna is: ezer akadály közt fennmarad egy *erkölcsi színvonal*, ahol kapzsiság, harácsolás, megvesztegetés *belülről* kap gátat; tisztességére sokat adó ember maga utasítja el a kísértőt.

20. AZ ELIT HELYZETE. ÚRIEMBERSÉG

A néplélektani vizsgálat legnagyobb nehézsége az, hogy egy nép vagy nemzet tagozott, rétegződött. Alul sokan vannak (az ú. n. köznép) s ennek a többségnek érzésvilága felfelé is hat; felül viszont nagyobb az önállóság és történeti műveltség, hagyomány és iskolázottság, ennek a szava tehát súlyosabb. Mégis van bizonyos egység a társadalmi piramisban, ha egy a történet, a sors, illetve egynek érzik ezeket. Most egy, az ú. n. alsóbb rétegek fölötti elemre térünk: a társadalmi elitre. Szorosabb értelemben nem réteg ez; ellenkezőleg teljesen szét van szórva, amennyiben minden foglalkozási rétegnek és csoportnak megvan a *maga* »tipikus elitje«,¹ megvan a földműves népnek, a pásztornak (ez külön típus), az iparosok világának, hivatalnoki elemnek, íróknak, művészeknek, arisztokráciának, papoknak, katonáknak stb. A sokféle rétegelemből mindig *kiválik* egy felsőbb elem, *azaz* elit. Az elitekből is kinő egy közös elit-típus.

Az elit mindenekelőtt egy-egy típust *ábrázol és tükröztet*, kifejezi az »alatta lévő«, szürkébb átlagot, láthatóbb és plasztikusabb formában. 2. Az elit akaratlanul is *vezető* elemmé válik, miután felfelé néznek raja. 3. Az elit egyben *öntudatosabb* és műveltebb, mint a feléje néző tömeg. De még inkább mindezek fölött van a lényege, 4. az, hogy önállóbb és a legnagyobb *felelősséget* ő érzi egy életformáért, maga is a legnagyobb tudásbeli és erkölcsi színvonalat testesíti meg. E két utóbbi mozzanat – mely magasabb szellemi kvalitásra vall – bizonyos mértékben összevon minden elit-tagot.

A magyar történeti elit, a nemesség évszázadokon át látszólag pusztán rendi »jogállása« folytán volt felül és ezt

jogászok bizonyára el is hihetik. A történeti élet elfogulatlan figyelője azonban a rendiségen felül is sok mást lát. Az elit nem tarthatja magát, ha nincs megvetve néplélektani ágya, és ha az elit nem igazi, *belső* elit, lelkiségénél és magasabb aktivitásánál fogva nem az. Itt van pl. a kapitalista szerző-elit. Sehogyan se tudott sehohol Európában igazi nyugalmat kelteni maga irányában és mélyreható tekintélyre tenni szert. Különben is a gazdagodónak mindig több az irigye, mint másnak és kevesebb a tekintélye, pl. egy gyorsan tollasodó boltos, vagy üzér hiába szerez milliókat, csak »fényűző úr« lesz és nem »igazi úr«.

Néplélektani melegágya az elitnek az erkölcsi magasság előtt való *belső kódolás*. A nép, mely nem a racionális erőt tiszteli, hanem a testi erő és az erkölcsiség szövetségét, másképp érez. A nép tiszteli a minél emberibb embert, a kvalitást. Maga tömeg volna és mégsem a tömegtől várja a legfőbb dolgokat. Berzsényi szépen fejezi ki:

Nem sokaság, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.
 (A magyarokhoz.)

Berzsényi persze a maga elit-tudatát fejezte ki, de az ebben rejlő magot a népi tudat is kiérzi. A mi vidéki, szét-szórt elitünk nem városok falai közt óvakodó, védett elit, afféle gögös patrícius, hanem a nép között él, a népnek *sorstársa*. Nép és nemes együtt érzi a közös bajokat. Szerencsés körülmény ez; ez a közel negyedmilliónyi magyar nemes oly nagyszámú, hogy eszébe sem jut elzárkózása a népi rétegektől.

Lelki, közvetlen hatás szempontjából nagyon fontos volt az elitnek ez a vidéki szétszórtsága. »A szegény nép és vezető osztálya közt, írja Szekfü,² még nem fejlődött ki nagy jellembeli eltérés; mindkettő lelkében ott működött még az ősi szabadságszeretet, az úri gondolkodásnak és más ember megbecsülésének igazi kútfeje.« A parasztság feléje néz és utánozza a maga vezetőit, akiben az ő sorstársait érzi. Vörösmarty Mihály kiemeli a nép jelentőségét és érzületének a haza gondolata köré fonódását:

Nemcsak dicsőké a haza;
 A munkás, pór, szegény.
 Bár észrevétlen, dolgozik
 A hon derületén.
 Tűrj érte mindent, ami bánt.
 Kint, szégyent, halált...

(Honszeretet.)

Az igazi elit szociális érzülete már fogalmából következik. Az elit sohasem önmagában elit, mindig *valakiknek a* kiválasztottja (electus-a), elitje. Szeme azokra kell hogy nézzen, akiknek ő a vezetője erkölcsben és életformában. A nép csak akkor bízik vezetőjében, ha nehéz fordulatokban is közötté él. A kommün végén jegyzi fel Kozma Miklós: »A magyar falusi népben mélyen beleágyazva élő érzés, hogy természetes vezetőjéül csak a *vele élő urat* ismeri el. Megkívánja, hogy vele együtt éljen, ismerje és akkor utána megy. A háborúban még a j óraivaló, iskolázott elemnek . . . sem volt meg a falusi legénység előtt az a tekintélye, ami a falusi életet *vele élőknek* volt.«³

Az elit *száma* és *láthatósága* is fontos. Mindig az vezet, aki eléggé nagyszámú is és láthatóan szerte a különböző rétegek szeme előtt jár. Ezért van egy *fő* elit is (ott ahol van): egy sajátos típusban. Ilyen Angliában a gentleman, nálunk a »magyar nemes«, később általában az »úri ember«. Ennek meg van a szerepe a közlélek alakításában; ugyanis sajátos *erkölcsi kódexet* hordoz és, mint láttuk, sajátos *külső magatartásban* jelenik meg: »me glátszik rajta, hogy igazi úr«. Nálunk eléggé ki nem emelhető körülmény, hogy ilyen volt és van, még ha a kapitalizmus deformálta is az általános társadalmi helyzetet: az elitet a gazdagság mérővesszeje alá helyezte és külsőlegessé tette. Feltűnő az, hogy nehéz századokban miért maradtak meg azok az úri vonások! Hiszen, ha a történeti sorsot nézzük, nálunk is ravasz ügyeskedésnek kellett volna kialakulnia, mint a cseheknél. Széchenyi írja le döblingi hagyatékában.⁴ Cseh gyáros beszél, Bachhal, akit magyar menekültnek vélt. »Hogy Excellenciád magyar, *egyenes* és *nyílt* szívéhez képest fel nem foghatja azon meszterkedést, mely szerint mi, örökös tartományiak, főleg mi (csehek) a kormánynak minden rendeletét, kivált pénzügyi intézkedéseit ki tudjuk játszani, azt elhiszem. A magyarok iránt bizonyos pontig egyenes úton volt kénytelen a kormány ezelőtt eljárni. . . Általában véve, nem voltak a magyarok róka szerepre szorítva, talán jobban mondva: tanítva. Magasabb körökben, melyekben nem szerepelnek rókák, hanem csak diplomaták, a magyarok előkelői szinte minden kenőccsel ki voltak kenve. Ámde nálunk, cseheknél, hol miután elrabolták tartományunkat, szabadságainkat, hosszú idők óta egyenes úton cselekedni, nyíltan szólani nem volt kevesebb, mint forradalmárnak lenni és minden alkalommal, mikor véletlenül ránk szorultak, legkisebb tétova és ceremónia

nélkül rendesen megcsaltak a fölöttünk állók. Természetesen, egész fajtánkban oly furfangos tehetség, sőt mondhatni, zseni fejlődött ki, melyről egyenes embernek fogalma sem lehet.

Furfang furfangot, hazugság hazugságot szül. Miután az, aki ‚éhes‘, – ilyen dolgokban a dolgok természete szerint nagyobb tehetséget fejt ki, ha más fegyvere nincs és fejét kénytelen ráadni, – mint az, aki Jóllakott‘; továbbá az, akinek ‚még nincs‘, rendszerint mindenben nagyobb aktivitással jár el, mint az, akinek ‚már van‘, és aki babérajain kényelmesen nyújtózkodik, magától értetődik, hogy nálunk [cseheknél], még számtalan egyszerű ipari vállalkozó, sőt paraszt is található, aki a császárnak elsőtől utolsóig minden hivatalnoka eszén túljár és furfangban óriási módon felülmúlja.« Íme, az elnyomásra ilyen volt bizonyos csehek reakciója. Az abszolút rendszer századokon keresztül ránk is nyomást gyakorol és mégsem tanultuk meg a cseh furfangot, kijátszást, erre egyszerűen nincs tehetségünk és hajlamunk.

A magyar úri rend alaptermészete más. 1847-ben Rónay⁵ ezt írja: »A cím, hiú fény varázserővel hat ugyan a magyar szívre, a ‚tekintetes‘, vagy ‚nagyságos‘ szóra a vére forrongásba jő; ... de indító oka nem oly rossz, mint sokan képzelnék. Nem alacsony pénz-szomj, . . . hanem becsület, s azon gondolat, hogy ő is *egyike a nemzetünk sorsát intéző testületnek (!)*, üzik szüntelen, és élesztik szívében a *hivatalkórt*.« Láthatjuk, itt voltaképp közszereplésre való vágy van gyakorta a jellem középpontján (habár a címkórság formálissá is lehet), de kevésbé uralkodó a pusztá magánélet és boldogulás kényelmének szempontja.

Mocsáry Lajos⁶ az ötvenes években ezt írta: »A régi nemesség jellemében a legkiválóbb helyet foglalja el a becsületesség, az a szeplőtlen jellemtisztaság, az a jólelkűség és emberbaráti indulat, amelyben rejlett Deák Ferenc hatásának varázsa. Ismertem akárhány embert, aki a becsületesség és jólelkűség dolgában semmivel sem volt Deáknál alábbvaló.« Weis István⁷ egy újabb író idéz⁸ erre vonatkozólag. »Az úri rend belső életforma és úgy igyekeztek évtizedeken át kifejezésre juttatni, mint külső életformát.« A lelki nemesség helyett egy új máz jelentkezik: »presztízs-ösztön« (Weis). Azonban ha a kapitalizmus erkölcsi átalakító hatása után feltűnő is egy ily, felszínen mozgó típus, mint aminő a csendesebb átlag, általánosítanunk ez alapon nem lehet.

Senkisem próféta a maga hazájában. Kiemelkedni mindenütt nehéz, nálunk a legnehezebb. Megvan a sors-érzésnek közösségi követelménye, az ősdemokratikus és patriarchális egyenlőség sok maradványa. Mégis sikerült a magyar úrnak, az elitnek láthatóan kiemelkedő szerepkörbe jutnia és lélektani hatást gyakorolni. Miért? Mert kellett, mint mindenütt, nálunk is egy *szellemi előkép*, egy *típusideál*, ahová szélesebb körök felfelé nézhettek.

Kezdetben az elit tipikus alakjai a regionális *helyi vezetők*, arisztokráciák köréből vették. A tipikus elit-tag regionális úr, akit persze nem szabad egyszerűen valami oligarchának képzelni. A helyi vezető éli a legintenzívebb életet és bizonyára a legláthatóbbat is, de nem pusztá ú. n. »társadalmi szerepet« játszik. Az igazi úr teljesen őszinte, magától értetődő abban, amit kiél magából: egy lelkiségnek spontán képviselője. Ráér közösségi életet élni, ő valóban a közösségé. Minden érzése másé, áldoz vagyonban és lélekben. Szociális eszmék terén is elől jár, mint a jobbját felszabadító Bezeredy István, avagy gondoljunk Fáy Andrára, aki egy igazi, vidéki, finom lelkiségű arisztokrata megtestesítője; róla mondták, ha nem lett volna Széchenyi, a reformnemzedék tipikus alakjául őt emlegették volna; megtestesítője egy haladó, szociális közérzésnek, emberszeretetnek, hiszen tudjuk, gondoskodása a nőnevelésig leért. Amellett rendkívül agilis, egész életében intézmények alapítására verbuválja az erőket.

A magyar közönség lelki fejlődésének szerencséje, hogy *volt* legalább egy egységes típusú vezető elitje. Ezzel egységes irányítást nyert a közönség. Hogy a kapitalizmus, az üzleti erkölcs elérkeztevel (v. ö. V. 3. fej.) ez az elit háttérbe szorult, mert már a 19. század végén a vagyon kezdett imponálni, az történeti kár; de szerencsénk, hogy maga a közlélek a szerző típust nem kívánta *általánosítani*; ellenállt s tudta tartani százados emberideáljait, egy elit-eszményt: *a közért áldozó*, lelkében *önérzetes* »úriemberség« képét.

Az úri ember nem kér bért, nem fogad el jutalmat; amit a sorstól kaphat, nem más, mint belső megelégedése. Virágh Benedek szép szavaira emlékezhetünk:

Amit embernek keze nyújt, veszendő:
Halhatatlant vár s keres a *valódi*,
A *nemes* virtus: *maga ő, magának*,
Bére, jutalma,

(Lantomhoz.)

Mielőtt ezt a második részt lezárnók, egy percre még visszatekintünk. Látjuk, közösségi erőiben gazdag volt a regiszterünk; és ez a 19. század közepétől kissé megfogyatkozott. Elmondhatjuk báró Eötvös szavaival (Gondolatok): »Ha visszagondolunk múltunkra s eszünkbe jut, mostanig mennyit veszítettünk, alig foghatjuk meg, hogy valaha oly gazdagok voltunk.«

HARMADIK RÉSZ
ÉRTELMI SAJÁTOSSÁGOK

1. A MAGYAR REALIZMUS

Egy küzdő, aránylag kis népnél nem szabad senkinek várnai azt, hogy mint az oroszé, utópikus, fellengő vagy álmodozó legyen lelki életének stílusa; ez keservesen megboszszulná magát, a nemzet létébe kerülhetne. Sem szentimentális nem lehet, érzelmek viharzásában gyönyörködő, mint a lengyel. Aki itt él, Európának e viharsarkában, annak jól kell látnia, mérlegelnie s a reális talajon kell járnia. Valóban nomád élet közepeit hidegen mérlegelő és szemes típus alakult ki. A történet formálja a nemzeti lelket; egyes hajlamokat eltipor vagy sorvadásra késztet, másokat felszít, előtérbe hoz. A hazai talaj a nyugodtan mérlegelő *valóságérzék*et fejleszti.

A magyar történetben állandóan érezni egy szilárd irány követést, egy vörös fonalat. Mindenekelőtt feltűnik egy külpolitikai valóságérzék. Szekfü Gyula¹ írja: »Fantasztikus tervek, a reális talajtól ellendült és így biztos bukásra kárhoztatott vállalkozások nincsenek a magyar középkorban, amíg a nemzet politikai érzéke szabadon, önmaga törvényeinek engedelmeskedve alkotott«. Egy kivétel van, de ez ép erősíti a szabályt. Volt egy olasz eredetű uralkodónk, aki visszavágyott olasz családi örökségébe. »Nagy Lajos volt az egyetlen, aki a magyar politikai hagyomány útjából kitért... elvetve a józan magyar mérlegelést.«

A magyar külpolitikus nem vágyálmok kergetője, nem változékony konjunktúrák napraforgója. »Ábrándozás az élet megrontója« (Vörösmarty). Hideg és nyugodt a politikus és nem kíván egyszerre sokat. Nem ül fel hirtelen nőtt ideológiáknak. Sőt bátran lehet nálunk *fantáziahiányt* emlegetni. Nincsenek almok és merész tervek. El lehet nálunk is mondani: »ha kicsi is valami, de a miénk«;

ez már realizmus. Politikánk a meglévő megtartására irányul elsősorban. Ami van, az az »ország« örök érték-állománya (Id. II. 10. fejt.), meg kell őrizni. Minden más csak másodlagos lehet.

Alapvető vonás a *föld megbecsülése*, ezen alapszik az állam és a nép megélhetése. Feltűnik ez a paraszti realizmusban, mindene a föld, – szűk program, de reális. Az eszmék egy rövid távú konzervativizmusból nem tudják népünk lelkét kicsábítani. Inkább igénytelen, minthogy csalódják.

A bírhatót ne add el álompénzen.

(Vörösmarty.)

A paraszti *puritanizmus* a 19. század városfejlesztő korában már nem nagyon rokonszenves, azt mondják, rettenetes a paraszti maradiság, a *készhez* való merev hozzátapadás, sőt szinte már bosszantó az igénytelenség. És mégis az események azt mutatták, így maradt meg parasztságunk kezén a föld. Aki tovább nyújtózkodott, könnyen tönkrement.² A paraszti ember inkább lenézeti magát, mintsem vagyont kockáztassa. Nagyon anyagi, ám örökét átszarmaztatja utódaira és ezzel megtartja a nemzet földjét. Bárd Miklós (Kozma Ferenc) felismeri ezt a nagy erőt; a szövetkezeti eszme apostoláról, gr. Károlyi Sándor-ról írván:

Kimond egy nagy szót magyarán, hiven.
És ez a nagy szó súlyos intelem:
»Mit a kisember elhagy, *nem mivel*,
De melyhez tapad, *minden termő holdban*
Nemzefenntartó evő s hatalom van.«

Valóban magyar földön egy »földhöz« kötött realizmus látványa fogad, sőt egy szigorú paraszti puritanizmus él magyar tájon, mely puritanizmus voltaképp nem sóhajtozó, hanem kemény és bátor lemondás. A magyar nép »valóság-érzékét dicséri, írja Farkas Gyula,² hogy a szükségszerű puritánságból *erényt csinál*«. Még a több mint ezer holdas birtokos, Berzsenyi is megénekli az élet szerénységének ideálját:

Óh ti, *elrejtett kalyibák lakói*,
Régi jámborság, s te *arany*
Középszer . . .
Üljetek mellém *küszöbömre*, vígan
Látlak, öllelek

A középosztály századokon át harcos elem, a nemesi réteg is szűk körben mozog: számára is ott a föld, az az élet valósága. Ha harcos, nem fantáziálhat. »A katona ember a valóság embere, írja Farkas Gyula.³ Mindenkor erősen kellett a talpán állnia, hogy el ne sodorják a reá zúduló viharok.« Még a magyar irodalomra is alighanem áll az, hogy »a realizmusban érte el eddig legmagasabb betetőzését«.

A magyar közgondolkodás nem tud szárnyalni; mégha költő, akkor is valami a föld, a realitás felé, *húzza*, vissza. Arany János szavaival:

Mindig marad – ha fejére áll is –
Őnála valami vaskos, reális.

2. MEGFIGYELŐ KÉSZSÉG. ELFOGULATLANSÁG

Nem sok szó kell erre az előző fejezet után. Akik a világháború számos harcteréről szereztek híreket, tudják, mindenütt, hol magyar volt a katonaság, sok tiszt emlegette, mennyire mindenre tud *figyelni* a baka. »A magyarnak, írja Rónay Jácint,¹ . . . értelme könnyű felfogású; a legkisebb benyomás megmozgatja s mivel a tárgyak közös és sajátos jegyeit hamar megkülönbözteti, *fogalomalkotása gyors*, ítélete éles; ha érdeklődik, a legbonyolultabb viszonyok közepett könnyen *feltalálja magát*.« Ezt láttuk széles körben a világháború közlegényeiben.

A megfigyelő készség a magyar nép körében úgy nő, mint a fű. Városi ember tizedét sem látja meg annak, amit az átlagos nép meglát a maga környezetében. Jó példa erre Arany János is. Tipikusan introvertált költő, befelé néz a leiekbe, annak minden, legfinomabb ráncolatába; természetes volna, hogy a külvilágot kevésbé figyeli. És hogy tud megfigyelni embert és állatot! Riedl egész fejezeteket ír erről, szinte leltárt vesz föl. A költő képzelete repül, de nagyon közel a talajhoz. Aranyról Riedl² ezt írja: »Költői fő jellemvonását bizonyos szemlélődő, *kontemplatív realizmusban* találjuk; oly szemlélődésben, mely... rendkívüli fogékonysággal bír a *valóság* minden jelensége iránt. Képzeletében is ez a realizmus uralkodik; szemlélődő hajlamánál és realitásérzékénél fogva *erős megfigyelő*; kép-

zeletében több a megfigyelés, mint bármely más, kiváló költőnél. Képzelő tehetsége nem idomítja annyira a valóságot, mint más; nem szűri eszményileg a forrás vizét, hanem minden földi és ásványi alkatrészesztül issza«. Arany kitűnik a *részletek* iránti érzéke terén is. »Megfigyelései pontosan részletesek a tárgyak egyes sajátságaira nézve is.« »Észreveszi a legapróbb tüneményeket is... Eposz-írók nem merték volna műfajuk komoly méltóságát ily apró részletekkel tarkítani.« Ami a költő Aranyra talál, még inkább vág a hétköznapi, népi tömegek vaskos realistáira.

Mivel a népnek több, mint a fele földből él, kint tartózkodik a természetben, nagyban kifejlődik /«tós-szemlélete, vizualizmusa. Kodály³ úgy látja: »Kultúránk inkább vizuális jellegű«, – ami kétségtelen kár a zene szempontjából. A magyar nyelv, mint alább látni fogjuk, kifejezésében elsősorban egy *látott* világról tanúskodik. »Nálunk még a líra is csupa realizmus és leírás. Petőfi és Arany egyformán realisták«, írja Babits.⁴ Szerinte a naturalista-impreszionista jelleg »nyilván csak történeti véletlen, de már nem véletlen maga a színek és látás művészetének hazánkban gazdag és hirtelen kivirágzása«. – »A világirodalom legtisztább rajzú s legtárgyilagosabb tájfestő verseit a tüzes lírikus: Petőfi írta ... A legromantikusabb Jókai is mily élethűséggel tudja ábrázolni e színes világ apró figuráit!« Azt gondolnók, hogy legalább a képzeletünkben nem érezzük szükségét annak, hogy fantáziaképeink nagyon is a földből nőjenek ki. Ép ellenkezőleg; mint Babits írja: »A magyar képzeletben semmi sem marad általános, halvány vagy eszményi. Még a legszemélyesebb^{fi} szárnyalás is, vallási vagy érzélgő révület is, megtart valami kapcsolatot a földdek.

A nehéz fordulatokban bővelkedő, történeti élet középett, ahol a sajátosra, a szingulárisra esik a hangsúly, éles és konkrét megfigyelésre van szükség. Valóban a hazai látásmód erősen konkrét. Sorsfordulatok közben veszélyes volna elmélázni, avagy figyelmetlenkedni. Sőt már az is baj, ha előre készített megfigyelő sablonok használatára volnánk berendezkedve. A mi helyzetünkben *friss látás* kell.

A megfigyelő készség ugyanis magában nem elég. Megfigyeléshez mintegy látsövek, kategóriák kellenek és a látsöveket a leggyakrabban *készen* hozzuk magunkkal. Mikor azonban merőben *új* dolog akad elénk, zavarban

vagyunk, ha a látottakat neki nem való szempontok szerint igyekszünk elkönyvelni, így a készen álló kategóriák ellentétére' is szükség van s ez az ú. n. *elfogulatlanság*. A magyar lélek még friss és hajlékony, a városi iskolázás és civilizáció nem merevítette el szeme járását. Elmondható, elfogulatlan látás terén éppen nem állunk hátul.

Végül szükség van legkivált bonyolult helyzetek meg-látásában arra is, hogy az elfogulatlanságunk kiterjedjen az *érzelmektől való mentesülésre* is. Azaz »hideg« megfigyelőre van szükség. Erre is több kiváló példa kínálkozik. Ausztria pl., midőn Németországgal új kapcsolatot nyerhetett volna, nem tudott mozdulni porosz-elleni gyűlöletétől. Egy Andrásynak kellett eljönni, hogy a poroszellenességet megszüntesse, a *porosz* elleni gyűlöletet *magyar* ember számolja fel, magyar külügyminiszter. Hidegen, érzelemmentesen a valóságos helyzetet nézi. Hideg és jó megfigyelő Bethlen Gábor, kinek egyik legnagyobb történeti fordulatunk köszönhető stb.

A hideg figyelésből ered legtöbbször a *lényegre* való pontos rátalálás. Ez azonban már magasabb szellemi erők függvénye is.

3. A LÉLEK »EGYENESSÉGE«. EGYSZERŰSÉG ÉS VILÁGOSSÁG.

A gondolat nem magában születik meg, hanem a *kifejezés* segítségével. Kényszerít a kifejezés arra, hogy gondolati áramlatunkat *lelassítsuk*, *tagoljuk* és ekkor tudjuk meg, hogy tulajdonképp mit is kívántunk mondani. Erre a lelassításra igen hajlamos a magyar lelkiség, lelki áramlatában »higgadt« menetre törekszik. Nagy, nekibuzduló ész-jarást jobbra csak az alkalmi szónoklatokban túr meg, mert – ez nem komoly dolog. Amikor komoly ügy merül fel, felfogásbeli *higgadtságot* követel a közvélemény.

Követeli ezzel az észjárás megfontolt menetét és az egyes gondolatok kikristályosítását: legyen a gondolat egyszerű és világos. A *clarté* nemcsak francia stíluseszmény, hanem magyar is. Pékár Károly¹ úgy véli: »A természetes világosság az előadásban igazi ősi sajátysága fajunknak. E tekintetben éppen csak a francia szellemmel hasonlítható össze; nyelvünk nem érte el a világosságnak azt a különösen

tiszta fokát, mely valóságos kiváltsága a francia nyelvnek, de azért egész irodalmunkban uralkodó jellemvonás.« Az egyenes beszéd általánosan kötelező s az egyenességben a *nyíltság* is benne van:^a »A magyarnak nyelvén a szíve«, mondja egyik közmondásunk.

Minden nép életében előfordul az, hogy az igazmondás parancsát áttöri a pillanatnyi érdek követelménye. Közismert az is, hogy némely nép, pl. az angol, nem tartja különösebb hibának azt, ha valaki érdekei szerint »elrajzolja« az igazat: ez a híres *cant*, amelyről már terjedelmes könyvet is írtak.³ Úgyszintén az elhallgatás is gyakori, nem kelt megütközést. Igen finom ennek a lélektani szövedéke.⁴ Nálunk? Egész másként áll a helyzet: nemcsak nyíltságot követelnek meg, nemcsak igazmondást, hanem még az elhallgatást sem tartják normálisnak, habár az valóban nem követelhető meg, hogy derűre-borúra kitarjunk keblünket akárki előtt: az ilyen nyíltság nem erkölcsi parancs, hanem egyszerűen önmagunk kiszolgáltatása, gyermetegség. Mégis nálunk az elhallgatás is bajos dolognak tűnik fel. Kazinczy írja egyik levelében: »Hallgatni szabad (*néha!*), de egyebet mondani, mint amit érzünk, soha nem szabad.«⁵ Ez a magyar álláspontot jól kifejezi.

A magyar egyszerűsége és világosságra törekvést Kodály a zenében is felfedezi⁶: »Egyszerűség, világosság még nem zárja ki a mélységet. Sőt a legmélyebb művek sokszor egyúttal a legvilágosabbak. A magyar ízlés mindig a lényegyet keresi s mindig idegenkedni fog oly művektől, melyek a belső ürességet bonyolult külsőségekkel takarják, de olyanoktól is, amelyekben értékes lényegyet labirintyszerű külső rejt. A magyar nem szereti a ceremóniát, az üres formaságokat, de azért megadja a formáját, a módját mindennek. A gordiusi csomót is inkább szereti kettévágni, mint kibogozni«.

4. A LÉLEK EGYENSÚLYA. MAGYAR JÓZANSÁG.

A nyelv elárul valamit a néplélekből, ha egy szó nagyon is gyakran fordul elő, mint a *józanság*. Különösen sokféle a jelentése. A józanság mindenekelőtt valaminő bódulatnak, pl. alkohalmámornak az ellentéte.¹ Aki bódult, az nem jó megfigyelő, viszont a »józan« ember nyíltszemű, világos a feje, avagy helyén van az esze. A józan ember

»nyílt eszű«, nem fogad be egykönnyen holmi badarságot. Itt úgy tűnik fel a józanság, hogy az egy csendes *szűrő-szerkezete* a bennünket érő hatásoknak és ez a szűrőszerkezet értelmesen működik.

A józan ember a társainak befolyásolásával szemben is ellenállóképes, megnézi, ki mit mond, és mit vehet át tőle. Ha valaki tanácsol valamit és az helyes, azt »józanul« megfogadjuk, de ha nem helyes, azt »józanul« elutasítjuk. A józan embernek megvan a maga központi magva, »megvan a maga esze«, nem fog mindenkire hallgatni. A józanság itt már szellemi *önállóság*ra utal. Aki józan, az nem báb.

A józanság temperamentumunkra is vonatkozik. Ideológiai tájékozódásában világos és nyugodt, aki józan. Magát nem galoppozza el, hanem mérsékli. »A magyar nem az eszmék és zászlók népe«. Olyan, aki »hagyta magán végigzúgni Európa szellemi áramlatait... de semmiben nem sodródott a végletekig«, írja Babits.²

A nép és egyén egyaránt a józanság szavára hallgat, ez a misztikus varázs, mely bennünket eligazít lelki berendezkedésünket illetőleg. Aki józan, az felesleges érzelmeit is el tudja utasítani magától, tehát kellő arányban hideg tud lenni: józan ítélet az, ahol nem az indulatok szavára hallgatunk, mikor az ítéletet meghoztuk. Ugyanígy van józan elhatározás is: ez meg olyan, ahol alaposan mérlegeltük, mi a helyes teendőnk.

Van vágyaink terén is szó a józanságról. Aki lehetlent akar, nem józan; aki vakmerő, az sem józan. Még egy különös alkalmazása a józanságnak: az sem józan, akinek az esze »kerekeken jár«, az elgépiesedett elmét Bergson-nak a nevetésről szóló elmélete szerint a mi népünk is kineveti, azt mondván, eltévesztette a ház-számot, melléfogott, »nem volt józan«. Nézzük meg e közmondásunkat: »Rögzött szokás megköti a józan értelmet«. Világos, hogy aki csak gépiesen jártatja régi kerékvágásban értelme lovait, az sem józan, – a józannak szellemileg *rúgékony*nak is kell lennie. Kétségbe kellene esnünk a józanság fogalmának ily tágkörű alkalmazásán, ha annak nem volna józan értelme. Azonban van határozott jelentése. Noszlopy L. szerint ez volna a veleje: »A józanság lényege, hogy lelkileg minden szempontból és minden irányban *közepes*; és e közepességének a tudatában is van a józan ember«. E szerint körülbelül a *középutat* jelentené, mint az aristotelesi *mesotés*: azaz őrizkedni kell mindenféle végtől, a középuton kell járni. Van a józanság

fogalmának ily értelme is. Előhaladása szempontjából a józan ember inkább lassan jár, mint sietősen. Képelete sem száguld a levegőben. Aki józan, annak a *terveiben* is van valami egészséges földönjárás. A józanság utolsó értelme az, hogy e tulajdonsága nincs meg a lelki betegnek, hanem csak a normálisnak. Józan ember még megszokott illúziókat sem melenget kebelén stb. Mi a józanságnak végre is az értelme?

Ebben a sajátos magyar fogalmazásban az van belefoglalva, hogy lelki életünket általában rendben kell tartanunk, a józan embernek lelkében egy közönségesen elfogadott *elvrendszer* uralkodik. Ez az elv egy szóban: az *egyensúly* elve. A józanság a lelki egyensúly elvének népies összefoglalása. Egy egész egyéniség normális egyensúlyához az is hozzátartozik, hogy kerek egésznek, *személyiségnek* is tartja magát. Ennyiféle értelmet kell ennek a fogalomnak, mely követelés is, magában rejtenie!

A józanság, mert követelést tartalmaz, harcos elvnek számít. Mindig valaminek az ellenlábasa, ellenzi pl. az illúziós költészetet is. Van Horváth János szerint »bizonyos *józanság*, belső harcban a költészet illúzióival«. A józanság tehát csakannyiban ú. n. középutas álláspont, hogy tompítja az ellentéteket. Farkas Gyula³ azt veszi észre, hogy a magyar »józanságában mindig van valami *szándékolt*, eszményiségében valami *tompított*«.

Valóban a józanság egyensúlyi elve örök reakcióban áll mindennemű betegséggel, hibával, túlzással, ferdeséggel, gépiességgel, kinövással stb. szemben, sőt még a hiánnyal szemben is: józan ember nem mulaszt el valamit, ami szükséges. Csodálatos népi gondolat ez a józanság! Éberséget, életrugékonyságot, frissiséget, aktivitást kér és követel, viszont sehol semmi túlzást. Nagyon rávall ez az egyensúlyelv a magyar lélek *szoliditására*, mert amit a józanság követel, az mind »szolid«.

Érdekes tünemény az, hogy az ilyen lélek magából *ki is vetíti a belső egyensúlyát*, amennyiben a külvilágba is beleérez egy bizonyos stabilitást. Trócsányi Gy. utal arra, hogy »valami sajátos *bizalma van a magyarnak a dolgok belső rendjében*; épp ezért ritkán törekszik rendszerek építésére«. Nem tagadható, hogy a filozófiai rendszeralkotás mögött nem ritkán feszeng egy homályos lelki indíték, mely meggyőződéssé, tudatos gondolattá ritkán emelkedik, – ez az, hogy a világ »nincs rendben«. Ebből ered az a vágy,

hogy mint gondolkodóknak, nekünk kell hozzájárulnunk valamiképp a világ-káosz megszüntetéséhez, így tehát dinamikusnak kell lennünk – egy statika érdekében. Ez a rejtett ambíció magyar gondolkodókban eddigelé meglehetősen ritka.

5. AZ »EGÉSZ VILÁG« KÉPE. VALLÁSOSság.

A magyar néplélek is természetesen tagozott, mint ahogy a társadalom is tagozott. Egyes sajátságok hol itt, hol ott tűnnek fel, s merőben egységes, homogén néplélek – mint a romantikusok még hitték – nincs sehol, sem nálunk, sem másutt. Sokat számítanak a nép *foglalkozásbeli* és *miliő-különbségei*. Hazánk népe legalább $\frac{4}{5}$ részben évszázadokon át földjéből él, és pedig a magyar nép túlnyomólag sík földön, vagy dombos vidéken lakik, ritkán – Erdélyben, Felföldön – völgyi medencékben, de hegyeken nem. Itt tehát a föld hangulata az úr, s ezzel együtt a vidéki élet, a kinti élet. Nem pedig a város-falak közt óvakodó élet.

A sorsézésben élénken megmaradt az örökös harcok emléke, a veszélyek réme. Lehet-e Európa ezen síkföldi, évszázados harcterén, hol délről a török, nyugatról a Habsburg világhatalom volt szorító hatással, nyugodtan ülni és eszmélni az egész világról, a mindenségről? Aligha. Descartes, a 30 éves háború katonája, is csak akkor kezdte szőni világképét, vagy világálmát, midőn a csendes Hollandia nyugtot adó révébe visszavonult. Régen a városok is kicsik és csendesek. Olasz és német városokban is aránylag nyugodtan lehetett gondolatokat kialakítani a Világról. De Magyarországon ugyan hol?

A magyarnak már az ő *külön* kis »világa« is elég volt és ritka erősségű élmény, hát még az *egész világ*! Mi megelégedtünk, ha harcok árán és keserves munkával megélhettünk; ez a beállítottság erős a nép lelkében. A józanság elvrendszere is leszorított bennünket a földre, a tápláló talajra, sokszor a létminimumra.

Szűkre vonta ez a helyzet szemünk határait. Nekünk az egész világ filozófiai összképe, az ebben rejlő végtelen dinamizmus századokon át idegen. Mi e téren kétségtelenül »finitisták« vagyunk; ámde voltaképp majd minden nép finitista.¹ A szűkhatárú világszemléletet igen sok népre nézve meg lehet állapítani. A végtelenbe néző és végtelenbe

mozgó értelmi alkat különben nem lehet magáé a népé sehol, hanem inkább a védett, városi helyzetben élő *elitnek* a beállítottsága. Nálunk a városhatás és a védettség a történet folyamán roppant elkésett, voltaképp csak a 20. században érkezett el. Ezért van, hogy a néplélekre nem hatott egy végtelenbe néző – helyyel-közzel romantikus – elit hatása sem.

Filozófiánk nagyon elkésett. Végre ez is megérkezett a 20. század második és harmadik évtizedében, amikor is gyors felemelkedés jeleit mutatja. Okunk van feltenni, hogy az elit hatása is nagyobb lesz. Ami pedig az elit és a néptömegek közti értelmi kapcsolat sokkal nagyobb szorosságát illeti, okunk van kételkedni benne, s így a régi felfogást, mely a népléleekben merő egységet látott, a mai társadalomtan fényénél erősen revideáljuk.

A nem-izgékony, súlyos élethangulat bizonyos *nagyvonalúságot* ad mégis a magyar életnek. »A magyar szellem, mondja Ravasz László,² *nagy egységekben dolgozó*, egyenletes, egyszerű, tömör. Hasonlít ahhoz a festőhöz, aki nagy foltokkal ábrázol, egységekkel mondja el a részleteket is. Nem hajlamos rendszerezésre; szereti a világ képét nagy egységekből állítani össze s köztük éppen csak a legszükségesebb kapcsolatot létesíteni. *Rendszercsinálási* kedve sohasem volt«. »Egészen távol áll tőle a spekuláció, nem hajlamos az ábrándozásokra. Nem hajlamos az *elvonásokra*: az absztrakció egy bizonyos magassága már nem érdekli.«⁸

Évezredekén át nem a filozófia, nem a gondolkodó szellem vezette a közfigyelmet a világ egésze, a Kozmos felé s ezzel arra a kérdésre is, hogy minő ebben a Kozmosban az ember helyzete, hanem a vallás. A vallás a Mindenség körében jelöli ki az ember helyét és rendeltetését; az embert a végtelenre figyelmezteti, szemhatárát kitágítja, mindig a messze távol igényével. Felmerül az egész világ képével kapcsolatban az a kérdésünk is: vajjon minő a vallásosság; mit ér el, mikép bírja szárnyalásra és elmélyülésre a lelkeket?

A lezáródásra hajló szemhatár korlátozottsága eredménye lehet a józanságnak, mint népies elvnek. Észreveszi azonban a nép azt is, hogy ennek az egyensúlyozó elvnek lehet káros hatása is: valaki – szokták mondani – *túljózan*. Annyit tesz ez, hogy nincs benne sem szárnyalás, sem pedig spekulatív mélység. Mindkettőt talán elsősorban vallása élesztheti.

A tipikus magyar vallásosságban sok a hiány; érezzük, hogy fejlődünk, mélyülnünk kellene. Az életet túlságos

realisztikusan, földhöz tapadóan éljük s nem érezzük, mi mindent jelent az, ha szélesen néző világszemléletünk és transzcendens vágyaink vannak, melyek mélyebbről mozgatják a lelkeket. Évszázadokon át nagyon is benne rekedtünk egy katonai-védekező, »megálló« életszemléletben, mely nagy-szerűen táplálja valóságérzékünket, de leköti a misztikum felé vonzódnó vénát, a lélek szárnyalását. A tömegek vallásossága kissé rideg. »Ez a nép, mondja Prohászka Ottokár,⁴ nem vallásos nép. . . Nem azt mondom, hogy nincsenek vallásos magyarok; de azt, hogy a népjellemnek *nem kiemelkedő* vonása a vallásosság«. Ugyanilyen megfigyelés többfelé másutt is található. A magyar, Ravasz László szerint⁵ »nem vonzódik a vallásos exaltáció felé, de nem is engedi meg a hitetlenséget s a tagadás szellemét«. Szinte túlságos nyugalom van benne, mely arcán is kitükröződik; feltűnő az, mily kevésbé hat reá a *halálfélelem*. »A magyarnak nyílt, csendes és komoly az arca halála órájában, mint a derék és igaz emberek«. »Nem fél a haláltól. Lehet, hogy a magyar nép nem tanulta meg, hogyan kell élni, de az biztos, hogy egy nép sem tud meghalni annyi csendes lemondással, mint a magyar«. Az élet vége egy csendes állításhoz hasonlít: megtettem kötelességem. Nyugodtan, tiszta lélekkel meghalni tudni – ez végre is szolid élet gyümölcse lehet.

A túlvilág mintha nagyon is elvontnak tűnnék fel. Viski⁶ az alsóbb népi rétegek vallásos életéről ezt írja: »Az elvontság iránti érzéktelenség, a tépelődés, lelki elmerülés, rendszeres elmélkedés iránti hajlam hiánya, tehát a tétel tanítások iránti közömbösség« figyelhető meg. A nép az istentiszteleten sem mélyül el igazán, nem introvertálódik, nem száll eléggé magába. »Az istentiszteleten való részvétel valami különös, a mindennapiság keservéből fölemelő elrövidülés, rövid időre elzsongító állapot«.

Nem szabad azonban ezen a téren sem túlozni, a magyar jóval vallásosabb, mint fenti idézetek sejteni engedik. Egy vidéki tipikus nemes ember másképp is gondolkozhatik; íme Bárd Miklós egy strófája:

E földre szól az én kis hivatásom,
Itt élek, érzem idetartozásom.
A rög levon, de lelkem az fölérez:
Hatalmas Isten-érzés köt az éghez,
Magas szabadság fennkölt érzete,
És szárnyaló megértés jár vele.
Fennség e függés, mely amíg betölt,
Rabszolgaságba sosem ejt a föld.

(Istenézés.)

Meglátható ebből a korabeli nézet, hogyan értékelik a vallásosságot a józan birtokos rétegek a vidék kis kúriáiban.

Könnyen hajlik a magyar ember vallási *türelemre*, mely nem annyira tűrés mint közöny. Kialakul »a másik felekezet iránti közömbösség, türelmesség, amit – ha valamivel tudatosabb volna – vallási liberalizmusnak nevezhetnénk«. ⁷ Az élet súlypontja evilágra esik, – a túlvilág messze van – a lélek nem sóvárog máshová, ha már a test gondja annyira a röghöz van kötve. Rideg, népi utilitarizmus terpeszkedik el a nehezen szárnyaló lélek magasabb régióiban. Ily ridegszavú, szójátékot pengető eme közmondás is: »Minden vallás jó vallás, csak a kárvallás rossz vallás«. Oly rideg, köznap ez, hogy már nem is igaz.

Makkai Sándor ⁸ kifejti: »A magyar faj a vallásnak elsősorban és túlnyomólag az *etikai* oldala és programja iránt fogékony... A személyes, lelket rendítő vallásos konvulzió, a látnokok, próféták vallása nem kenyeré... Rendkívüli fogékonysága van a *logikai igazság* és az *erkölcsi nemesség* iránt, de a *szentség* iránt annál kevesebb. A költők, akik a faj virágai, óriási egyöntetűséggel tesznek bizonyosságot arról, hogy a magyar faj a misztikum iránt nem bír eredeti fogékonysággal«.

Nagy hiány ez, mert a magasabb transzcendens világhoz való kötöttség lényeges alapja egy magasabb fajsúlyú *bűntudat* kialakulásának is. Ha tehát túlságos józanok vagyunk, akkor csak a közvetlen következmények *rövidtávú felelősségét* érezzük s egy nagy távlatú felelősség világa iránt vakok maradunk. Makkai Sándor észreveszi: »Nincs bűneit sirató, azoktól kétségbeesett szabadulást kereső költő – Balassit és Adyt kivéve. A szenvedés, az élet terhe és igája, az igazságtalanság, a betegség, a halál, a szerencsétlenség, az elválás, a múlandóság, az élet sötét oldalai megrázó zengésre készítették sokszor a magyar költők lantját, egy sem akadt köztük, aki ezekkel szemben Istent kereste, de rendkívül jellemző, hogy csak kettő akadt, aki meg is találta.« ⁸

Amit az érzelmek szabad szárnyalásáról mondanak, hogy t. i. túlságosan köti a józanság, ugyanazt a *magyar mesében* nyilvánuló *képzeletre* is megállapítják. ¹⁰ »A józan magyar nép logikus nép fantáziájában is. Képzeletében felborulnak a csodák, de soha nem rúgja ki maga alól a valóság talaját egészen; az értelemnek mindig van valami, ha még oly csekély része, leleményükben«. »A fantáziának józan logikája meglátszik a mesék leíró részleteiben, melyek világo-

sak, plasztikusak és könnyen elképzelhetők;... érzelmekről – még szerelmi jelenetek elmondásánál is – lehető kevés szó esik. A főhely a cselekvésnek jut« – »Meséink szemléletessége és világossága a tiszta szemű, éleslátású magyarság józanságának a következtetése. Ezt a józanságot annak okozata – a humor – teszi tökéletessé, mely sohasem szatírja a fajtabélieknek «. »Minden csodában csak egyetlen mozzanat – az okság világától való *egyetlen* eltérés – a csodálatos, a többi olyan, mintha semmi szokatlan, semmi különös nem történt volna«.

A magyar józanság, mint láthatjuk, nagyon is erősen mérséklő hatalom; mérsékli az érzelmek áradását, mérsékli a képzeletet is. A józanság ólomsúly, avagy pedig ellensúly a kilengésekkel szemben. De ne képzeljük azért, hogy ezek az áramlatok a magyar jellem érzelmi vagy képzeletbeli szegénységét szolgálják. A gazdagságnak a józanság nem ellentéte, csak a kinövéseknek.

Természetes, hogy mindez nem a magyar néplelek sajátos determinizmusát jelenti, hanem annak a nyomait mutatja, hogy a történeti sors túlságosan lenyomta a tömegeket a földre. Ha közben-közben fellélekezünk, vagy túlságosan gyötrődünk, mint Ady, akkor nálunk is megrebben az érzelmek szárnya a magasságok és a végtelenség felé.

6. A NYELV, AMIVEL LÁTUNK. A KONKRÉT KÉPZELET.

»A népsajátságok, úgymond Bajza József,¹ ezer jelekben mutatkoznak. Tett és szenvedés, vallás és erkölcs, tudomány és művészet, jog és törvény, az indulatok és szenvedélyek nyilatkozásai, mindannyi bizonyítványai annak, de semmi annyira vissza nem tükrözi azokat, mint a nép nyelve és története. Azért a népeknek nincs szentebb ereklyéjük és félthetőbb kincsök, mint nyelvök és történetök.« írja továbbá: »A nyelv tükre azon népnek, mely beszél. Belőle megláthatom, mit akar, hová törekszik, mily hajlama van, mit szeret és gyakorol leginkább, szóval miben áll sajátképi élete és vágya.« A nyelv, íme, nem annyira az *értelmi* fogalmak, mint inkább az *akarati* szerve, vele elsősorban hatunk, sugallunk; de persze tényeket, elméleteket kifejezünk is.

Nyelvünk köznapri robot-használatban napjainkban nem

oly közfigyelem tárgya, mint volt akkor, mikor kisedeként felnevelték. Pedig a nyelven minden pillanat használat közben csiszol, – vagy ront egyet. Ma az elszíntelenedés, elvontság fenyegeti, holott nyelvünk a színek és képek országa; mindenekelőtt *látunk* általa.

Közönséges értelemben a szemünkkel látunk, vagy egy látcsővel, de nem a nyelvvel: ezen csak »kifejezzük magunkat«. Ez igaz, azonban kissé fordítva is áll: azt látjuk, amít ki is tudunk fejezni, amire szavunk van, amit a szó bennünk látásra előkészít. A szó, általában a szókincs, nagyhatalom egy nép lelki életében. A nyelvkincset magának alakítja ki egy nép, a magyar is, hogy vele boldoguljon. A nyelv, a szó, *tagolja* nekünk a kül- és belvilágot. És tagolás által meg tudjuk ragadni annak egyik-másik részét. De *össze is kapcsolunk* a szóval egész jelenségfolyamatot, avagy a tárgyak egész csoportját, íme, pl. a német, a francia, angol, olasz rettenetesen küszködik, míg szétválasztja azt, amire minékünk három szavunk is van: *társaság, társulat és társadalom*; a német Gesellschaft, société, society és societá összekeveri ama három, különböző társas alakulatot. Hasonlóképpen az is szerencsés körülmény, hogy amit a német *Stimmung*-nak mond, azt a nyelvújítás óta a magyar is könnyebben észreveszi – meglévén szavunk rá – *hangulat* címén; továbbá amit a német *Gesinnung*-gal fejez ki, azt a magyar szintén felismeri *érzület* megjelölése által, – ezeket az angol, francia, olasz ügyefogy ottan is alig tudja kifejezni és meglátni. Ez a két szó lélektani önmegfigyelésünk számára nagy ^nyereség.

Általában a francia *clarté* magyar nyelvi tulaj donság is; mi is világosságra törekszünk. Évszázadok nemzedékei sűrítik bele nyelvünkbe a maguk finom észrevételeit. Mi így nem is a magunk *szemével* látunk, de *nyelvünk* segítségével, a nyelv által adott felfogó keretek, szóbeli kategóriák segítségével. Nyelvünk pedig tiszta, *éles körvonalakra ösztönöz*.

Nyelvünk erősen vizuális jellegű, a szabad térben hangzották, kint, esetleg a pusztán. Már hangzása erőteljes, szinte katonás; minden szótagot ki kell mondani jól és tisztán, mintha – Illyés Gyula ² hasonlatával – két ember a pusztán találkozónék s jó messziről harsognának, keményen és tisztán egymásfelé. Nálunk nem a selymes nagyvárosi beszéd járja, nem a suttogó szobai beszéd, a mi beszédünk harsány, határozott szó. Honnan eredt nyelvünk színe, zamatja, külvilágra emlékeztető vizuális jellege? Nyelvünk

nem szobanyelv, sem nem iskolaterem, vagy hivatali helyiség nyelve. A nép zöme kora tavasztól késő őszig kint tartózkodik az ég hatalmas boltozata alatt, napsugár nem úzi hűvös helyiségek mélyére, mint az arabot, hideg és köd nem készíti fedél alá, mint a norvégot. Lakása a természet ölében van, ehhez képest is alakult régi nyelve, mely *érces és kemény* szók tömege. Kint pedig úgy szoktak beszélni, mint a katonaságnál, »megnyomva« a szót.

Sauvageot (16. l.) úgy találja: nyelvünk a férfias hódítók nyelve. La langue hongroise est une langue masculine, une langue des conquérants.

Széchenyi³ nyelvünkben az *erőt* látja meg. »Már honi nyelvünkben azon legfőbb feltétel, melyben rejlik minden, s amely a lehető legmagasabb fénypontra bírhatja nemzetünket, t. i. a *férfiúi erő* megvan; s mondhatni tán, egy nyelvben sincs annyi, s ha van, legalább nincs több. Ezen ereje nyelvünknek . . tárta fenn eddig létünket . . Ki hazai nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében.«

A sík földön lakó nép környezetében minden *áttekinthető*, s aki körülnéz, egyszerre mindent megláthat. Babits írja: »Az Alföld levegőjének tisztasága, láthatárának szélessége, légkörének csendje, tökéletessé emeli az alföldi magyar *látásbeli nyugalmát és élességét*«. A nyelvünk aránylag nyugodt hőmpölygésű, eléggé epikus, vele élesen lehet valamit megjelölni. Vizuális, látott képek tisztán lebegnek a magyar írók előtt. Feltűnt egy olaszok számára készült magyar nyelvtanban, melyet Rómában Tóth László adott ki: képek kellett ahhoz, hogy az olasz hallgatók tisztán megértsék az ilyeneket, mint: *mogulé, töle, hozzá, alóla, alá* stb. Az olasz prepozíciók ugyanis homályosabbak, mint a magyar ragok; az olasz nép nem lát annyira vizuális pontossággal, mint a magyar. Nálunk nincs köd a nyelv fölött, mint ahogyan az alföldi síkságon is ritka a köd, éles körvonalakban ismerhető fel minden. Nyelvünk *tele van képekkel*, melyek égő napfény tűzébe sugároznak. Nyelvünkkel nem lehet félhomályba vonulni, félig elpalástolni valamit. Különben ha egyenes a jellem, egyenes a beszéd is.

A nyelv élménnyé is válik, írók tudják a legjobban, sokkal inkább, mint az olvasók, hogy minő nagy élményük van a nyelv használata közepén; hiszen a nyelv csodálatos eszköz, általa az olvasó lelkébe hidalódik át mondanivalónk. Részben rugékonyságot érzünk a nyelv használata közben,

részben merev kereteket; hol gazdagságot, hol szegénységet stb. Nézzük meg, hogy egynéhány írónk mit gondol a magyar nyelvről, minő az írói *nyelvhasználat élménye*.

Bessenyei György⁴ kiemeli nyelvünk *hajlékonyságát*. »Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mély-sége és könnyű kimondása, mint a magyarnak? Mind a deák, mind a francia, mind a német *görcsösebb* nála«. Czuczor Gergely hasonlóképpen nyelvünknek hajlékony kötetlenségét érzi ki, ami a szörendüinkre valóban áll

Délceg, s *kénye szerint* lejt Árpád nyelve, *lekömi*
Szolgai pórázzal nem lehet a szabadot.

(Révai.)

Nézzünk mai írók nyelvélmeire. A magyar »nyelve férfias, mondja Illyés Gyula,⁵ nem az alkudozás, a meggyőzés, a latolgatás nyelve, hanem a kijelentésé, az ítéleté, az akaraté. Tagoló nyelv, minden szót erősen megnyom, idegenek első hallásra vezényszó-nyelvnek érzik. Nem az. Nem parancsoló és engedelmességre váró csoportot idéz. Akik ezt kialakították, csak eleve megrágott, kész gondolatokat közöltek, aztán elhallgattak: *minden szónak külön hitele van*«. Nem érdektelen az a megfigyelés, hogy »a hódolat szavai egytől-egyig jövevények«. A magyar »szemtől-szembe szól. A vezérnek nem mögéje áll, hanem melléje«. ⁶

Érdekes tanulságtétel az is, amit Babits⁷ mond nyelvünkről; szerinte a magyar nyelv művészeknek való nyelv. »Szavai kevésbé halaványok, mint más, elhasználtabb nyelvek szavai. A szóból idővel klisé lesz, vagy algebrai jel: már csak *jelent*, de nem *ábrázol*. Ami ma csak betű, az valamikor *kép* volt. A magyar konkrét idióma közelebb áll a képszerűséghez ... A nyugati szó szinte nemzetközi, magába itta az egész szellemi Európát; az elvont és átvitt értelmek fokozatos rétegződése elfedte eredeti színét... A magyar szó átlátszó; ... a magyar szó egyéniség. . . Aki magyarul gondolkodik, az nem gondolkodik sémákban. A magyar szó majdnem tulajdonnév, *egyenest a konkrét tárgyat* nevezi meg«. Egy másik írónk Cs. Szabó László⁸ azt érzi ki, hogy nyelvünk hajlékonyságában *egyesül a tömör erő* anélkül, hogy *nehézkessé* válnék. »Az angol kivételével egyetlen nyelven se írnak szebb verseket. Még tele van ősi képpel, *nyesetlen szépséggel*, de már tükrözi az egész világgöltészetet«. Nyelvünkből még ki lehet érezni az eredetét, ahol használták: földszagú, de tartalmas, mély bűgása van. Fordítása külö-

nösen nehéz oly nyelvekre, melyek szalonokban könnyűvé és pergővé csiszolódtak.

A nép jelleme meglátható valamennyire már a *szókincsen* is. Újabban kezdenek erről nyelvészeink vitázni.⁹ Sokan azt hiszik, hogy a szó mindig egyes dolgok pusztá *jele*, holott a kérdés sokkal bonyolultabb. Vannak megjelölő (intellektuális, logikailag rámutató) szavaink (ez itt *ház*). Vannak azonban szemléletes vagy expresszív (általánosabban szólva: érzékletes, azaz bármely más érzékszerv hatásköréből kipattant) szavaink. Ha pl. a víz *loccsan*, már a szóból kihangzik a víz loccsanó hangja. Ilyen szó a *pocsolya* is, amely nagyon hasonlóan hangzik egy olasz tájszóban is: *poccia* stb. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy vannak olyan szavak is, amelyek »nem jelölő funkciót töltenek be csupán, hanem intencionálnak«.

Gáldi László érdekes tétele az, hogy a pusztá megjelölő szó szaporodik a kultúra haladtával, a szemléletes (expresszív) szó pedig fogy. A kétféle szókincs közt hézag tátong. »Minél magyarosabb az irodalmi nyelv, annál több benne a keresetlen, tősgyökeres expresszív elem«. Ez utóbbiak *érzelmeiben gazdagabban is* jelennek meg; szabadabb a szóképzés is, spontánabb és eredetibb a stílus. Viszont minél inkább haladunk a városias fejlődés felé, a nyelv annál kigyalultabb és sematikusabb lesz. »Az európai fejlődés valósággal rohan a sematizálódás . . . felé«.

Hozzáfűzhetjük a fenti feltevéshez, melynek bizonyára jelentős magyarázó értéke van: a kezdő, kint élő nép *magukkal a dolgokkal* áll szemben, azoktól függ a sorsa *in concreto*, tehát erősen konkrét a látása és szemléletes a szava. Egyszerű a környezet, nem sokat okoskodik az ember, hanem figyel és jól lát.

Mikor az ember városi környezetbe kerül, és ez a környezet egyre bonyolultabbá válik, kezdenek előtte a dolgok egyre szintelenebbekké lenni. Ebben a bonyolult világban legfontosabbá válik előtte a *vonatkozások* felfedezése, így lesz nyelve is egyre inkább pusztá vonatkozásokat feltüntető nyelvvé. Csak egy példát. Ma újságokban rossz fordításban olvashatjuk a német *lebenswichtig* szót, magyarul így: *életfontos*; ebben csak az a vonatkozás van meg, hogy valami fontos az *életre*. Ellenben a magyar helyesen mindig ezt mondotta: *életbevágó*; avagy ugyanígy *lényegbevágó*, és nem egyszerűen lényeges. Mennyivel szemléletesebb a magyar szó! Bóka László azt is kidomborítja: »Az ember élmény-

világa a szerint gazdagodik, ahogy az ember expanzív aktivitása csökken: *a kultúremler élményei nagyrészt elvetélt tettek.* A pusztá »vonatkozások« felfedezése már sokszor csak *pártában maradt tett.* Ez szaporodik a kultúrában és a nyelvben egyaránt.

A magyar nyelv még *közelebb áll a közvetlenül meginduló tethez.* Nyelvünk még mutatja a néplélek *frissességét.*

A nyelv nem csak a meglévő dolgokról szól, hanem a *képzelet* játékanak is enged, azaz soha nem volt és nem is lehetséges, képzelt dolgok kifejezésére is kell, hogy szolgáljon. R. Müller-Freienfels¹⁰ találóan állapítja meg a német képzeletről, hogy elvont jellege van, s valószínű, hogy nemcsak a filozófusok képzelőerejében van egy *innkonkrete Phantastik*.¹ Az ember valaminő viszonyban van a valóságos, avagy az elképzelt világgal (Wirklichkeitsverhältnis). A fogalmaknak is megvan a fantáziaképük, látjuk sok filozófusnál, matematikusknál stb. Lehet-e a magyar nyelv alapjává egy »nem-konkrét« képzeleti képnek? Igen kevésbé. A magyart – nem egyszer a filozófia kárára – itt is köti a szemléletes képre való hajlama, vizualitása és a magyar nyelv maga, amely szinte markos kézzel fogja meg a valóságot, élénken és színekkel teli.

NEGYEDIK RÉSZ
A BEFELÉ FORDULÓ LÉLEK

1. AZ »ŐSI VIRTUS«.

Van az emberiségnek egy lelki erőállománya: az amit a régmúltból vesz, az ősből. Ez olykor eltűnik és senki sem veszi észre lételetét. Lesüllyedt régi-ősi régiókba, avagy alacsony társadalmi rétegekbe, melyeket nem tartunk számon, s egyszer mégis felüti a fejét különös alkalomkor. Ilyen egy nemzeti katasztrófális helyzet. Ily válság az egyéni, vagy a társadalmi élet folyamán egyáltalán ritkán fordul elő. Mikor válság van, csodálkozunk rajta, hogy a nép életéből honnan kerül ki egy nem sejtett erő; olyan, amiről már mindenki megfélemezett s mégis feltör a mélyből. Ilyen, népi-ősi erő: a *virtus*. A görög hasonló erőre gondolhatott, amelyet az újabb ethnopszichológia *hybris*nek nevez,¹ s ma latinosán, de magyaros értelemben mondjuk *virtusnak*. Régi, többezer éves, mégis itt lappang a modern világban. Szabálytalan erő, és a legtöbbször fékezhetetlen. Olyan mint az életöszton; van, és kiirthatatlan. Nehezen lehet bánni vele és mégis felhasználható, töredékes elemei bent rejlenek a műveltebb idők átlagembereiben is, néha a kulturáltakban is. A civilizáció, a polgárosult élet béklyókat vet reá, és a béklyók ellenére is megél.² Van, kéri a létjogát. A béke rendszere ezerféle gátat vet neki, civilizálja, fékezi, szelídíti és – mégis megvan ősi módon, mert folyton újjászületik. Nem előkelő, nem illik a finomabb városias környezetbe, mintha ennek engesztelhetetlen ellenfele volna. Pedig csak egy ellenfele van: a szabály, helyesebben az élet szabványa, a mesterkélt normalitás. És ha meghajlik is ez előtt, marad belőle valami, ami örök frissesség és erő. A görög irodalomban úgy jelentkezik, hogy félnek télét, mert kiszámíthatatlan és szeszélyes, hiszen a maga útját akarja követni. Ezt »Selbstüberhebung«-nak érzik ma.³ A *hybris* ugyanis felágaskodik minden gáttal szemben. Háborúk ma is ismerik

erejét és fel is használják akkor, amikor a legkeményebb létharc folyik, ember-ember ellen viaskodik: a rohamban. Mi ez? Sajátos, *existenciális* ös-szenvedelem.⁴

Veszélyes erő, de életfenntartó erő is. Reflektálatlan, szinte vaknak kell tartanunk, s mégis valami, a mi *van*, *létfogát* keresi. Szerény is tud lenni, mert sokszor a pusztá *van-nal* megelégszik. Ilyen a nép ereje is, az örök népé.

Ilyetén lélektani alapon értünk meg valamit a tántoríthatatlan lét-akarattól. Arany Jánosban még élt ennek az ősi erőnek lelki képe:

Élt hajdan egy maroknyi nép.
Mint ősei – romlatlan, ép.
Mint ősei, *szilaj*, *szabad*,
Akár viselni *bősz* hadat,
Akár megüzni a vadat.
E multság, ama *veszély*
Volt nála *szükség*, *szenvedély*:
Ezzel tárta fön életét,
Azzal fáját, kis nemzetét.

(Az utolsó magyar I. i.)

Adyban is felbuzdul egy támadásra visszavágás közepeit az ősi természete; ő is Keletre céloz. Az ő természete a *virtus* zabolátlan ereje és szertelensége. A magyart

Ős Napkelet olyannak álmodta.
Amilyen én vagyok:
Hősnek, borúsna, büszke *szertelennek*,
Kegyetlennek, de ki *elvértik*
Egy gondolon.

(Én nem vagyok magyar?)

Itt is, ott is, felfedez magában valami hybris-re hasonlító ősit, pl. »*merész*, új, nemes, *örök-nagy gyermek*«; nyughatatlan *vitéz*, naplelkű, nap-fia, egy igaz isten »megpróbált« remeke stb. Az ősi vénában érzi a lényegét.

Bizonyos, hogy a szabványos élet megszokása nem kedvez annak, hogy ezt az existenciális, kemény létakaratot szimpatikusnak találjuk. A művelt élet szabályokból és kompromisszumokból áll, az erők szelídebb kiegyezésének útvonalán mozog. De ha ez így is van, még mindig tény, hogy van más is: *őserő*; és *őshit* abban, hogy épp így és nem másképp akarhat valamely nép, vagy tömeg *létezni*. Túl van ez a racionalitás világán. A ráció csodálkozik – és elfogadja azt, ami egyszerűen van; tántoríthatatlan existenciális akaratról van szó.

Kozma Andor »Előre«! című versében (1915) rajzolja meg, hogy a magyar lecsapta a munkát, hiszen bántó kicsinylést éreztek vele.

Elméje, szíve gyönyörű lángját.
Békés munkái komoly irányát,
Mert nem akarták, észre se vették;
Hírét, nevét, nemes hevét
Végképp elfeledték.

De azonnal előtérbe került harcias jellemének értéke, mikor elérkezett a világháború és kellett legény a gátra, s mikor felhangzott a jelszó: »Mindnyájunknak el kell menni! Mert a hazáért, s szent igazáért *Meghalni: semmi.*« A nagy rohamok népe lettünk:

Kik vagytok, óh ti *előre-népek*,
Kik a világba e szóval léptek? . . .
No de mi vagyunk a magyarok.
Amikor mindnyájunknak el kell menni,
Nagy becsület magyarnak lenni.

(Magyar rapszódiaék. 142.).

Erről a tántoríthatatlan harci erőről emlékszik meg v. Nagy Károly altábornagy, mikor ecseteli² a limanovai hősök támadását (»huszár«-szellemnek mondja). Ez a szellem – írja – »a legmagasabb fokú önbecsőzés« kifejezője. . . »Ez a megmagyarázhatatlan erő több az erkölcsi erőnél, mert az erkölcsi erő csak indíték, a huszár erkölcsi ereje pedig maga a tett; nem akármilyen emberi tett, hanem az emberi hatalmon túlmenő, szinte már a lehetetlenség hónába tartozó félisteni tett . . . Mindenik mögött elesett bajtársának lelke segített, mely bosszúra tüzelte. Pedig (a lóról leszállított limanovai huszárnak) csak karabélyá volt, melyet bunkós botnak használt. Ha azonban halálthozó ütéseinek súlya alatt az eltört, legszívesebben a munkás osztagok ásóját, kapóját, vagy a bicskát használta fegyverül. Ha azonban volt ideje csizmáját lehúzni, akkor annak a sarkantyúját buzogányszerűen használta ki«. Ez némi szemléltetőt nyújt a küzdelem rettenetes voltáról. Mikor elhangzott az »Előre!«, akkor, írja szerzőnk: »kimerednek a szemek, eltorzul az arc, acéllá keményednek az izmok, és a bős csatakiáltásnak vad verekedésre uszító, sátáni indulatával rohannak a fiúk előre. Ez a régen sóvárgott pillanat, mikor szabad az út a *virtus* előtt«, íme, az egzisztenciális harc képe; szokatlan ez ma a civilizált szemnek.

Aki a történet évszázados menetét figyelni, észreveszi,

hogy itt is, ott is felbukkan valami, ami azt kiáltja: vagyok, *aki vagyok*. Oly magatartás ez, mint az ősi hybris-é, az ősi, szabálytalan életakatató.

Természetesen a magyar népben is van ilyenén tényező, amit a közérzés és közbeszéd csak körülír: »őserő«. Valóban, ami a magyar virtusban jelentkezik, az ehhez hasonló . . .

Nem véletlen az, hogy a nyelv maga utal a virtus ősi jellegére, mert gyakori szokás így mondani: ősi virtus. De mi ezt eddig másképp értettük, úgy, hogy minden népben ősi a virtus, egy régi erkölcsfejlődési *fokra* tartozik. Azonban ezt másképp is értik nálunk, úgy, hogy a virtus éppen a *mi* őseinknek sajátos ereje, azért hivatkozik szívesen a közhit egy keleti mítoszra, amikor éppen az ő őseire,⁶ eredetére gondol, pl. Kölcsey a *maga* nemzetségére:

Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöké fámnak –
Nyúgoti ég *forró kebelem* nem tette hideggé.

Van itt kiemelve egy mozzanat, mely szintén figyelmet kelt: a büszkeség, éspedig egy ősi temperamentumra s erőre hivatkozással. Úgy is van. A virtus nemcsak az *erő* felálgaszkodása, hanem *büszkesége is*. Ősi fokon ugyanis az erő nem az értelemmel, hanem az erkölcsi erővel volt szövetségben. Az erő fellángolása erkölcsi elszánásra, bátorságra is támaszkodott. Ezért a virtus akárminő nyers kitörés is, *nem vadság*; akármilyen heves szenvedelem és *dac* is, van vagy lehet benne nemes *méltóság is*: a maga erejére hagyatkozó volta-kép azt is jelenti, hogy vagyok Valaki a világban. Mily nagy a világ! És mégis egy erőpont vagyok, amellyel számolni kell embereknek és eseményeknek.

Amikor az ősi virtust szokás emlegetni, korántsem a nyersséget istenítjük, hanem az erő és az erkölcs szövetségét, az *önfenntartó bátorságot*.

Még nem vagyunk fejtegetésünk e pontján a befelé forduló, azaz önmagát megéllő lélek gazdagságot ígérő birodalmában, de már a most jelzett ősi jellegű erő megteremti a bensőségesség számára a feltételeket, a kedvező athmoszférát; mondván: itt *van* valaki, aki szólni akar. Itt egy közösség lelke keres magának utat a történetben.

Kiemeltük, a virtus *nem* sajátos magyar vonás, hanem minden népnél megvan, amely a történetben próbált valamit, próbált történeti szerepet kezdeni. Volt már szó jó párszor oly vonásról, ami semmiképp nem sajátos valami a magyar életben. Csak az a kérdés, hogy ez és az minő mértékben

van meg. Úgy látjuk, hogy a mi történetünkben van erről az őserőről feljegyezhető mértékünk ...

A virtus nem magában virtus, senki sem virtuskodik, ha maga van, hanem kifelé van az éle. Voltakép egy mélyről jött gesztus ez: megmutatom, hogy valaki *vagyok*. E szerint a virtus érint valakiket, kit így, kit úgy, a virtus kifelé szóló magatartás és ez kétféle lehet: az erőtudat kiömlése másokra nem nagyon van tekintettel, hanem ömlik kifelé, imperialista és hódító lelkeség lesz belőle. Ez nem magyar. Történelmünk jól mutatta, hogy szomszédainkat nem zaklattuk, hanem megelégedtünk a magunk portájával Csak arra volt gondunk, hogy a Kárpátokon belül úr ne legyen idegen hatalom. Ez a második magatartás tehát lényegében védekező, a történeti értékállományt őriző, strázsa-szempontú. Ez a szerényebb álláspont.

Azt hiszem, itt a magyar néplélek eltalálta azt a hangot, ami a Duna völgyében a legmegfelelőbb: *békét teremteni*⁵, fenntartani ott, ahol a hullámok össze-vissza torlódnak.

A magyar élet komoly élet, nem könnyelmű és kalandos; az itteni élethangulatnak ez a békés szellem felel meg. így lesz ismét a maga adott környezetéhez, földjéhez hű a magyar néplélek uralkodó iránya akkor is, ha virtuosos. –

Mert ha békét akarunk, lelkileg a háborúra is fel kell készülni. Gyáva nép sohasem arat békét, csak megaláztatást. S hála a Gondviselőnek, a magyar bátorság és önfeláldozás szelleme nem veszik ki, hanem újból és újból megered, mint a tavasz örök zsendülése. S az a legszebb, amikor a bátor és harcias nép érezteti: békét akarok, csak azt, ami az enyém. Ez kiérezhető a magyar történet egész vonalán.

2. A MAGYAR BENSŐSÉG.

Az emberi teremtő erők érvényesítésének kétféle útja van: az egyik kifelé, a világ felé fordul, és hatalmas birodalmakat, vagy technikai alkotásokat hoz létre, mint a római, vagy amerikai civilizáció. Ez a kifelé forduló, extravertált néplélek útja. A másik út a belső út, a teremtő erő befelé fordul, a szellem mélységei felé. Ez a görög út. Mily kicsi föld a görögség hazája! Mily parányiak a városállamok, egy-egy *polis* csak egy kisebb fajta vármegyével ér fel. És a görög szellem mégis mekkorát alkotott Homéros-tól Platón-ig és Aristotelés-ig! Szinte az egész középkor antik kincsekből él

s utána az új és legújabb korba is átszivárog a görög humanitás. A kereszténység is át van szöve a görög szellemiség finom, lelki szálaival, a kereszténység örök igazságai nem a középkorból nőttek ki. Ott hangsúlyozódott azonban ki az emberi élet bensősége.

A középkor befelé kezd élni, nem »tolong« a világ dolgai felé. Persze mindig kétféle embertípus van, az egyik a külső érvényesülést keresi. Kik ezek? Megmondta Prohászka Ottokár: »rendesen azok tolonganak kifelé, akik rosszul érzik magukat befelé; kiknek nincs belső életük. Ott kint akarnak – érvényesülni!«¹ A külső érvényesüléstől való eltávolodás kapcsolatos *azzal*, hogy *van benső értékvilágunk*, melyet gazdagnak, vagy kifejlődőnek érzünk, így van ez a népek életében is. Egyes népek érzik, hogy van bennük egy belső sarjadás. És ekkor nem sokat törődnek *azzá*,}, hogy kis vagy nagy terjedelmű életkör adatik meg nekik.

Ha egy nép a kisebbek közül való, abból korántsem következik jelentéktelensége. »Nincsenek *kis* nemzetek, mondotta egyszer gr. Teleki Pál, csak *kishitű* nemzetek.« Egy kisebb nép lelkében nagy emberi gondolatcsirák rejtőzhetnek és sóvárognak a történet napfénye felé. »Kis nép lehet nagy nemzet« (Pethő Sándor), így van a német kisállamok, a »Kleinstaaterei« világában is: a legnagyobbakat alkották az emberi szellem terén és sem Goethe, sem Kant, sem Hegel nem képzelhető el egy modern, newyorki felhőkarcolóban.

A modern kolosszusban a lélek elmechanizálódik, karto-ték-lélek lehet belőle, egy kartoték-társadalom közepét, ahol a társadalmi kapcsolatok biztosítéka nem a szellem, hanem a nyilvántartás, a doboz. A rideg üzleti kapcsolatok sem elégségesek, ma-t az embernek lelke van, nemcsak érdekei vannak. Az embert nem lehet leszoktatni arról, hogy lelkében nagyra törjön.

A nagy olykor önmagában rejlik. A nagyméretű, üzleti szellemű környezet eltéríti a lelket a maga útjáról, s ha a lélek erős, visszakíváncozik oda, ahol önmagával foglalkozhat; mint ahogy Arany János még az Akadémia szentelt csarnokaiból is kikíváncozott élete vége felé egy kis falusi házba. Mert a nagy lélek elég »világot« talál önmagában is: az örök embert, a nagy emberi gondolatok és érzések világát.

Mivel a mi világunk hazai földön nem lehet terjedelemre nagy (big), nincs más út, mint legyen befelé nagy (great). A magyar léleknek ez az útvonala már csak azért is széles

lehet, mert van mire befelé tekinteni. Egy szellemes mondás szerint: »a magyar haza nemcsak ország, vagy fajta, hanem egy egész civilizáció«. Aki ismeri szellemi fejlődésünket, tudja, hogy már sok dolog napvilágra jutott, de még sok történhetik ezután. A nemzeti lélek örökké fejlődő csirák kincsestára, ha nem veszi el önmagát; ha nem adja át magát éretlen hatásoknak. Spranger beszél »érett nemzetekről«. A hazai lelki fejlődésben sok jel mutatja, hogy még sok a teendők, ami reánk vár, de sok máris *érettnek* mutatkozik. Kell-e nagyobb költözseni, mint Arany János? Kell-e nagyobb lírikus, mint Petőfi, vagy Ady? Írók, művészek kiállhatnak versenyre külföldön, mint újabban kivált a zene terén és nem valami ifjú próbálkozót éreznek bennük odakint, hanem akiknek van már történeti szavuk az emberiség számára is nemcsak hazai méretek között. Kodály és Bartók nemcsak idehaza világítanak . . .

És baj-e az, ha a sors keservei meg-megérintenek bennünket? Nem az volna-e baj, ha hazánk eldorádóként elsőkélyesíténé, gyönyörhajszolóvá, hedonistává tenne bennünket; ha »nincs magasra vívó szenvedelme«? A nagy fájdalomnak nagyon is van rendeltetésük a földön, nem hiába valók: befelé élelik a lelket. Mutatja a modern magyar líra is, amely igazi líra, – pedig már a felhőkarcolók kora kezd elérkezni. Megdöbbenés a sorson a megszentelt, nemes fájdalmak révén felemel, »tanító fájdalom« születik Már Kőlcsey egész fejtegetést szentel ennek.

»Szerencsés történetek felvirágoztathatják, dicsőségre emelhetik a nemzetet; de *a balsors csapásaiból is eredhetnek magas érzelmek*. Szerencse hiúvá is teszen; szerencsétlenség, ha nem közönséges lelket ért, magábaszállást, önismerést, erő kifejlést hoz magával. *Hányszor nem szült a veszteség a legragyogóbb győzelemhez hasonló lelkesedést!* Minden esetre a fájdalom keresztül-röpülése gyötrelmes ugyan, de szelíd, emberi győzelmeket többször támaszt, mint a gyönyör hosszú folyama. *Iskola ez, melybe az Istenség nem mindig haragjából vezet bennünket.*²

A »tanító fájdalom« jelentőségét mutatja újabban a kisebbségi sors is. Egész sereg vonás fejlik ki a lélekben, amelyek belső felemelkedést mutatnak a mostoha sors közepett.³ Kőlcsey írja:

*Mélyen az tekint magába,
Ki bús érzésben ül,*

(Intés).

A magyar sors és helyzet meglehetősen közelfekvővé teszi mindenki számára bizonyos mértékű bensőségnak a kialakulását. Szinte előírja a sors azt, hogy ha kifelé nem játszhatunk nagyméretű szerepet, még mindig lehetnek bensőséges nagy problémáink, lehetünk a lélek emberei; de következik-e ebből, hogy mi jellemünkben csak szellemi életre beidegzett, politikátlan kései görögök módjára éljünk? egy *apolitizmust* melengessünk, s légy én Magyarország »az új Hellász«? Lehet-e a magyar lelkiség útja egy apolitikus esztétaság útja, a tiszta magánemberek, költők-tudósok békét biztosító rejteke, Hollandiája? Elveszitheti-e most már lelkének régi acélosságát és türelmének csodás erejét?

Ady 1907-ben érintette futólag e kérdést és – igent mondott. Mi az *Új Hellász*, az új kultúra nagy eldorádója leszünk.⁵ Szép sorai ezek.

»Van-e még az öt világrészben egy olyan Hellász, mint Magyarország? Mi vagyunk az új kor arisztokráciája, költők, filozófusok és művészek nemzete. Évszázadok óta finomodik, mélyül a lelkünk, s arcunkon az intellektuális kultúrának fényessége. Megigézett, boldog rabszíjon tart bennünket az Eszme és a Szép . . . Aki csak érezni, gondolkozni, szavakat csiszolni, nagy illúziókat adni tudott, az *nálunk szent*... Megható és világra szóló pl. a költő kultusza nálunk ... Merőben esztétika ebben az országban az élet felfogása (így!) . . . Szép ország, szerelmes országa a Szépnek, a jövőndő nemes embertípus ígéretföldje«. Igen, van nálunk tendencia ily belső kinyílás felé. Vörösmarty is ily irányba fordulást sejtet (Gondolatok a könyvtárban):

*Mi dolgunk a világon? Küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbekért.
Előttünk egy nemzet sorsa áll.
Ha azt kivittük a mély süllyedésből,
S a szellemharcok tiszta sugaránál
Olyan magasra tettük, mint lehet,
Mondhatjuk . . .
Ez jó mulatság, férfi munka volt.*

Már Garay így fohászkodik:

És te isten, a véghetetlen égben
Magyaroknak védő istene! . . .
Add hozzá, az ember legfőbb kincsét:
Szabadítsd fel a *szellem bilincseit!*

(Kelet népéhez.)

A mi földünk mégsem lehet a költői álmok és csak a szellemi alkotások országa. Mert miközben kinyílik néhány száz szép gondolat, emberek milliói verejtékeznek, jobban, mint másutt talán sehol. Vörösmarty figyelmeztet:

Nemcsak dicsőké a haza,
A munkás, pór, szegény,
Bár észrevétlen, dolgozik
A hon derületén.

A magyar *a munka kötelességének* is a népe, erős nép, mely vállalja a sorsát, – akkor is, ha az távol áll az esztéticizmustól. És ha akarata kemény, acélos, a politikai érzéke továbbra is éber, akkor találja meg lelke belső lírájának legsajátosabb vonását. Feltűnik, hogy *a mi legnagyobb lírikusaink a legégőbb lelkű politikusok* is. Mióta? Nehéz eldönteni, de látjuk ezt erős fénycsóvában az egész 19. és 20. században napjainkig.

A nagy költő és a haza lelke szinte minden pillanatban egy; igazi magánélete aránylag kevésnek van, a magyar költő sohasem kispolgár, hanem egy széles, történeti sorsot vállaló embergyűrű középpontjában érzi magát.

»Országépítő és költő: ez a két hivatás a magyarságé és azt az életet érezzük a legteljesebbnek, amelyben ez a kettő egyesül. . . így maga a szellemi élet nem szakadhat el az élethez kötő gyökerektől, nem szellemülhet át, vitális marad, ellenállóképes.«⁶

Mi sem volna érthetőbb, mint hogy a magyar nép történeti életétől lassan eltájkózódó, kis *polisz-néppé* válnék, mely akadálytalanul apolitizálná magát. Nem! Ez lehetetlen számára; nem engedi meg sorsa, s lelkének százados alkata.

3. LASSÚ ÉLETRITMUS

Az emberi lélekben sokkal több a csírázó elem, a potencialitás, mint a szilárd és kész alkatrészt. Az emberi lélek azonban mindig *kötött* lélekcsírák világa. Ha csupán a környezettől függene a lélek tartalma, szabadon ömölhetne belé kívülről bárminő tartalom, benyomás. Ha pedig a lélek olyan volna, mint a történeti forgatagban sodródó, de önálló bolygó, akkor a lélek valóságközömbösen csak a maga tartalmát virágoztatná ki. Ez a lélek merész autonómiájának volna

tekinthető. A lélek nemcsak magamagától függ. Az igazság a középben van: a lélek felvesz tartalmakat, de *a maga módja szerint*, a maga belső formája, szájíze szerint. Vannak benne kibontakozó csírák, amit maga a lélek »akar« kifejtteni magából, de van olyan is, ami a környezetből áramlik beléje.

Legfőképp az érzelmek finomodása függ a környezettől. Régi századok környezete harciasságra és keménységre nevelte az embert; az emberek zordak lettek. »A magyarnak, írja Széchenyi¹, még nem volt oly időszaka, hogy igazi *társalkodó hangneme* lett volna. A hajdankor komolyabb vonásai, a bajnoki tulajdonságokhoz, (melyeknek legfőbbike a testi erő volt), természetszerűleg hozzá tartozó durvaság, a csata viharai, s a fegyverek közt folyó élet, a nyájasabb, a szelídebb gyengéd érzésű kebelnek saját gerjedelmeit elnyomták; s így mind ama varázsteli kívánság, mely csak a múzsák és virágok közt fejledez, a magyarban, *kinek sorsa oly kaján volt*, mélyen aludt. Az idők azonban egy új, szebb érárt derítenek az emberek közé«. E csendes, vidéki életnek békés kora érkezett el végre a 18. században. Alkalmas volt ez első fejlődésünkre.

Az érzelem ugyanis mindenek előtt csendes környezetet kíván. A csupa tett-ember kénytelen a valóság szikláit kerülni, folyton *külső* környezetével számolni, hiszen tenni kell valamit. A város, az embersűrűs gigászi vadon élete túlgyors ahhoz, hogy kiterébélyesdjék belőle az érzelem világa. Városban az érzelem felvillan, s máris új élmény szorítja ki helyéről a gyenge palántát. Viszont az évszázados, vidéki élet *csendessége* is gátló lehet, mert egy sajátos zsidbasztó hangulatot termelhet ki. Kis környezetben végre is hétszámra semmisen történik. Ami megesik, nem fontos, nem igazi esemény. Minek izguljunk? Hiszen nem vág életünk mélyére! Életünk általában nyugodt. Ebből jól megérthető az egykedvűség vonása, megszokjuk az élet menetét, még a bajokat is, kedélyünk csendes. Ravasz László² jól kiérzi hogy a magyar kedély lassú és komoly járású: »Kedélyét tekintve, a magyar lélek uralkodó vonása a nyugodt, talán egykedvű külszín alatt elraktározott *érmesség*«. Már a külsejében feltűnő a nyugodtság. »Mozdulata tempós, megfontolt, szinte ünnepélyes.« Mintha a világ órája nálunk megállt volna, vagy itt lassabban járna, mint másutt, ahol az élet mozgalmasabb. Csendes és igénytelen környezetben egyszerűen szükségtelen az elme fordulatossága s élénk szelleme.

Jói észt a magyar környezet igénytelensége okozza, hogy a magyar szellem még a 18. században is igen *lassú reakció-típust* mutat. »Hiányzik a magyar elméből elsősorban a gyors reakciókészség, az érzékek villanyos battériákhoz hasonló gyorsasággal működő rendszere ... A magyar ember érzékei is pontosak, hűek, de lassúbb ritmusnak és inkább instruk-tív beállításúak, mint elemzők ... A nagy magyarok nem sugározzák a térbe az ész sziporkáit, nem építenek gyors készséggel rendszereket; *ők inkább a mélybe dolgoznak*, gyűjtenek és nehezen emésztenek s így *a szavuk súlyosabb; végzet-,* vagy csak egyszerűen életszerűbb, mint a francia nagy szellemeké. A magyar tréfálkozást a kedélyes szerep-játászás jellemzi, az anekdota ... s ezen a ponton találkozik a francia szellemesség nem egy alakjával, de a *persiflage* idegen tőle.«³

A magyar élet – országos, nagy kérdések robaját le-számítva, – valóban századokon át különösen csendes volt, itt falvak, ott eldugott nemesi kastélyok és csendes, otthonias városkák, szűkhatárú megyék. Ez volt a régi emberek világa. »Sokaknak – írja Kármán József – e szólásformáját: az 'egész világ', ha megmagyaráztatnánk velők, meg fogják látni, hogy ezen nem értenek egyebet, mint legfeljebb a vár-megyét, amelyben élnek«. Az ily kicsiny és csendes környe-zetben az érzelmek kibontakozását vajmi kevés zavarta, viszont kevés volt az élmény. Gondoljuk el azt a páratlan egyszerűséget, mely Garay e helyzetrajzából⁴ kitetszik: »Próbáltunk *utazásokat*, s mert külföldre nem gőzkocsikáz-hattunk, adtunk táj- és úti képeket, a közel édes hazából, vagy legközelebbi vidékről is, hova az újságírói asztal mellől a vasárnap délután(!) kivetett.« A kis környezet adottság hosszú évszázadokon át: ez formálja a tömegek lelkét, nem, mint ma, világforgalom s az egész világból ráhulló hírek és filmek.

Az élet ritmusa tehát általában lassú, módjában van a léleknek önmaga felé fordulni. Ha egy országos katasztrófa mérete fel is tűnik, a lélek magára találhat valami csendes zugolyban, így válhat maga a néplélek is *érzelmekben gaz-daggá*, válik az élet lírában jellegzetessé. A nagyobb város is termel lírát, de ebben több az ideges vibrálás, mint az elmélyülés, s a lélek magára találása.

A régi magyar környezet nem volt még a szabad verseny haláltánca, sőt jól körülbástyázva, külön jogok, rendi falak közt éltek az emberek, nem egy közülök nyugodtan és szépen.

A jobbágytömegek életgondja nagy, de csodálatosan kivédtek a gondot igényeik mérhetetlen leszállításával. A megélhetés naponkénti gondja, őrlo feszültsége nem volt oly nagy. Alig tudjuk már elképzelni, hogy minő nagy ma a lelki élet gyakorlati kérdések által kikényszerített *feszültsége* régebbi időkhöz képest.

A feszültségek feloldódása elősegíti az érzelmek előtérbe kerülését. A mai ember rászegzi a figyelmét a mára, a régi élmény *feloldódik*, a lélek ki tud szabadulni az idő folyásának kényszere alól; ez is kedvező az érzelmek megeredésére.

Az iskolás kultúra még nem terelte vágányokra az elmét. A nép átlaga elbajlódik apró gondokkal és sok mindenre van ráérő ideje, magával foglalkozásra is. És akinek erre hajlama van, annak lelkében megered valami; kikívánkozik a termés.

4. A KÖRNYEZET IGÉNYESSÉGE ÉS IGÉNYTELENSÉGE.

A kiskörnyezet intim jellegű. A csendes környezet nem forrongó. És nem is igényes, nem vár sokat az egyéntől. Egy intrikákkal teli fejedelmi udvar bonyolulttá, számítóvá és ravasszá teszi a belé kerülő ember lelkét. Sokat kíván tőle: gyors találékonyságot, raffineriát, körmönfonságot és titkolózást. Ezzel szemben egy egyszerű, kis falusi ház, vagy nemesi lak nem kíván bonyolult lelki szerkezetet, megelégszik kevéssel, lelki *tisztasággal és becsületességgel*. Ezt a magyar röviden lelki *egyenességnek* mondja, mellyel a többi nagy, népi erény kapcsolatos: őszinteség, szótartás, hűség stb.

Az egyenesség mindenekelőtt a lélek *egészsége*. Babits¹ párhuzamot von az érzékeny Arany és az »egészséges« Petőfi közt eképpen: »A lelki *egészségnek* legtipikusabb tünete az őszinteség; . . . ez az a vonás, melynek megfigyeléséből a lélek egészségi állapotának legbiztosabb diagnózisát lehetne adni. Az egészséges lelkű ember őszinte. Éppen azért, mert nincsenek lelkének fájó pontjai, amelyekhez nem szeret hozzányúlni. Petőfi őszinte és kíméletlen, az őseMBER őszinteségével és kíméletlenségével«.

Farkas Gyula² kiemeli: »A magyar jellem ... nem ismeri a hízelkedést, a csalfaságot, az álnokságot, az emberi becsület áruba bocsátását. Jelentős költői műveinkben az intrikus szerepét rendesen *külföldi játszsa*.«

A nép üldözi, megbélyegzi az őszinteség ellentétét, a *kertelést*. Érzi, a szó kimondásában az egyenesség bátorságból, függetlenségérzésből, erőből is táplálkozik, »összefügg ez az erő egyenességével. Mert a szolgai csúszás-mászás éppen nem egyenes; a kétszínű, az alattomos eljárás olyan, amelyre a minket jellemző erő nem képes«. Mondja ki bátian, – »magyarán,«– gyakori biztató szó ez. A lelkünket nem szabad véka alá rejteni. Ámde fitogtatni sem szabad. Ravasz László³ szerint »rátartisága, kedélyének zártsága . . . férfias-sága, érteti meg velünk azt, hogy a magyar ember szemérmes; *legbensőbb valójában nem szeret mások előtt megjelenni*«. Ez is egy *befelé fordulásra való hajlamra* vall. Ugyanez író⁴ szerint a magyar még a misztikum kedvelésében is férfiatlanságot lát: »Világossága miatt idegenkedik a magyar az értelmi, mint az érzelmi miszticizmustól; amaz túlságosan elvont, emez túlságosan *férfiatlanul érzelmes* volna számára«.

A lélek rejtegetése, disszimuláció, nem népies vonás, hanem a bonyolult városi életkörnyezet igényével függ össze. Falun, vidéken erre nincs szükség, hiszen úgylis rövidesen mindenkinek belelátanak az életébe, még a leveses tányérjába is. Hiábavaló minden álarc és titkolózás. De már bántó az őszinteség túlzása is: ilyen a *kiteregetés*. A vidéki, romlatlan magyar jól érzi, mit szabad és kell is elmondani, hol van annak a határa, ami már jogosulatlan exhibicionizmus, *fecsegő önfeltárás*. Nem hiú és külsőleges nép ez. »E nép, írja Ravasz⁵, hallgatag, *zárkózott*, aki nem szeret beszélni belső érzelmeiről, s kedélyének sem forrongó heve nincs, sem meleg mélysége«. A magyar szerelmi Inában van valaminő tartózkodás; ha nincs, az már jobbára a városi, izgatott lélek hatására megy vissza.

A magyar lélek hevének mérsékeltége mellett nem beszélhetünk »északi« fagyossági ól sem. Sőt ily téren inkább a déli népekhez, mint az északiakhoz tartozunk. A déliek azonban beszédesebbek, az átlagos magyar pedig szótlanabb, a közlésbeli hetvenkedést nem tűri, vagy lenézi. Jellemző, hogy a kommün alatt a kiküldött agitátorokat kinevették, mert fecsegtek s szavuk »lódítás« színébe került. »Aki sokat beszél, sokat hazudik is az«, mondja az egyik közmondás. A magyarnak nem kell sok szó, kevés szóból is ért, csak magja legyen. A magyar stílus *tömörségre* hajlik.

Hogy érthető az, hogy viszont a szónoklást, a lelkesítő áradatot mégis kedveli? Ez valószínűleg a megyei élet

s a latinos iskoláztatás hatása és a régi középosztály tulajdonsága: szeretik a szabad szót. »A szónokság, írja Kölcsey,⁶ *szabad* nép körében támadt és *szabad* nép életéhez tartozik. Szó szavat húz maga után; *élő tanácskozásban fejtik ki s tartatik fenn a szabadság szelleme.*« Persze már a modern államban egyre kevésbé vágyakozunk az után, ami megvan: a vélemények szabad közölhetése után. De századokon át ez probléma volt. Az egész nemzet magatartásában egy bizonyos önellentmondás, nemzeti antinómia van előttünk; egyszerre hangoztatják a szűkszavúságot és nyílt beszédességet. Ez nem gyakorlati ellentét. Beszédes ugyanis valaki, mert partnerének bizalmába szívesen kíván beférkőzni s általában is viszonyideálja, mint már láttuk, egy patriarchális *közelség* (v. ö. II. 13. fej.), azaz egy igazi közösségi, konszenzuális viszony (v. ö. II. 1. fej.). Másrészt, és pedig valószínűleg általánosabban, szófukar is, azt tartva, minek a sok szóbeszéd. Alsóbb társadalmi rétegek gyökérszálaiból táplálkozó magatartás; Illyés⁷ írja: »A nép szavát nehéz megérteni. . . Nyelvét nem mozdítja – akárkinek«. Ahhoz különleges alkalom kell, hogy valakinek a szava megeredjen.

Egész serege van a közmondásoknak, amely a sok beszéd ellen szól. »Sok beszédnek sok az alja. – Beszélni ezüst, hallgatni arany. – Bolond beszél, okos hallgat. – Ki sokat beszél, vagy sokat tud, vagy sokat hazudik. – Tettek beszélnek. – Sok beszéd el nem készül fillentés nélkül. – A beszédnek egyenese, mankónak a horgasa jó (Pázmány). – Beszédnek egyenese, munkának a szorgosa jó« stb. Közízlés szerint a beszédet meg kell válogatni. A szó-fia beszéd üres buborék, az élet mást kíván, mint beszédet; (egy mai külföldi regényíró így ír: többet ér egy deka tett, mint egy tonna szónoklat). A magyar nem szereti, ami neki csak rigmus, kényszerült, alkalmi lendületű beszéd, mert ez nem jön mélyről.

Illyés Gyula⁸ hasonlóra utal. A magyar »zárkózott és szemérmes nép, a sokat szenvedett gyermekek módjára ... E nép gyermekessége férfiasága mellett szól. összeségében gyermekien. . . hevüλέkeny, . . . hiszékeny. . . külön-külön férfias. Melyik vonás a legjellemzőbb rá? Érthetetlen szenvedései konokságra hajlamosították, konoksága – magányosságra. Tehát utóbbi vonása a legjellemzőbb«.

Az átlagos régi magyar környezetre vezethető vissza,

hogy olyasvalamit, minő a lelki póz, handabandázó ön-reklám, nem ismer és nem ismer el, hanem ellenkezőleg, könnyebben kiválik az, aki csöndes és szerény. Sokszor az önérvényesítés kárára faluhelyen most is legjobban dicsérik a tartózkodó modort. Viski⁸ jegyzi fel epikus hagyományainkról: »*Tartózkodása miatt rendszerint a magyar marad alul, vagy jár rosszabbul. Szemérmes; úri tartózkodása miatt sűrűn ez a sorsa az életben ma is. Nehezen ejtik a kérő szót*«.

A szeméremnek másik oldala is feltűnik Farkas Gyulánál:¹⁰ »Ha íróink szerelmi verseiket élő nőkhöz intézik is, tulajdonkép *a* nőt, *a* szerelmet . . . éneklük, szimbolizálva a nőt . . . Irodalomtudósok máig is vitatkoznak rajta, hogy egyik-másiknak ki volt a múzsája. Egy kivétel van: Petőfi. . . A magyar jellem férfiaságán kívül ennek oka a magyar *szemérem*, mely visszariad attól, hogy szerelmi életét *közprédára bocsássa*«. – »A nő hátterbe szorítása szépen megfér a nő lovagias tiszteletével.« Néplélektanban nem egyszer egy-egy alkalmi megfigyelés többet ér, mint a szándékos kutatás. Ily alkalmi megjegyzés íme, Mikszáthra vonatkozólag ez: nála »a szerelem mint lelki komplikáció alig játszik szerepet; mint az életet eldöntő szenvedély sohase. Az ő emberei sokkal józanabbak, semhogy ilyesvalamiből életkérdést csinálnának« – írja Schöpflin.¹¹ »Ez nagyon jellemző rá és a vidéki urakra, akiknek szerelmi életformái közel állanak a paraszt-ságéhoz. A szerelem, mint irodalmi probléma *városi emberek* problémája«. Ez a nézet kissé túlzott, de van egy egészséges magja: a magyar ember a szerelem dolgai-ban is bizonyos egyensúlyi elvet, józanságot tart szem előtt. A népi szerelem »józanságát«, roppant egyszerű voltát, szinte problémátlanságát Kozma Andor így rajzolja meg:

.. . Ha szerelemre gyullad fel a vére,
Rárapná az ég-föld kincsét kedvesére.
Amit érez, dalban s szóban is kimondja,
De nem lesz a lánynak érzélgős bolondja.
Érzelve fölött is őrt áll büszkesége,
Hosszú panaszokkal nem eseng az égre.
Ha a lányt szép szóval megnyerte, megkérte.
Helyt áll és meg is hal, – de nem jajgat érte.

(A magyar paraszt.)

A városi élet egész mást tart a szerelemről, mint a régi magyar élet. Ott van előttünk Ady Endre élete; a szilágysági magyar szerelmi élete – idegen körben – deformálódik; nem a magyar életet érezzük itt benne, hanem – egy nyugati nagyváros életét.

5. SÓVÁRGÁS A VÁROS UTÁN.

A magyar néplélek alakulását nem lehet megérteni egy nagy magyar hiány nélkül: nincs igazi magyar város. Míg olasz és német földön lépten-nyomon műveltségi központra bukkanunk, addig nálunk egy-egy »város« is – ha akad – csak fél-város, alig-város vagy idegen város, így lelki fejlődésünkben csaknem kiesett a városi levegő hatása, az urbanizmus finom kontúrja. Ez súlyos miliőhátránya a magyar szellemi életnek mindmáig. Mi minden esett ki!

Két fejezetünk (IV. 3, 4) szólt a szellemi környezet kismeretűségéről és csendességéről. Mindkettő a lélek befelé fordulásának, önmaga megtalálásának kedvez. Nem kedvez azonban a szellemek *találkozásának*. Széchenyi már korán felismeri az »eszmesúrlódás« jelentőségét, azért kell neki kaszinó, mégha (ez egyik munkájának a címe) a »pesti por és sár« klasszikus méreteket ölt is, megtalálják egymást az emberek és az eszmék. Azonban sok vidéki városnak sokáig nincs városfejlesztő Széchenyi-jük. Az elzárkózás nagymérvű. Az egyén magára van hagyatva, – gondoljunk csak Berzsenyire – családi és rokoni környezetének némelyik író valósággal foglya. Utazni századokon át nem lehet; legnagyobb költőink még az országot sem járják be, nemhogy a külföldet; két író találkozása néha esemény számba megy. Ezeket a körülményeket is emlékezetünkbe kell ma már idézni.

Az ilyen körülmények eléggé megmagyarázzák azt, hogy nem fejlődik ki *sokoldalú emberismeret*. Kiki a maga magányában *önmagát* éli. Nincs kellő postai forgalom, Kazinczy levelét a felvidékről a dunántúli Berzsenyi három hét múlva kapja meg stb. Ma már ária sem gondolunk, hány írónk és gondolkodónk van, akik kényszerülnek gazdaságukat is ellátni. Kölcsey¹ írja: »A magyar nemes Werbőczy-vel kínlódik, hivatalokat visel, az állam dől-

gaira fordítja figyelmét, s mikor az ország és megye gyűlésein kifáradt, falujába fut, béresei és juhászai közé rendet szabni«. Kármán József is panaszkodik: »A magányos, félrevaló élet, az elzárkózás a világtól elzár a gondolkodástól is. Az a kis darab föld, amelyen lakik a mezei ember, az ő egész horizontja«. Másutt azt írja: »Ritka az a tudós, amely mint a fülemüle, magános völgybe rejtőzzék és a hallgatók elől fusson el, hogy torka vérzéséig énekeljen«. Az is bizonyos, hogy így megható szülőföldszeretet fejlődik ki a kultúremlékek lelkében. Rajonganak a szép tájakért, de egyre felsóhajtanak. Úgy kellene nekik a város, mint egy darab kenyér. Berzsenyi, bár nem a magáé, megrajzolja a város utáni vágyat:

Nyugodni, enni, inni és aludni
 Lehet mezőn is: óh, de *mint örüljek*
Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig? . . .
 Szívemnek *ember és rokonkebel kell,*
 Kivel *vegyítse érzeményeit,*
 Elmémnek *elme, mely megértheti,*
 S melyben *sugárit tükröztetheti.*

Már Kazinczy is felkiáltott egyszer:² »Hol jobb élni, Weimar körül-e, hol a kondás is olvas a nyája mellett, vagy Skutari körül, hol a basa sem olvas?« Kölcsény lakhelye szép, mégis azt írja, »nekem emberek kellenek, nem lélektelen szépség«. Vörösmarty is felszólal ifjúkori költeményében:

...Engedd nekem azt, barátom.
 Hogy én *a roppant város ékeit*
Zenghessem, ámbár minden verselőök
 A csendes élet bájait védik
 És a mezőnek nevető nyugalmát.

A nemzeti élet antinómiájának új fajához érkezünk. Jelentékeny szellemi kultúra fejlődött ki e földön és egyike a magyar csodáknak, hogy város *nélkül* magasabb, magyar szellemi világ alakult ki. Végigmehetünk a 19. századon: erre is, arra is erős lelki sodródás visz a városi életforma felé; a vidék már nem elég. A magyar szellem magasan ívelne, ehhez embersűrűs város, nagy miliő kellene. Ez nagymértékben hiányzik a 19. században. A magányos, »félrevaló élet« mégsem lesz – félrevaló ország.

Ez végre is a csodálatos tények közé tartozik, mert nemcsak város híjján nőtt fel a kultúránk, hanem egy mélyebb hiány is áll mögötte: nagy és évszázados szegénység. Mindez végre sem lett döntő akadály, mert *a szellem erejébe vetett hit* alapján megvolt. Észreveszi Sauvageot ezt a tényt s könyvének utolsó akkordja ebben hangzik ki ³: Ce qui caractérisé au supreme degré la vie hongroise, c'est la domination du spirituel sur le materiel, jusqu'à faire prévaloir le réve sur la réalité. Jé ne crois pas qu'aucune nation ait jamais entretenu une civilisation aussi fastueuse avec des ressources materielles si pauvres. Valóban, évszázadokon át meglepően szegények voltunk, de volt egy gazdagságunk: hittünk a magunk jövőjében, hittünk a szellem erejében. Ez a harcoló és politikával túlterhelt nép megérezte, hogy ez a hit a végső erőforrás. Nem volt sohasem sok és hangos szavú prófétája. Harci lárma között a nemzet ritkán hallgathatott költőire, íróira, történészeire, prédikátoraira, politikai látnokaira: a szellem embereire. De végre is ezek nem némultak el. Hangjuk, szavuk, látásuk benne van történetünkben s haladásunk olykor erősebb ritmusában.

6. A BALSORS KOMPENZÁLÁSA. VIDÁMSÁG ÉS DÍSZ KEDVELÉSE

Általános volt mindég a felhördülés, ha valaki szegény és »mégis« díszkedvelő; avagy ha valakit balsors gyötör és »mégis« örömben akar sütkérezni; pedig a dolognak értelme van, minden mértékletességi szabály ellenére. Az volna a természetellenes, ha valaki *mindig* szegény és *mindig* sors által sújtott akarna lenni, az életét egyenletesen igyekeznék beosztani és leélni. Ellenkezőleg az élet megfigyelője azt látja: az emberek kitörnek az egyenletesen folyó életből és vasárnapot csinálnak maguknak. Lélektani szóval így »kompenzálják« a maguk sorsát, az átlagos élettől és hangulattól *ellentett irányban*. Épp ott látunk kitörő dísz és pompát, ahol az embereket sorsuk egyenletesen szorítja lefelé. A magyarnak átlagos sorsa: a szegénykedés, századok hosszú során át; és íme, kell ünnepnap, ha megrójják is érte.

Petőfi kifakad Naplójában: »Borzasztó vasárnapi nép vagyunk, nekünk mindég ünnep kell s ha egyszer nem lesz emberünk, akit ünnepejlünk, majd a holdvilágnak viszünk

fáklyás zenét s csinálunk kivilágítást. Talán azért vagyunk olyan rongyosak, mert mindig ragyogni akartunk«. Nem! éppen fordítva. Azért, mert sokat szegénykedtünk, kívánunk néha az átlagos hangulat nyomasztó ereje alól fellélegzeni. A lélek ösztönösen érzi, hogy üdülni kell, fel kell frissülni egy-egy vasárnapos kitörésben.

Ezt a lélektani átváltódást: rossz sors *után* a felélégezést, vidámságban kitörést már a 18. században kieri egy költő, Újfalvy Krisztina (1761-1818), versikéjében ezt írván:

Az életet használni –
Könnyű módját találni,
Mert néha egy jó óra
A beteg sors doktora.

(Ez az élet.)

Az átlagos *balsors* kompenzációja: vidámság, dísz, zene, tánc. Kell ez, mint a táplálék. Van ennek fordítottja is: a *jó sors* kompenzálása, amikor is a sok öröm, a fény is egyszer csak kínzóvá lesz. Ki nem hallotta, hogy egyesek eldobták a fényt és vagyont? Itt körforgás van lelki életünkben. Nem különös-e? Az árny is sóvárog a fény felé, és a fény is kiégésülést keres a maga árnyékában. Mintha az emberi gyailóság világában nem lehetne másképp; mert a tökéleteség – sok.

Íme, Goethe¹ szavával: Freud muss Leid, Leid muss Freude haben. Sok ember akadt már, aki kompenzálta magát a dúsalkodók közül s éppen a szegénység, a földi javak megvetése felé térítette át életét, mint nem egy szentté vált férfiú élete mutatja.

Alles in der Welt lässt sich ertragen,
Nur nicht eine Reihe von schönen Tagen.

A szegénység *balsors*-kompenzációja a *díszek* imádatában nyilvánul meg. A tehetetlenség kompenzációja az *erő* kitombolása. A leszorítottságé a társadalmi fitogtatás: a »majd-megmutatom, ki vagyok« gesztusa (fenn az ernyő nincsen kas). Mindez megvan a magyarságban is és az előzőkből látható, éppen nem holmi »keleti« pompa-kedvelésről van szó.

Éppen a sors nehéz keresztjét viselők szeretnek vigadni. Láttuk, a világháború végén mennyire keresték százazrek a vigalmakat. Láttuk, a középkor legszomorúbb századában táncórület fogta el az embereket. Ez a kompenzálás belső

kényszer és *hasznos* is.² A nehéz magyar sors s a komoly magyar természet mellett természetes a vidadás is. »A magyar szeret ünnepelni, írja Rónay Jácint,³ jókedvében zajongó, s öröme a vidorság és vígság fokozatain hamar *széles jókedvig*, vagy kicsapongó örömig emelkedik. És ne gondoljuk, hogy csak az alantasabb sorsú magyarnak vigalmaiban honos az öröm. így van ez magasabb köreinkben is: bujdosik a pohár, kézről-kézre jár s él a barátság. A magyar *jószívű*, öröme csak úgy teljes, ha közölheti mással. Nem könnyen találunk népet, mely jókedvében oly sokat tudna feledni és áldozni, mint a magyar.« íme, mikor a nehéz életharc megengedi, hogy szünetet tartsunk, akkor egymásra is találunk az emberek a vigasságban.

A vidámságnak sajátos formája van a *kötődés* magyar formájában. Aligha lehet lefordítani teljes pontossággal, mint ahogy pl. a *flirt* szót és intézményt is készséggel átengedjük az angoloknak. A kötődés a tréfás harcok sajátos faja, az időtöltés, szórakozás egyik neme. A »kötődés« játékos vonása Jókainak is feltűnik. »Sajátságos jellemvonása a magyar fajnak – írja – az ékelési, *megtréfálási hajlam*, mely a középosztályokig felhatol. Egymást találó szúrásokkal csiklandozni (így!), közhahota tárgyává tenni, kalandokat torzítva elmondani, gúnyneveket adni és visszaadni: minden társas összejövetelnek megszokott fűszere. Ezekért megharagudni a legrosszabb véralkatra mutatna. A megnevezés, tiltakozás, komolyanvevés a társaságot megbontja, a haragvót elszigeteli.«⁴

Ha a kötődés fiú és leány közt folyik, *enyelgés* is lehet a neve. Minő finom emberi vonatkozás-játék folyik itt! Menynyire más, mint a neve szerint is idegen »heccelődésben«. Ez utóbbiban ugyanis mindig van támadó él és állandó a legyőzés vágya, míg a kötődésben oly harc folyik, ahol mindkét fél harcol és – nem akarja legyőzni ellenfelét. Ez a kötődés így a lovagiasság harcformáinak játékos kiélése, mindig kölcsönös elismerése a másik fél személyes értékeinek.

Gyakoribb azonban, hogy a magyar ember *magában maradvá* éli ki búját, vagy örömét. Ez szerepelt leggyakrabban az irodalomban, feltűnést keltve (mintha szokatlan volna, holott gyakori) a *sírva-vidadás* jelenségében. Mi ez? Sokat foglalkoztak vele, s mégis rejtélynek tűnik fel, holott éppen nem az. A vázolt kompenzációs elmélet adja meg magyarázatát a *sírva-vidadás* tüneményének is. Ravasz László⁶ megállapítja: a magyarnak »jókedvében mindig van valami

komoly és fájó vonás«. Hasonlóképp ír Prohászka Ottokár: ⁶ »Sírva vigad a magyar, – szomorúan szól a magyar nóta. A népdal sokszor ingerkedik, pajkoskodik, de csak olyan, mint a *mosoly a fájós arcon*. Édesmézű pálinkát hajtogat, de az alján keserű üröm van.«

Az egyéni és a közösségi sors érzését kell okul keresni. A *közösségi* sorsban sok-sok fájó emlék van négy-öt század óta. Valljuk be, végre is gyakran éreztük a leszorítottságot. Ámde az *egyéni* életsorsban meg ott van az átlagosan szegényes élet. Lehet-e akkor az, hogy az élet derűje mindent átlengjen? Egyszer ez is megesett: a millennium táján derűsek voltunk, ám épp akkor – tévedtünk, az élet mélyén sötét árnyékok lappangtak és ezek a XX. század elején hirtelen előtörték (v. ö. V. i. fej.). Mi lehet más bennünk ily körülmények között, mint *vegyes érzelem*, *vegyes élethangulat*? Mikor a hétköznapi sovány élethangulatából kitörnek az emberek a ritkán adódó vasárnap felé, valami akkor is megmarad a hosszú hétköznapi bajlódó hangulatából, íme, innen van a sírva-vigadás kettőssége. Ez is a magyar élet antinómiái közül való: fel nem oldott ellentét, mely egy helyre került, s kibékítetlenül ott van az egyén életében.

Farkas Gyula megállapítja, hogy a magyar *humor* sem igazi. »Humora keserűbb, mint bármely más nemzeté; tréfájának szatirikus az éle, legjelentősebb költői alakjai *mosolytalan hősök(!)* ... A magyar biztonnyal éppen úgy életörömmre született, mint más nemzet fia, a búskomorság vérzivaratos századok folyamán raja rakódott, mint fénylő acélra a rozsdá.« ⁷ Úgy vagyunk ezzel a sírva vigadás-kérdéssel, mint a tudós: ha egyszer valamit a kellő »rendszeri helyre« illesztett, már nem probléma, hanem merő világosság; a maga helyén egyszerre érthetővé, sőt magától értetődővé lesz az egész jelenség.

Néha persze *felvillanás*, erő és elán jelentkezik, de ebben is van valami, ami különös, szomorú színben játszik. »Olykor, írja Ravasz László, az erő kicsordul, *féktelenségbe* csap át, de ez nem más, mint egy óriás *keserű vidámsága*, aki magát tépi. . . Nem lesz sem vad, sem nyers, nem más, mint egy szomorú, de vidámkodó hős, aki szépen elveri az örökségét az Olympuszon.« ⁸

Hat csak ez lehetséges? Sokan kételkedve rázzák a fejüket, s nem akarnak hinni a sorsnak. Persze, *sors* és *végzet* közt van különbség.⁹ A végzet megmerevedett sors, a sors azonban maga nem végzet, mert hajlékony, a sorson lehet vál-

toztatni. Ebből két gyakorlati álláspont eredhet: az egyik változtatni, előtörni. A másik álláspont szerint a sors sors, bele kell törődni. Mind a két álláspont temperamentum dolga, sőt hit dolga. Lehet remélni a szomorú hős helyén a vidám, sőt diadalittas hőst. Aki próbálni akarja, próbálja meg: a hit nagyhatalom. De néha csak merészség.

Ezzel függ össze a *fellelkesülés* sajátos alakja és a *reménykedés* könnyű szárnyra kapása. Milyen az átlagos magyar reménykedés? Nem minden mélység nélkül állapítja meg Rónay:¹⁰ »A magyar hiszékeny, mert egyenesszívű, becsületes; *sokban bízik*, mert nagylelkű«. És van benne bizonyos merész reménykedés, mellyel közönségesen túlszárnyalja a valót, annak reális lehetőségeit. 1847-ben írta ezt, ami nagyon jellemző: »Kell neki remélni, *mert a jövő mindene*«.

7. IDŐTÖLTÉS AZ IDŐTLEN VILÁGBAN

Sajátos valami az Idő! Ragad tova, mindig az ismeretlen jövő felé. Olyan mint egy folyó, s mi csónakkal evezünk benne, jobbra is és balra is, ahogy épp tetszik, de – mindig lefelé, ahova sodor a folyó. Ez az élet sajátos *feszültsége*, mely a jövő felé hajtja minden erőnket.

Mint lebegő ladikost ragad a víz színe szünetlen
Habzással *lefele*, így folynak az emberi dolgok.

(Vörösmarty.)

De néha kedvünk kerekedik a csónakkal kikötni a partra s belépünk a már nem folyékony, hanem szilárd közegbe: az időnélküliség földjére.

Elfeledjük, el *akarjuk* feledni az élet feszültségét, mely folyton hajszol a jövő felé, most már lebegünk – idő nélkül. Nincs régen és nincs most, nincs tegnap és ma, hanem minden összemosódik, az idő élménye meseszerű világba támolyog és ott megsemmisül.

Mindennek lélektani rugója a Ma gondjának elvetése, az életteher megunása, a Sors hatalma alól való kimenekülés, a Balsors szorítása alól való félreszökés. Lélegzünk új közegben, a jelenből megszöktető képzelet játéka közepeit. Ez tehát kilengés a reális világból és a Mából. Nem akarunk »most« élni. Vannak okok, amelyek *dezaktualizáló magatartásra* bírnak bennünket. Ez okok nálunk is erősek; Ady írja:

Szép *átálmodni magunkat a másba,*
 A nincsbe, a szépbe, . . .
 Szabad készíteni *arasznyi jövőket* . . .

(A XXX. századból.)

Néha a múltba menekülünk: egy vihartól épp megtépázott nép – more romantico – hisztorizálni kezd, visszamereng a múltba, hogy ne legyen épp a jelenében, melynek hangulata nyomasztó reá nézve. De legtöbbször »időtlen világba« vágyunk, ide visz a mese. Mennél nyomasztóbb a jelen néphangulat, annál inkább menekül el a maga jelenéből; a magyar nép nehéz sorsban élvén általában, szívesen menekül a *múlt*, a *mese* és az *anekdota* világába.

A magyarnak mintha nem volna élesre beállítva az időérzéke! Ha *ma* éli életét, előfordul, hogy a *múltját* éli. Majd a jövőbe ugrik át, s képzeleteié bízva magát. Úgy látszik, mintha épp a jelenétől menekülne. Ady még a »Nótázó vén bakák« láttára is ezt úja:

Ez a *regéknek ősi népe* . . .
Átugrik Sorsot, Jelent, Voltat,
 Fátum és dal népe . . .

A merengés aligha magyar tulajdonság, de dimenziója nálunk mintha igen jelentékeny volna. Ezt a lelki állapotot körvonalazza Trócsányi Gy.:¹ a magyart »jellemzi a *merengés*, a szemlélődésnek sajátos formája ... A merengő elől eltűnik az egész kialakult világ, sem szó nem zsong fülébe, sem érzése nem rebben, s akarata nem mozdul, mozdulatlan az egész világ s megállt az idő is. S a mozdulatlanságnak és időtlenségnek erről a szigetéről megtisztulva és megkönnyebbülve lép vissza aztán az ember a mozgó földre és a rohanó időbe«.

»Mesekedvelő nép vagyunk, írja Viski,² s nálunk jobb mesemondó aligha van Európában. A mesét nemcsak hallgatjuk, hanem – amíg varázsa alatt vagyunk – hiszünk is benne, mint egy emberibb, megtisztult világ lehetőségeiben.« íme, amit a zord Jelen éghajlata nem termel meg, azt elvisszük a mese tropikus éghajlata alá, dús növényzetű tájakba. Mesébe és utópiákba legkönnyebb elrejtetni azokat a vágyakat, amelyeket a jelen megtagad és amelyeket a rideg jelen hangulatában magunk sem merünk bevallani magunknak, mert akkor szégyenkeznénk. A mesében ellenben sok minden szabad, ez az élettől megtagadott álmok rezervációs területe. »Mindig fabulás nemzet voltunk, írja Viski, akármennyire pirongettak is érte régi, mérges prédikátorok.«

De ami a népi rétegeknek a mese, az a magasabbaknak az *anekdota*.³ Magyar földön nagy keletje van ennek is. »Az anekdotázó művésznek – Viski szerint – nálunk fejedelmi rangja van, s nem egy jeles pályának ez a tehetség volt az elindítója, vagy magasra lendítője. A politikai életben rendkívüli értéknek számít nehéz helyzetek és hangulatok felengesztelésében.«

A magyar *anekdota*, írja Schöpflin A., lényegesen különbözik minden más nemzetétől. Nem csupán *vicc*, sőt nagyon sokszor egyáltalán nem az. Egy emberi alak vagy életjelenség legfeltűnőbb vonásának váratlan kiemelése oly módon, hogy ebből valami belső ellentmondás csattan ki. Rövidke elbeszélés, forró, váratlan csattanóval, amelyben valami *életbölcse*ség fejeződik ki. Egy alaknak, képzelt vagy történeti, közéleti személynek néhány vonásra tömörített humoros jellemrajza. Kifejeződhetik benne keserűség, harag, elégedetlenség személyekkel vagy intézménnyel szemben, akármi éles kritika. .. Sokszor anekdotában mondanak el olyat, amit nyíltan nem akarnak, vagy nem mernek kimondani *Nem elmésség terméke*«⁴ . . . A magyar *anekdota* egy darab rejtett közélet; egyrészt a közvélemény csirája vagy csapadéka, másrészt van benne bizonyos töprengés, létért való aggodalom is.

Van az anekdotának másnemű funkciója is: emeli az *emberismeretet*, amelynek vénája szűk-kis környezetben lassan csergedezik. Az *anekdota* keveri a régít a közelmúlttal, s ez is némiképp elszakaszt a jelen tülekedéseitől, felszabadít a pillanat kényszerére alól.

Állandó a gond, baj; kimerengünk a jelenből. Van-e ennél egészségesebb szellemi reakció?

8. MAGYAR SZENTIMENTALIZMUS

A szentimentalizmus egy-egy érzelm-faj eláradása, úrrá létele a lélek egésze fölött. Az az elképzelés, hogy a magyar érzelmi életre hajlamos, régi feltételezés és érthető is, hiszen a sors átlagos nehézsége, az örömtelen lét arra indít, hogy érzelmeink megsokasodjanak, nagy részt kérjenek az életünk-ből. Rónay Jácint¹ írja: »A magyar kedélyes [érzelmes] ... könnyen szívre hat minden és szívből fakad minden. Ki ha pártol, vagy szeret, gyűlöl, lelkesedéssel [egész lélekkel] teszi azt; ki ha fellép, hideg és közönyös nem is lehet; kit

könnyebb meggyőzni szívre, mint észre ható okokkal; ki jobban szeret érzelegni, mint szemlélődni« [okoskodni].

Az érzelem bősége más, mint az érzelmekre való különös hajlandóság. Koronként persze minden változik, a múlt század első felében, a romantikusok korában az érzelem bősége egész Európában nagyobb, mint ma. Az ezt megelőző korban kezdődött a szentimentalizmus, az emberek ebben érezték korszerűnek magukat.

A szentimentalizmus egy átlagosult, *általános* élethanulat is lehet, mely különös színnel vonja be az élet hosszú időszakát; az érzelem nem annyira hullámszik, mint inkább egy érzelem megreked, külön pozíciót vív ki magának és makacs hatalommá válik. Lehet-e általában ilyenről szó nálunk? Nem rideg-e ehhez a magyar sors? Engedi-e, hogy megrekedjünk egy széles hangulatfolyóban, mely örvénylő hatalommá válik bennünk, és maga köré sodorja egész életünket? Ha a sorsunk annyiszor balsors, úgy érthető, hogy leginkább *búsongás* fog el bennünket.

Búsongó-e a magyar jellem? Ezt a kérdést már Kölcsey, az érzékeny lelkű költő, felveti magának és már vitatkozik korának búsongás-elmélet-íróival.²

»Ki fogja megbizonyítani, hogy e többektől észrevételbe hozott nemzeti búsongás *eredeti érzés-e* a magyarban, nem pedig később az általunk ismert balesetek hosszú sorában magzott el? A Leó császár büszke, tüzes, de magába zárkózott, kevés beszédű magyarja komoly volt bizonyosan, de ha bús-e, azt ki merné meghatározólag állítani?« Akadhat valaki, aki a testi jólétet tartja a búsulás okának, holott ebből az állapotból, mikor »a lelket a test alá tetették«, nem búsulás, hanem *tunyaság* származik, ez pedig lealacsonyodás és tepedés. A magyar, mondják sokszor, »szegény bujdosó magyar«³, de ugyanakkor mondják, hogy »dicső« nemzet is. Mikép lehetséges ily kettősség?

A nemzet folytonos önvédelmi harcot folytat. Lehet-e hát »búsongóan« szentimentális? Már arra is gondoltak, hogy »a nemzetünk a maga, Nyugatra lett átplántálását éppen úgy sínylette volna, mint minden ily átültetés a természetben. « De ez is dőre hasonlat, hiszen egy »forrón szeretett honban üledett le«, és itt éppen nem idegen környezetben érzi magát. Hozzátehetjük, geográfusaink ma külön is figyelmeztetnek arra, hogy a hazai Alföld milyen közel esik az ázsiai steppékhez.

E földön a szabadságharc örök. De ez éppen nem búsongó

szentimentalizmusra nevelt, legfeljebb néha, mikor nem sikerült egy harc, búsongó hangulat *is* elfogja az embereket (kuruc dalok). Ilyen elbúsulás mindig akad akárhol. Kölcsey nem is úgy látja a dolgot, hogy itt csak egyféle hangulat lehetne*: búsongás és ebben való megrekedés. »Ami a nemzeti búsongó karaktert illeti: annyira bizonyos-e, hogy búsongásra hajlás és a szabadságnak magas érzelve nem férhetnek meg egymással?« Ha pedig már nem *egy*, sajátos érzelm-faj árad el, ha nem köt egy érzelem, hanem vele ellentétes érzelem *is* van s a lélekben ide-oda hullámzást látunk, akkor az a lélek *aktivitásának a jele*.

Az aktív lélek kitör egy-egy hangulatból, s ez már nem szentimentalizmus, bizonyos rokon hangulatokban való *passzív* hullámzás, érzelmi megrekedés, amikor az érzelem az úr és a lélek csak szolgája. Kölcsey finom lélektani érzékkel írja ezt: »búsongás nemcsak szolgálásnak, de az érzés mélységének is a következménye«. A búsongás valaminő melancholia volna, »fátyol a lélek felett«. Azonban »a fátyol *hevet* és *lángot* boríthat maga alá«, íme, melanchóliára gyanakodván, mennyi mindent találunk a magyar lélekben, micsoda ellentéteket! Szinte sok is az, amit Kölcsey hirtelenében felsorol. A melancholia magánykedvelés, csend és borongás, andalgás. És íme, »*lárma* és *zaj* riasztják fel andalgásiból, *zajgó* társaságok, *sziláján* csapongó örömmel teljes vendéglés; a vadászati és csatázási *lárma-kedvelés*; a hirtelen *fellobbanás* lángja s a féktelen kiáradás utáni hirtelen *lecsillapodás*; a nemzeti muzsikának majd a pajkosságig *eleven*, majd a csüggedésig *lassú* hangjai s több efélék«.

Ideje, hogy ha már Kölcsey ennyi ellenérvet hozott fel, magunk is elveszük a felmerült rossz ötletet a búsongó karakterről. Egyébként régi nóta: rossz és gyermekcipőkben járó karakterológus szokott egy, központi sajátáshoz fűzni mindent, vagy sokat. Az igazi kutató az életet sokféleképpen, gazdagnak látja. Ha van szentimentalizmus, ez nálunk éppen csekély mértékű. Az átlagos magyar kedély nagyon egészséges ahhoz, hogy szentimentális, avagy épp búsongó lehessen.

Végül még egyet nem szabad elfelejteni: a szentimentalizmus azoknak a társadalmi rétegeknek lehet a szívügye, amelyek védett, városi környezetben élvén, ráhagyatkozhatnak érzelmeik *szabad áradására*,

A magyar néplélek évszázadokon át szinte érintetlen minden városi védettségtől, ő a maga sorsharcát vívja állandóan. Hogy bírna így szentimentális lenni? Sehogy.

9. ERKÖLCSI KÉNYESSÉG. EDZETTSÉG.

A szorosan tapadó kisközösségek, udvarházak, falvak népe tövéről hegyére ismeri egymás dolgait, belelát – hiszen folyvást látják, nézik, figyelik egymást – lelkeik titkos redőibe is. Ez a patriarchális ellenőrzés szigorúságában hét-nyolcszáz évig tartott. Ez az erkölcsi *social control* nagyon megfékezte a kitörni készülő vágyakat; szabályos élet, tiszta erkölcs születik az egyház hathatós közreműködésével.

Kinek jutna eszébe egy szoros hálóból kitörni? A kis embernek nem, de a hatalmas, nagy uraknak igen. Ezeknek, kik országrészeknek parancsolnak, nem parancsol senki, ők urak, s azt tehetnek, amit akarnak, erkölcs terén is. Van is kilengés Európa-szerte. És íme, Magyarországon erős kivételt látunk. Teljesen igazat adunk történettudósunknak¹, mikor megállapítja: »Egyéni bűnökkel, melyek a magánélet erkölcsi kötetlenségéből származnak, jóformán sohasem találkoznak a magyar történetben szereplő, nagyobb politikusoknál, holott a nyugati népek története, az angoltól és spanyoltól a németig, teli van ily kétes világítású kormányférfiakkal ... A magyar levegőben Báthory Gáborok nem nőhettek meg nagy politikusokká«.

A nagy, színmagyar tragédia, a Bánk Bán csak az udvar levegőjében mutat fel romlottságot, s nemcsak az ártatlan Melinda, de a nép is feltűnő erkölcsi komolyságot mutat.

A nagy urak világából térjünk át a jobbágyok körébe. Tudjuk, van egy-két jobbágy származású írónk a jelesebbek között; vegyünk ezek egyikétől példát. Nagyszerű dokumentumot ad számunkra Czuczor Gergely, aki leírja, milyen gondolatok és érzések erednek meg benne, midőn elhunyt atyjára gondolt (Atyám hamvaira).

Fiókodban nem állt nemes levél:
De Istenemre, írva volt
Szívedre a *nemesség* jelleme.
Hazáddal végfilléredet
Megosztni lelked vissza nem vonult.
Leróttad batkáig, mivel
Urad-, megyéd-, királynak tartozál.
... *Szorgalom s ipar* vala
Mít áldással tetéze Istened . . .
Szent volt neked mások *joga*,
Személye, híre, és tulajdona.
Bíró előtt nem mint bűnös,
De alperes sem állottal soha . . .

Te *úr* valál szolgálidon,
 A nőnek *férje*, s *atyja* gyermekidnek;
 Férj, kit meghallgatott neje.
 Mert bélyegzé szavad *megfontolás*;
 Ki felfogad *magad becsét*
 S komoly *szilárdság* ülte homlokod;
 Atyául tisztelt gyermeked,
 Kit ápolál, de *nem kényeztetél*;
Rend, pontos munka, tisztaság,
 S *emberbecsülés* voltak jelszavad.
 Mi sokszor éjjet toldozál
 Naphoz, s nyomott az *aggalom* súlya,
 S hogy biztosítsad magzatid
 Jövőjét, szenvedél magad hiányt. . .
 . . . *Józan ember* és igaz
Hű férj valál s *gondos családapa*.

Mai szemmel nézve ügye-fogyottnak látszik e vers. Ha mélyebben meggondoljuk, és átérezzük a szavak mögött rejlő életfelfogást, látjuk: egész *életkódex* van előttünk, mely a szerény tizenkét gyermekes jobbágy-anya, egy nagyszerű »*honnete homme*« erkölcsi életét mutatja. Szigorú parancsok uralkodtak az élet minden vonalán. Egy egész erkölcsi kincstár szivárgott át nemzedékeken. A mai mohó, szerző-erkölcs világában már kevesebb erkölcsi kapocs fűzi össze a család, és még inkább az egész társadalom világát.

A magyar föld komoly föld s nem a tétova erkölcs világa. Itt szilárdan kell állni a léleknek, az erkölcsi érzületnek. Ha komolyan vesszük sorsunkat és jövőnk, létünk követelményeit, erkölcsileg nálunk edzettnak kell lenni. Czuczor kemény intő sorai az *erkölcsi edzés* szavait tárják elénk:

Öntagadás, felsőbbek iránt *mély tisztelet*, éjji
 S nappali *munkatűrés*, szigorú *fegy*, durva keménység
 Nélkül, *nem puha kény* serdít polgári erényre.

(Rímeli Mihály főapát beiktatására.)

Az erkölcsi *kényességet* érzi ki Csokonay még a magyar táncból is.² Ott, ahol az érintkezés a táncoló párok között szorosabb, kell megmutatni, hogy benső törvényünk a *szemérmesség*. Csokonay így büszkélkedik:

Csak a magyar tánc az, mely bír oly érdemmel.
 Hogy *legjobban egyez a szűz szeméremmel*.
 Mikor sok külföldi táncban . . .
 ... a legnagyobb pajkosság.
 Nemes magyar táncom! . . .
 Máig sem szenvedtél mocskot szépségeden,
 Ázsiai színben fénylik *nemességed*,
 S még a módi sem tett *alacsonnyá* téged ...

A magyar szeméremről Dugonitsnál olvashatjuk ezt: »Szemérmes, mint a magyar menyasszony«.

Az erkölcsi kényesség bölcsője a magyar *családi élei*. A mai nagyvárosi ember már alig ismeri azt az időt, amidőn a szabad verseny orkánja még nem érintette a család nagy békéjét és isteni kertjét, melyben a legszebb szolidaritás virágzott és befelé még egy »egész világot« jelentett. Első költőnőink egyike: Dukai Takács Judit, a 19. század elején máris kedves poézist visz bele helyzetének ecsetelésébe, melyben családja iránti kötelessége emelkedik ki:

Kis kertemnek híves árnyú fái alól
Gyönyörködve nézem, mint nőnek a plánták.
Százszor jobb ízűen eszem én azokból.
Mert tudom, hogy ennem kezeim munkálták.
Óh, mily édes akkor nyugalma lelkemnek.
Ha *tisztából* semmit elmúlni nem hagyok.
Kellemes körében kis házi népemnek
Érzem, hogy feleség s édesanya vagyok.
Amit az esztendő ad, rendre elköltöm
Kevés, de elég az, s minék a több nekem.

(Az én lakhelyem.)

Egyszerű és csendes világ szólal meg itten, de melyből a bensőség, mint finom muzsika hangzik ki.

A család ma is a nagy morális kert, ahonnan kinőnek a magán és közéleti erkölcs kezdetben gyenge palántái; kinőnek általában az egész társadalmat összefon asztó, szolidáris érzések. Platón utópiát szőtt oly állami ól, amelyben a legfőbb vezetőknek *nincs* családjuk, és mégis a leg-erősebb szociális és morális felelősségérzésnek kellene uralkodnia az egész államban, a legfőbb vezetők sorában kiválóképpen. Mi tudjuk, ez csak családban csírázhatik.

A magyarság nehéz sorsának érzése nemcsak egyeket tesz erkölcsi érzékükben kényessé, hanem egész tömegeket, nem utolsó sorban a legnehezebb sorsúakat. Bizonyos *komorság* uralkodik erkölcsi kérdésekben. Katona József az egész Alföld erkölcsi atmoszféráját viszi bele tragédiájába. Feltűnik már a reformáció korának *kemény morálja* is. Ekkor először szállhatott valóban magába a magyar a rázúduló török csapások idején, s hallgattak is a tömegek prédikátoraik buzdítására; ekkor kezdett a vallása is mélyebbre szállni katolikus és protestáns részen egyaránt. S hogy mily szenvedélyessé vált a hit, azt a viták szokatlan hevessége mutatja. Az élet, a sors

adott kemény leckét Mohács után; és ad mindmáig. Valójában széles körben *morális néppé* kellett válnunk; a kemény sors mást nem engedett. Mikor más idők jönnek, ezért leginkább a modern nyugati élet felelős.

10. BÜSZKESÉG. MAGYAR ÉRTÉKEK RENDJE.

A mai forgalmi-üzleti világban és a demokratikus berendezések mellett már egyre érthetlenebb az, hogy valaki büszke. Érthető csupán az, hogy valaki vagy valamely nép büszke a *teljesítményére*; gátat épít, hegyeket fűr át, elrekeszti a Zuyder-tavat a tengertől stb. Ekkor egy nép a büszkeségét a munka *eredményeibe* vetíti. Büszke csak egy alkotás lehet: egy *mű*.

Mi értelme van annak, hogy *maga az ember* lehessen büszke? Vannak magyar titkok *s ezek* ismerői tudják a lelki vonások mélyebb értelmét; ezek tudják, hogy a magyar büszkeség – szép, egyike a legjobb fajsúlyú emberi vonásoknak.

A büszkeség¹ magyar földön gazdag lelki tartomány Nemcsak a sors kohójában való edzettség, a megpróbáltatás eredménye. Nemcsak a gazdag múltra visszánézés arisztokratikus merengése. A büszkeség sokkal inkább – és jogosabban is – a hivatásérezésből táplálkozik, íme, pl. ifjú írók, kik még nem igen írtak, máris büszkék lehetnek, ha érzik erejük duzzadását és nagyra hivatottságukat. A gőg egészen más valami, mint a büszkeség. A gőg – extravertált magatartás; *kifelé* szokott »gögös« lenni valaki; a *büszkeség* viszont introvertált magatartás; büszke valaki önmagára és önmagában. Ezért lehet a büszkeség, *ha* kifelé irányuló magatartás, szerénykedő is; »szerény de büszke« – nem ellentmondó vonások. Trócsányi észreveszi,² hogy a magyar »büszkesége rejtőző, szinte titkolt«. A magyar büszkeség javarésze valóban befelé forduló, nem pedig külső gögösködés, fennhéjzás, hanem *értéket rejtegető* és *önérzetet ápoló* büszkeség.

Rónay Jácint³ megkülönböztet nemes és nemtelen büszkeséget; »a nemesen büszke – érdemeinek és szép tulajdonságainak szerény öntudatában – magasra törekszik, vagy legalább a köznapiság homályából kiemelkedni kíván«. Viszont a nemtelen büszkeség csak gög, mely

»képzelt vagy való érdemeinknek *mások megvetésével párosult* túlbecsülése«. A magyar nem ilyen, nem gögös, hanem nemes büszkeség hatja át. Ennek oka egy gazdag, *belső értékrend* vállalása.

Először is *erkölcsi* értékrendet vállalunk, másodszor *nemzeti*, harmadszor pedig *örök emberi* feladatokat vállalunk. A magyar nemzet nem kisebbet vállal, mint örök értékek örökkévaló szolgálatát; a magyar nemzet tagjai ez irányban lekötve, egyben pedig felemelve érzik magukat. Hisznek örök feladatukban, hisznek ennek folytán örök nemzeti létükben is. Eszerint tehát »magyarnak lenni annyit tesz, mint hinni a magyarság örökkévalóságában«. Ez a »magyarság« pedig nem csak faj vagy nép, hanem *feladat* is, örök ráfeszülés az emberi tökéletességek eszméjére.

Minden nép sajátosan néz feladatokat, értékeket és lát maga előtt egy értékrendet; ezek hite szerint az ő külön feladatai, oly eszmék, amelyekben »az összes örök értékek sajátos arányban átszíneződve vannak együtt«. És ennek az értékvilágnak a hordozója az ember, a magasrendű, erkölcsi személyiség: a büszke magyar. »A büszkeségnek magyar változata – írja Trócsányi György⁴ – valóban a *lélek* büszkesége, azon az érzésen épül, hogy lelke olyan anyagból van, amely alkalmassá teszi egy értékes életforma megvédésére, a heroikus végzet-vállalásra és helytállásra«.

Sajátságos az, hogy egy értékeket hordozó életforma *már akkor is* büszkévé tesz valakit, ha tettek *még nem* követték az értékek megvallását és a lekötöttség érzését. Sokan gondolkoznak úgy, hogy nem a külső cselekvés és a szorgoskodás plebejusi beállítottsága az első a magyar értékek rendjében, hanem egy arisztokratikus érzés. *Én* tudom, mik az igazi, nagy, nemzeti és nemzetfölötti értékek. *Én* hordozom azokat bensőmben, *én* sugározom ki azokat kifelé; ez, íme, »arisztokratikus« életnézés – és ez értelemben a magyar kétségtelenül arisztokratikus, büszke. Aki csak kissé körülnéz e földdarabon, az rögtön észreveszi, hogy itt oligarchikus elzárkózásról nincsen szó; a felületes külföldi utazó egyébként minden arisztokratában könnyűszerrel lát oligarchát. Ellenkezőleg. Az egész népen végigvonul egy lelki arisztokráciára való *törekvés*, büszkeség. »Ahogy a magyar történeti osztályok fiainál, éppúgy megtaláljuk a magyar parasztnál is ezt a

lelki vonást, mint legjellemzőbb, alapvető tulajdonságot. Ez a magyarság egyik nagy szerencséje. Történeti kincs ez, amelyet ha elherdálunk egy modern harács-szellem csábító hatásaira, a legnagyobb morális öncsonkítást végezzük el önmagunkon. A büszkeség Adyval szólva az, hogy

Nagyot végezni mégis *mi* jövénk ...
Emberit és magyart.

Egy belső *lekötelezettség* tudata van bennünk: én kötve vagyok – magamhoz, t. i. ahhoz, hogy én *értékhordozó*, örökeshím *valló* vagyok; a világfolyamatnak itt belső fixpontja van bennem. Ehhez a meleg értéktudathoz kell igazodnia mindennek: itt, íme, egy »jogos« büszkeség kéri a maga létjogát, történeti elismertetését. Az az igazi ember, aki ily értelemben magyar, mélységesen értékvalló, értékhordozó és értékkövetelő magyar.

Aki bent talál magában egy értékvilágot, az mondhatja: megkövetelem magamtól, hogy csak az lásson napvilágot, ami »mélto hozzám«. Az érték-központ a magyar ember, mint gazdag személyiség. Ebben a felfogásban az a sajátos, hogy *nem elsősorban külső tettek* emelik fel büszkeségünket, hanem már az, hogy belső értékvilágunk *van*. »A büszkeség, írja Trócsányi, az egyén önjelentésének és értékének olyan átérzéséből születik, amely – nem szorul arra, hogy kiválóságát tettekkel igazolja. Nem akar *látszani*, nem akar sem más, sem több lenni. . . Többet ér és jelent a *személyiség*, mint az egyén legkiválóbb *teljesítményei* és munkaeredménye. Többet jelent lenni, mint eredményt felmutatni.«⁶ És »ennek a büszkeségnek előfeltétele, hogy önmaga előtt *tisztán* álljon, igazolt legyen minden cselekedete. Erezze át azt, minden pillanatban, hogy hű maradt a maga értékrendjéhez«.

Ez a szép felfogás nem áll egyedül; van egy másik felfogás is, amely nem tagadja az előbbit, de kissé tovább megy. Bizonyos kétség merülhet fel ugyanis az iránt, hogy ama belső magatartásunk elég-e? Bizonyára ebbéli kétségeinket táplálja az, hogy nemes elszánásaink nem járnak mindig kellő eredménnyel; hogy a világban nem állunk ott, ahol hitünk szerint állnunk kellene. Van továbbá bizonyos, nem is egyféle veszély abban a büszke magatartásban. Veszélyes lehet az, ha egy személyiség csak *hiszi*, hogy magas értékek hordozója; kívülről nézve

büszke, belülről nézve azonban mégis csak kissé üresebb. Akkor miért büszke? illetve *mire* büszke? Vannak ily embertípusok, másutt is, nálunk is; nem veszik észre, hogy a látszat nem mindig csal; megérezhető, hogy önmagunkat illető várakozásunk nem mindig felel meg annak, amit hiszünk önmagunk képességeiről vagy elhivatottságunkról.

Végre is, bármikép vélekedjünk, tény az, hogy belejutottunk ma egy új világeszmény, a munkakultúra korába, mely hirdeti: ne csak magas értékek *hordozásába* vetett hitünk legyen, hanem *mutassuk is meg* az erőnket – teljesítményekben. Alkossunk! Van igaza annak a felfogásnak, hogy jogos büszkeség legigazibb forrása mégis csak a *mű*, a megtett munka. Nemcsak arra lehetünk büszkék, hogy *van* magas történeti elhivatottságunk, s ezt érezzük, hanem, hogy sokat tettünk, ami az emberi és nemzeti kultúra fejlődését jelenti. Ez alighanem az igazibb büszkeség.

Kisfaludy Sándor szavaival:

Jót, Szépet és Nemest *akarni* nem kevés;
De *tenni* kell azt, hogy elég legyen.
(Magyar szívhang. 1844.)

Mindamellettt azt sem felejthetjük el, hogy a fentjelzett, kétféle álláspont nagy mértékben fedi egymást azon az alapon, hogy a személyiség maga is már történeti munkaeredmény. Előttünk van kétségtelen egy lélektani tény: valaki büszke *már arra*, hogy magasrendű érték-hordozó és »önmagához« hű. Ez már magában is értékes vonás. A magyar nemes, befelé forduló lélek ugyanis mindenekelőtt *tiszta* akar lenni. A lelki tisztaság és a »magához« – t. i. belső értékeihez – való hűség bizonyára elemi és alapvető vonások; ez nálunk a magán- és közéleti cselekvésnek mintegy abszolút mértéke.

Aminthogy századokon át nem kiemelkedő elve a magánéletnek, hogy valami »kifizeti-e magát«, úgy sokáig nem volt elve a közéletnek az, hogy valami különösebb *sikerrel járt-e*. Ebben van egy resignációs hangulat, melynek egy ponton van bizonyos igazolhatósága. A sikerbe ugyanis már beleszólnak a változó körülmények is, – így tehát nem mindig vagyunk felelősek a sikerért. Viszont a lélek tisztaságába a külső viszonyok nem szólnak bele. Hogy nálunk a siker kultusza, a sikerre való hivatkozás

tetteink erkölcsi lemerésében nem emelkedett ki kellőkép, annak valószínű okát történeti leszorítottságunkban lehet találni. Hányszor éreztük valaminek a szükségét és a belső, forró vágyat annak megvalósítására! És nem lehetett. Non possumus. Gátak meredtek elénk, áldatlan politikai helyzet, török szomszédság, szegénység stb. így fordult a lélek maga felé: ha siker nincs, úgy – legalább őrzöm a lelkemet.

Nálunk az egész közélet mélyén ott húzódik egy magyar *erkölcsi önvédelem* tónusa: a *tisztesség* védelme, az a hit van emögött, hogy mikor sikerekről részben lemondunk, erkölcsi épségünket még védelmezhetjük. E téren az egyes ember és az egész nemzet egy közösségben érzi magát. Az egyes ember, ha nem vigyáz tetteire, az egész nemzet tisztességét veszélyezteti. A mérték szigorú és van abban helyes, ha a mérték *nem elsősorban* a siker, hanem más, t. i. erkölcsi tisztesség. Ezt nálunk sokan megérik. Különös! Nálunk alig akadnak politikai gyilkosságok, viszont feltűnő több, nemzeti önvádból eredő politikai öngyilkosság. Politikusoknak könnyebben megbocsátják azt, ha valami nem sikerült nekik, mint azt, ha nincs rendben az erkölcsi épségük.

Nem álmodó fajta-e itt a magyar, holott embersűrűs Európában él? Lehet, hogy tisztaságról és tisztességről örök álmot sző, az élet reális talaján sokkal kevesebb virág nő, mint reméli, de ez az álom – az igazak álma.

És ez az álom, habár irreális jellegű is (mint ahogy irreális minden Nagy Érték), mégis jelentős érték, mert önmegnyugvást nyújt és hitet ad, erőforrást *nagy lét-harcaink* egyre tovább és tovább vívásához.

ÖTÖDIK RÉSZ
A JELLEM FORRADALMA

1. A »JÓÍZÚ« VILÁGNAK VÉGE. A MAGYAR SORSÉRZÉS ÚJJÁSZÜLETIK

Utólag ébredtünk arra, hogy a kiegyezési kor, mely a millenniumi boldog örömök között érte el delelő pontját, milyen veszélyes volt a magyar közlélek hangulatára, ennek alakulására: eltérítette évszázados komoly, sőt sokszor szerfölött komoly sors-felfogásától. A romantikusok korától kezdve, főképp a 19. század első évtizedeiben súlyos gond feküdt meg a lelkeket. A sors-érzésben – nemcsak Herder komor jóslása következtében – sőtét *nemzethalál* víziója vonaglott. Kétségbeesés, önmarcangolás, feddés váltogatták egymást. Még az olyannyira egészséges kedélyű Petőfi is egyszer-kétszer a megdöbbenés hangját hallatja, de ő inkább csak felrázni kíván:

Meddig alszol még hazám?
Míg rád nem gyúl a ház.
Mindig, míg a félrevert
Harang föl nem lármáz?
Meddig alszol még hazám?
Szép Magyarországom?
*Föl sem ébredsz már talán,
Csak a másvilágon.*

(Meddig alszol.)

Petőfi lelki alkata már nem a romantikusoké, de még az ő

A magyar ember kepe, jellembeii alkata egy *jeaao-korholó irodalom* kapcsán volt állandóan napirenden, állandóan céltáblája volt a különböző vádaknak, jóformán csak a negatív vonások domborodnak ki, szinte csupa hiba tűnik elő, mint pl. Széchenyi írásaiban is. Alig találni oly rosszat, amit magunkról nem mondtunk volna el – magunknak. Egy *javitó önvád* foglalkoztatott bennünket, s ez még a 19. század második felére is áthatolt, mert költők és írók régi, ifjúkori hangulatukat élték tovább. S azután? Mintha a nehéz

sors hangulatának hirtelen vége szakadna a kiegyezéssel; az új nemzedék egész másképp kezd látni.

A kiegyezés után már sokaknak úgy tűnt fel a dolog, hogy helyzetünk a világban végleg biztosítva van, bár Ausztriával össze-össze is kell mérni közjogi fegyvereinket. A 80-90-es években, »fiatalkorunkban, úja Babits,¹ úgy beszéltünk a magyar glóbusról, mintha egészen külön darabja volna a világnak, biztos elszigeteltségben a monarchia védőburka mögött. Rettenetesen megbűnhődtünk ezért«.

Felrémlt ugyan olykor a pánszláv veszély képe, de egyébként létünk bizonytalansága felől merőben nyugodtak voltunk, s a nemzetiségi kérdés fogától sem féltünk. Viharos múltunk boltíve megkapta, úgy vélték, a zárókövet és így mintha jóformán mindennel »készen« lettünk volna. Dolgunk végre egyszer élvezni az áldott békét. A középosztályi közhangulat optimista és ringató hangulat lett. Jól mutatja ezt az irodalom. Akkor volt Jókai hatásának klasszikus kora, s a nagy mesélő, az örök gyermek, széles köröket áthatott boldogító fantáziálásaival. Hogy egy polgári életstílust több ízben igenis rokonszenves stílusban tüntetett fel és ezirányban buzdított, kevesen vették észre.

Ugyancsak jellemző tünet e korban Mikszáth Kálmán hatása egy széles közönségre; Mikszáth már kétkedéssel néz korára, de azért tragédia nincsen életformáinkban, az uralkodó életformák mégis csak derűsek, vagy mulatságosak lehetnek (Beszterce ostroma). Aki a derűt rontja, az a kor hite szerint korszerűtlen, nem kell komolyan venni, vagy pedig komor-rosszízű ember. Hányan hitték ezt akkortájt! Egy egész nemzedékben szivárgott szét a derülátás. Általában ez az idő a »jóízű« *életszemlélet* kora. Szinte nem volt szabad gondokkal előállani; aki megtette, könnyen sötét pesszimizmussal vádolták. A jóízű életfelfogás mintegy általánosan *kötelező volt*, társadalmi morál írta elő. Mikszáthról megállapították: »Mintha valami karzatról nézne alá a világra, ahol az ő kedvéért, az ő mulatságára mozog minden. Mikszáth mindig felülről néz« (Schöpflin).

Ebből a vonásból van valami a kor arculatán is. Mintegy »karzat-állaspontról« nézik a világot inkább, mintsem hogy leszálljanak a küzdők közé. A liberalizmus lelki hatása nálunk sajátos volt; találkozott egy meglévő hangulattal: a *ráhagyás* hangulatával. A liberalizmus ugyanis szinte elvként hirdette a »felülről-nézést«, a *laissez faire* elvét. Hadd mennjenek a dolgok! Azok jól tudják a maguk útját,

»természettörvények« kormányozzák az emberi mozgalmakat is. Ez persze nem az aktív ember álláspontja. A korszak embere elfeledte, hogy a *laissez faire*-t az, aki aktív és teremtő ember, nem magának, hanem mindig *másoknak mondja*. Miközben természettörvények szerint a dolgok »mennek maguktól«, az aktív ember ezt nem hiszi, mert ő maga saját tervei szerint – cselekszik. De nálunk a cselekvés, azaz a felelős tettek terén jelentékeny hézagok voltak.

Kiemelkedő tény az, hogy a belpolitika nem veszi észre a nagyon is átlátszó szociális bajokat a 80–go-es évektől kezdve; pedig látta, hogy a föld szinte következetesen kicsúszik az államot vezető történelmi elit talpa alól. Ennek a korteli problémának a súlya folyton napirenden volt. Riedl Frigyes is felvázolja a korabeli helyzetet.² írja: »Régebben a jobbágyság *pótolta a tőkét*, a pénzt... A jobbágy mindent természetben tett és mindent átadott a földesurának . . . A pénzzel nem tudtak bánni... A pénz olyan valami volt azelőtt, amelyről nem szerettek beszélni, nem volt előkelő dolog. Őseink bizonyos szeretetreméltó könnyelműséggel éltek, minthogy mindenük megvolt. De most egyszerre jött a *számítás korszaka*. Minden fillér harc tárgya lett: ebbe nem tudták beleélni magukat. Az új világban a pénzszerzés és a pénz megóvása nehéz lett és a létért való harcban érvényesült különösen. Aki bírja, marja – ezt nem tudták felfogni. . . Továbbá a régi gazdasági viszonyok közt nem volt szükség takarékosagra; az ország oly bőven ontotta terményeit, hogy takarékoskodni felesleges volt. Az új világban takarékoskodni kellett, ezért indult hanyatlásnak a történelmi osztály.« Mindmáig aránylag kevesen látják azt, hogy itt minő *életforma-változás* áll előttünk. Sombart teljes világossággal feltünteti. A régi kor a falu és a »termény-gazdaság« kora egy *sajátságos gazdasági éthoszt* termelt ki: a »fogyasztó-gazdaság« éthoszáét, egy – Sombart-féle műszóval – *seigneurialis* életformát: élnek abból ami van és »tisztességesen« élnek. Ez csapott át hirtelen egy új, »szerző-gazdasági« éthoszbba, amely szerint mindenki kénytelen szerezni, ez egy polgári-kapitalista éthosz. íme, hogyan volt kívánható az, hogy a falun élő, vagy faluról városba emigráló nemesi társadalom ezt az új éthoszt rögtön átlássa? Nem találta meg a maga helyét, mert 1. az új éthosz előtte idegen volt, 2. nem imponált neki – és ezen ma már nem is csodálkozunk, mióta tudjuk, hogy ama szerzési vihar etikuma egyáltalában nem volt évszázadokra szóló és megnyugtató, éppen nem

eszményi. Ami megtörtént, nem lehetett visszacsinálni: egy réteg elvesztette pozícióját, de nem – éthoszát és jelentőségét. Riedl, az irodalomtudós, ily aforizmával felel: »Amit a dzsentrí a *királyoktól* kapott, az mind elveszett. De sokkal több az, amit *Istentől* nyert, ezt – még nem folyósította.« Ez több, mint szellemes.

Minden pusztulás ellenére megvolt a közéletben a nagy tény: volt oly »középosztály«, mely nem volt igazi »közép«, azaz *polgári* réteg. Már pedig az akkori Európában csak ennek az erényeivel lehetett kultúrát és gazdaságot teremteni. Tízezrek voltak, (és vannak még ma is), akik nem tudtak méltányolni egy kereskedelmi, vagy gyári irodát, mert egyik sem biztat »úri« helyzettel, holott saját lóistállójában még némi előkelő hagyományt érzett. Ebből nagy *jellemtragédiák* eredtek; jeles történetírónk szavával: »Hogy az egész kiegyezési korszakban jóformán egyetlen dicséretét sem találjuk a polgári életniveaunak, ez magában véve is sokat mond. Már pedig Európa polgári korszakában nem lehetett épp ezt az életformát büntetlenül elhanyagolni.« Ez a nemzedék »már elvesztette alkalmazkodási képességét és az új idők követelményeire a régi életformák merev fenntartásával reagált«. ³

Külpolitikai érzékünk is elhalkul a kiegyezés után. Egyre többen kezdenek maguknak élni, a *Köz* már nem oly szent szó, mint előbb. Nálunk is beköszönt egy európai individualizmus. Csakhogy ennek itt mifelénk sokkal rosszabbak a feltételei és rosszabbak az eredményei is. Sorsérzésünk nem döbönt meg ezen és általában ez a kor semmin sem hökkent meg.

Dúltak a parlamenti harcok a gazdasági önrendelkezéssért és ez a holmi »önálló vámterület«-féle formában konkretizálódott. Holott a gazdasági szabadság csábító fénye csak akkor ért volna valamit, ha lett volna erőnk a megállított kereteket ki is tölteni saját termelő, polgári munkánkkal. »Csak az, ki méltó, az szabad«. Egy polgári *munkakultúrának* meghonosítására azonban épp az a középosztály nem érzett erős ingert, amely a politikában szerepelt és legjobban szavalt az új, közjogi vívmányok körül.

A legnagyobb veszteséget alig érezte valaki. A reformkor sorsérzésében még tudatos volt az, hogy legvégső erőforrásunk: a saját szellemi erőnk. Ide mindig visszahúzódhatunk. Ekkor pedig az önálló magyar szellemiség *létkérdésnek* már nem látszott. A politikában kiszolgáltatott magun-

kat szinte maradéktalanul az európai liberalizmus gondolatkliséinek. Azt hittük: elég realisták vagyunk, ha az állam a miénk. Ámde az állam sokak nézete szerint kénytelen-kelletlen »húsos fazék«, egy önbiztosító intézet lett. A Tisza Kálmán-i kor ontotta a hivatalokat. Vasutak építésének most van a főideje, és rengeteg mindenféle vállalkozás indul meg. Akik fent voltak, nem értették alapjában az új idők csábító erkölcsének veszélyeit. Nagy *optimizmus-vágy* fogta el széles vonalon az embereket.

Szökkenjünk át a 20. század első évtizedébe. A »jóízű« világ egyszerre eltűnik és a régít egy *nyugtalan közhangulat* váltja fel. Százerek futottak át időközben a tengeren túlra, megerősödtek a nemzetiségek és öntudatosodtak, az alföldi és nagyvárosi szociális kérdések egyszerre kezdtek hallatni a szavukat; és most már érezni kezdtük: hol van a Jókai-Mikszáth-kor derűjének belső jogossága? Sehol. Egyszerre jöttek a belpolitikai bajok, – és még mindig nem volt illő sötét hangokat megütni új dalokkal. Mert Európa a külpolitikában 1908-ig még a régi, stabilis rendszer. Ámde a közlélek finom szeizmográfjai: a költők, már földrengést jeleztek.

A magyar sorsérzés egy-két évtizedes derű után végre is újjászületett. Vajda Jánossal, Ady Endrével, Vargha Gyulával stb. új megdöbbenés-hangok emelkednek. És a következő két évtized megmutatta: sorsérzésükben nekik volt igazuk. Igi8-ban a világtörténet hirtelen benyújtotta a számlát.

Ekkor éreztük: évtizedek csendje és hatalmas békéje után nem voltunk szinte semmire előkészülve. Jobb lett volna, ha izgatott volna jobban a szabadverseny viharainak való kitettség érzelme, ha erős szorgalom űzött kergetett volna egész nemzedékeket. Látták ezt akkortájt többen, így többek között a maga korát jól és korán megérző Arany László, aki látja, hogy a magyarság jórésze fel sem vette a modern élet új és friss irányát, s az ősök kényelmével nézte a világot.:

Sietős munkája lehet a világnak,
Mindenki farag, für, kalapál, fut-fárad;
Sürög-forog a nép az egész Föld hátán,
Éhes tömegekben ide-oda árad;
Csak te, jó magyarom, *te maradsz a régi,*
Bomolhat a világ, oda sem nézsz néki,
Ha veszély nincs rajtad, ha tatár nem kerget.
Bizony a *gyors tettvágy* most nem igen sürget,
Verseny heve nem bánt, *szorgalom* nem sarkal.
Mit bánod akárki, akárhova nyargal.

(A hunok harca.)

2. A VÁROSI ÉLET HATÁSA

Az a kép, amelyet a magyar néplélek áramlatairól az előző II.–IV. részben felvázoltunk, lényegében a múlt század utolsó harmadáig tart, miközben halványodni kezd lassan a régi jellem. Előtérbe lép a század közepétől, mely egybeesik a vasút-korszak beálltával és az ország egységbe-kapcsolódásával, egy *csendes forradalom*, mely akkor nem nagyon volt érezhető, holott ez a világtörténet egyik legnagyobb változása: a jellemekek forradalma.

Más lesz az ember egyenként és összeségben. Ez a nagy átalakulás formálja ki a modern Európát. Aki olasz földön járt a múlt század végén, még látta azt az édes-bús és hangulatos Itáliát, melyet a modern szélvész még nem forgatott fel; ahol az élet csendes, lokális és az emberek is csendesen élik életüket, sok éppen *dolce far niente*. És most? Hatalmas, ipari aktivitás, lüktető élet, nagyméretű közlekedési hálózat, nagyváros, gyártelep mered az antik tájak közé. Nálunk is ilyesféle forradalom ment végbe, azonban szinte észrevétlenül; hatásaiban ma annál inkább feltűnik. Két tényező hatott erősen: a város és az üzleti szellem. A kettő együtt dolgozik, csak elméletben választhatjuk szét.

A modern – és nem a középkori – város szellemének megértésére oly lélektani fogalom alkalmas, mely először egy Goethe életrajzban került elő: ez a *titanizmus*. Sajátos lelki beállítódás ez, a nagyszabású munkára való rákészülés (diszpozíció) egyik alakja. Nagy tehetségű ifjak egyéni életrajzából ismeretes, hogy mielőtt nagyformátumú pályájukra lépnének, már érzik előre erőik jövő duzzadását, »titánok«, pedig még alig tettek valamit. Az *önvárakozás* esete ez kifelé készülődés közepeit. Megvan ugyanez a társadalom síkján is: a nagyot-akarás diszpozíciójában, hajlamában. Ez a hajlamosság-fogalom sok modern rejtélyt felold.

A modern város – jobbára nagyváros – merőben más lelkiségű, mint a csendes mezőváros, vagy a középkori kisváros. A mai tipikus városban kifejlődik egy sajátos életterv homályos körvonala: *városi titanizmus*. Hova vezet ez? Nem tudjuk, de valami nagyszerűség van benne. Prohászka Ottokárt is megragadja valami:¹ »A nagy városok dagadnak s elvonják a falu népét; a városokban romlás és elfajulás a nép sorsa, s a vidék butul és szegényedik. Igen, de a váró-

sokban *halmozódik erő és tehetség, feszül az új világalapítás vágya*, belőle indul ki a *technikai* hódítás, s az ember *uralmának* mámore. Ez is nagy és fölséges világ«!

Mindenekelőtt a város gyújtópontja mindennek, ami nagyméretű »vállalkozási eszme« eredménye lehet. Látszólag az egyes emberek a gazdasági zsenik, s ebben van is igazság, de mélyebbre nézve az egész városban terjeng az új szellem, ami az egyeseket is elfogja, elragadja, városi titanizmus, mely mindenekelőtt nem egyéb, mint *nagyméretűségre beidegzett bátorság*.

Másodszor pedig a 19. század vége felé feltűnően meggyorsuló *életritmus* és kellő arányú *akarás* tűnik szembe. Ha arról van szó, hogy gyorsan kell ezer km-es vasút, egy félesztendő elég, s máris összeteremtik a hatalmas tőkét, anyagot, munkaerőt stb., a nagy mű rövidesen elkészül. Ha az merül fel, hogy kell egy hűszemeletes ház, a lelkekben »elvi akadály« ennek sincs, mert hiszen gyakorlati sincs, s a házkolosszus rövidesen megépül. Kellenek csatornák, védógáták, kell talajjavítás, sőt áttelepítés, gyarmatosítás stb. Mindezekbe – akármilyen méretű is a terv – belevágnak, »vállalkoznak«. Zsilippel el akarják rekeszteni a Nílust, csak megépítik a gátat, mégha a nagy, szoba-nagyságú, vasúti sínekkel összeabroncsozott kő-tömböket a víz először el is sodorta. Ha kell alagút a folyó alatt, ha át kell fúrni az Alpokat, az alagút elkészül. Ma kiterébélyesedett az antik talajú Itáliában is egy nagyszabású »tájteremtés«: *bonifica integrale* szédületes méretekben.

A modern város szellemének első alaptétele az, hogy a nagyméretűség igazában sohasem akadály, sem térben, sem pénzben, sem munkaerőben: a gyorsaság sem akadály, és a feltevés mindig az, hogy hihetetlen mértékben bármikor lehet fokozni az élet tempóját is. A modern élet az anyag és az akarat erős szövetkezésével indult. Legfőbb példák Amerikában vannak, de átterjed ez az irányzat a másik újvilágba: Szovjet-Oroszországba is. Végre kialakul az az életirányzat, amit röviden *amerikanizmusnak* szoktunk mondani. A nagyméretűségre való aktuális berendezkedést pedig *giganizmusnak* nevezhetjük.

A modern városi gigantizmus nevelte rá az embereket a folytonos munkára. Dolgozni, mindig csak dolgozni! De hová, mi célra, mi van a végén? Ezt nem tudta senki végeredményben megmondani. Nem jelölte ki, mi az a Nagy Mű, amely felé öszpontosul minden. A külsőséges

civilizációval nagyjában a modern világ meg tud elégedni, de emögött hol a mély-kultúra? Prohászka O. így látta a nagy modern »Miért« velejét: »Kettőt mondok, ami a modern embernek kellene: 1. az, hogy élje meg önmagát – a lelkét, a nagyra hivatott s a végtelenbe eldelezett lelkét, a mélységet, a jobbat, a finomat. . 2. A második, amit a modern embernek ajánlok, ez: legyen élete *mű* s ne csak munka; vagy jobban mondva: *legyen munkája mű*. A munka csak technikus szétszóródás, lelketlen gépszerűség, üresség, gépiesítése az embernek ... A csavarok, a szegek, pántok, lázadnak; *bennünk nem az egész él, hanem a rész;** tehát oszlás, bomlás!«.³ A társadalom az Egész, ennek összekötő kapcsa a mai, meggyorsult világban a pillanatnyi *érdek* lett. Lehet-e ezzel összeforrasztani a társadalmat? Igazi társas egyesülés jö-e létre puszta érdektalálkozás alapján? hova vezet a géphez láncolt emberiség? Már Madách ráeszmél arra, hogy a múlt érdek nem elég, hiányzik az érdek *nélkül* való forrasztóelem: a kegyelet. A világ szerkezetéből ez kezd hiányozni, a fejlődésben tehát vakon léptünk egyet:

Kilöktem a gépből egy facsavart,

Mely összetartó: a kegyeletet;

S pótolni elmulasztani más erősből.

(Az ember tragédiája, XI.)

A kor uralkodó jelszava volt a *termelés* és ezzel átadtuk magunkat egyre szélesebb körben formális munkacéloknak, amelyek végső kihangzását nem ismertük. Gigászi városok keletkeztek, nagyszerű technikai berendezések. Erre mifelénk a gép még nem igazta le a tömegeket, még nem lettünk a gép modern rabszolgáivá és falanszter-lakók, de érezzük, hogy hatása, szelleme már útban van. Követjük a modern iramot, bár lassabban és óvatosabban.

Nálunk ugyanis a városi fejlődés feltűnően elkésett, városaink nem is a tipikus magyar elem tömöri ülései, hanem különmű elemek halmazai, lélekben a legtöbb csak fél-város. Még 1938-ban is azt írta egyik képviselő publicistánk: »A nagyváros még nem hódított meg bennünket lélekben s ez az oka városi kultúránk sekélyességének. A falutól nem szakadtunk el a szívünk táján, de már nem a miénk az értelmi életünkben, ezért nem tudunk segíteni a falun. Két világ, két kultúra mesgyéjét tapossuk s nincs erőnk sem a tagadáshoz, sem az igenléshez. Nem tudjuk egybefogni magyar életünket, nem tudjuk megtalálni a közös, összeforrasztó

életformát«. Ez a »félvárosi« életnézet képe. Sem itt, sem ott nincs túlsúly a lelkekben. Az ország szelleme e téren is kiáltóan egyensúlyozatlan, tétova. »Minden városi magyar szereti a falut, csak azt nem tudja, hogy miképp szeresse«. Iskolás műveltségünk nyugatról eredt és városi bölcsőben nőtt műveltség; keveset mond a faluról és a falu számára is.

A 19. század vége felé a nemesség már átlagosan nem él sorsközösségben a falu népével. Előbb a Tisza Kálmán-kor az előkelőbb, majd a későbbi évtizedek a kevésbé előkelő családok fiainak juttatott állásokat, s ezek a nemes-utódok városokba húzódtak. Ők lévén felül, az államhatalom polcán, falusi eredetükhöz képest kellett volna, hogy a falu népének gondját viseljék; azonban – ha nem voltak kettős lakásúak – ők is fél-városi formában helyezkedtek el, ahol már egyre kevesebbet figyelnek a föld világára; hiszen *onnan voltaképp emigráltak*, gazdasági levitézlettségük *rossz emlékeit igyekeztek tehát elfeledni*. A városba való költözés, az elit városi *koncentrálódása* e ponton akaratlanul némi aszociális életnézet felé vezetett; a közigazgatás a maga, hiányos jogászai műveltségével csak roppant csekély töredékét látta a társadalmi és gazdasági kérdéseknek: egy »közigazgatási urbanizmus« e téren nem ritkán a félműveltség gyengébb fajtáját jelentette, főképp gazdasági téren.

A város és vidék közt nálunk így lett nagyobb a szakadék, mint másutt. A város a 20. század elején már nem is látja a »csupán vidék« problémáit; önmagára néz, egy *városi egocentrizmusba* téved. Végül is a 20. század 3. tizedéig nem látja meg a falut, a népet. A nemzeti élet összetartó energiákban nem lesz oly erős már, mint aminőnek felhangzó szólamok sejteni engedik.

Külföldön már a kilencvenes években megindul a városi életforma iránti kétség,⁴ nálunk, úgylátszik, csak szórványosan emelkednek fel hangok az új életformával szemben. Egyet felemlítünk Bárd Miklós strófáiból:

A kor szelleme a ti Pháraótok,
Kőrengetegek, roppant Babilonok ...
Tódul belé a nép, tágítja, rakja,
Szöges korbács a vágy, mely ide hajtja . . .
Nagy Pharao! Ki magad fénytül áradsz.
Gondolj nagyot: *laholtasd ki a várost!* . . .
Ne szolgáljon e rengeteg lebujnak,
Műhely legyen, mit esténként becsuknak . . .
A tömegembert vedd ki a tömegeből...
A tisztító nagy természetbe vissza . . .

(A város.)

A nagyváros a *szellemi termelésnek* is központjává lesz. Milyen ez a termelés? Sajtó, színház, képes-folyóirat, könyv, ezrével és tízezzel özönlik rá a közönségre, s minden van e téren, csak klasszikus kevés. Eléggé feltűnik, hogy minden nagy író vidékről jött fel, és nem a nagyobb városokban születik, növekszik. Oka világos. A modern amerikanista életberendezkedés az anyag megformálása, a külsőségek felé halad s jórészt elmegy a lélek mélységei mellett, így van egy *városi materializmus*, mely öntudatlan, de végre is megvan mindenfelé. A szellem rövidséget szenved. Városokba összpontosulnak a kulturális intézmények, de az egyes »intézetek« többet adminisztrálják a felszínen tartandó ismeret-anyagot, mintsem kifejlesztik a teremtő elméket. Ez utóbbiak felbukkanása ma is misztikum, jönnek mint az üstökösök. Nem lehet őket kiszámított pályákra kényszeríteni és szabványosan előcsalni holmi »kiképzés« útján . . .

A modern városiasság nagymértékben kezd hatni a magyar lelkiség átalakulására. A néplélek is a történet dimenziájában mozog, tehát szemünk láttára alakul. Hogy ma és nálunk miképpen, azt a szellemtörténész tartozik részleteiben megállapítani. Még csak azt szögezzük le: szellemkulturális téren erősen *átmeneti helyzetbe* kerültünk. Erősen vigyáznunk kell, hogy a modern áramlatokból mit engedünk be a magyar lelkiség véráramába és mit nem, illetve mit milyen mértékben és arányosságban szívjunk be magunkba.

A kultúrpolitika irányítása seholsem kényesebb probléma, mint nálunk. Mert minálunk még lehet tanulni abból, amit más világok túlhajtottak és elrontottak.

3. AZ ÜZLETI ERKÖLCSÖK HATÁSA

Nem a tőkés gazdaságról, mint termelő rendszerről, hanem ennek egy túlhajtott, üzleti szelleméről van szó. Ez a szellem hat elsősorban, holott nálunk mindjárt kezdettől fogva idegennek érzik. Általában nem értik meg a lényegét. Mi a szerzés üzleti értelemben? Egy rövid visszatekintésre szorulunk.

A szerzés a középkorban szerény *polgári elv*: ki-ki szerezhethet, de a *tisztesség* polgári elveinek mérséklő keretei közt. A polgári életnek ezen gátjai lassan átlyukadtak, s a szerzés-

vágy szétömlött a társadalom nagy síkságán, mint egy árvíz. Még ennél is rosszabb lett a helyzet az által, hogy a 19. században korlátlanul növekedtek az esélyek a szerzésre, nagy vállalkozások lehetőségei közepeit. S egyesekben valószínű szerzési pszichózis kapott lábra. Amit egy ember megtehet, azt sokan mások utánozhatják, s utánczók nem szoktak hiányozni. Ámde az utánczók nagyon sokszor rosszul utáncznak. Nem eléggé volt ismeretes, de ma már tudjuk, hogy az angol gyáripár első nagy »iparmágnásai«, akik oly nagy munkaerő-kizsákmányolóknak bizonyultak, és akikről Engels írta szomorú könyvét, nem az ú. n. bourgeoisie köréből kerültek ki, hanem a minden áron nyerni kívánó paraszti, sőt munkásrétegekből. Ezeket ugyanis már nem feszélyezte a régi »polgári tisztesség« elve.¹ A lavina egyre nőtt, a pénz szempontja egyre mindenhatóbbá vált. Akkor, hiányos közgazdasági műveltségünk lévén, még nem látták, hogy a gazdasági élet is szellemi-erkölcsi erőforrásokon épül fel. A szellemi kultúra képviselői nem érezték a kérdés velejét, ezek hátat fordítottak mindannak, ami »gazdaság«.

A liberális gazdasági rendszer jóhiszeműleg bár, de túlon-túl hangsúlyozta a *szabad verseny elvét*. Ezzel öntudatlanul növelte a fogalmi zűrzavart. Az ú. n. verseny fogalma bő köpönyeg, sok minden foglalhat helyet benne, jó is és rossz is. íme pl. a verseny lehet szellemi és munkaerkölcs terén kiváló erők »nemes versengése«; a legnagyobb költők és drámaírók is versenyeznek »a pálmáért«. Ez a *pozitív* verseny, mely egy nemes cél elérésére irányul. Ámde sok verseny csak *negatív verseny*, mely odáig is fajulhat, hogy a versenyző íelek egymás legázolására törnek; ez már létért való harc, sőt könyörtelen harc a legrosszabb fajtából.

Reviczky Gyula sorra veszi az emberi boldogságokat és a legvégső, a legkorszerűbb boldogságot ennek találja:

Óh, boldog, aki *mer*, boldog, ki *mari*
 Lehetsz igaz, lehetsz bölcs, jó, erényes;
 Önzés az élet, háború, vihar,
 S pusztítnod kell a gyöngébbet, hogy élhess.
 (Az új nyolc boldogság.)

Ez a korhangulat virágzik ki egy *szociális darvinizmus* gyakorlati filozófiájává.

A verseny pusztítani szokott már azon az alapon, hogy tisztán közlekedéstechnikai okokból – nem azokkal folyik a verseny, akik társas viszonytól távol élnek, pl. a magyar

kisiparos nem a japán kisiparossal versenyez, hanem a mellette élőkkel. A verseny a hozzánk közelállók körében hoz létre mindenekelőtt *szakítást*, és véget vet egy szokásos, spontán, erkölcsi egymásra-támaszkodásnak, legkivált egy patriarchális, szorosabb együttműködésnek. A verseny továbbá arra is vezethet, hogy valaki kihasználja a gyengébb helyzetét. Verseny közepeit mindig *pozíciós* harc indul meg; a szerzési lavina gyakran ott zúdul össze, ahol leér a völgybe, a tömegek lakhelyére.

Hová sodródnak az ilyen korszakban az ősi beállítottságok, erények és lelki erők, mikor egyszerre csak az új, üzleti erkölcs ostromolja a régi falakat? Ez a kérdés már Vajda Jánost megdöbbeníti:

... Hah, mi írva a jövő könyvébe?
 Ki a *nemesnek voltál mintaképe*,
 Im, *ellened fordult idő, világ*.
 Mi *ős erényed* volt, az *most hibád*,
Vérmes hited, pazar *nagylelkűséged*,
 Titkon nevetve zsebelik – üzerek.
 Nem nyers *vitészség* dönti a csatát:
Géppé fegyvelmezt nagy sokaság,
 Hangyák erénye, *munka, szorgalom*,
 Kalmár a hős a világpiacon.
 A csatatér kockája voltaképpen
 Előre már a béke versenyében
 Mindenfelé azoknak javára dől el.
 Kik előkészítették jól a röffel.

(Lenni vagy nem lenni.)

Mintha csak évtizedeinkben hallanók, hogy a háború az előkészület dolga; ipari felszereléssel győzünk. Ma fel sem becsülhetjük, minő hatása lett ennek a lelkekben, akik hirtelen csöppentek bele egy túlzó »szerezőgazdaság« (Erwerbswirtschaft) forgatagába, holott többszázadon át az volt a jelszó, hogy »tisztesen« kell megélni, és áldozatul hozni azt, amit a »Köz« követel.

A régi, közönséges éthosz hirtelen »elavul«, mert most a mohón szerző gazdasági individualizmus kezdi ülni orgiáit. Koráramlat lett az, hogy az üzletember régimódi erkölcsök pusztulásával nem sokat törődhet, »hiszen őt magát is szorítja a verseny«. Él, ahogy tud, és kihasználja a kereseti alkalmakat. Ez a lelki beállítottság csaknem olyannyira új volt nekünk, mint amennyire az aztékoknak a puskaporos lőfegyver, mellyel a spanyolok törtek rájuk. Nem kevésbé

jellemző a korra, hogy Mikszáth az »Új Zrínyiász«-ban látja, mennyire korszerűtlenné vált a régi, harci áldozatkészség, új üzleti erkölcsök léptek a nyomába, de az itt feltűnő ellentétnek csak groteszk voltát domborítja ki, nem pedig a korbeli átmenetben rejlő, fájdalmas tragédiát. A törökverő életforma természetszerűleg elavult, de az, ami a helyébe jött: a polgári-üzleti erkölcs szintén rejt magában tragikus vonást. Mikszáth nem törődik ezzel. Groteszk munkáját iskoláinkban még olvastatják is.

Merőben szokatlan volt a múlt században az, hogy *új, világhódító fegyver lépett fel: a munka*. Ez ássa-vési bele magát egyre új pozíciókba, oda, ahol régi, harci virtussal már nem lehetett ellentállni neki. Ennek az átalakulásnak erkölcsi története is megkapta a maga költőjét, Arany Lászlót, ki a következőket írja:

Oda vigyázz, ott légy, most, vagy soha, rendben.
 Hol ama *munkásraj* közeledik csendben,
Ki nem éget-pusztít, nem öl és nem sarcai,
De kemény munkával szüntelenul harcol. . .
 Mert nem erővel jön, nem tör be hadastul,
 De *kitart, tűr, fárad, soha meg nem lassul. . .*
 Ott van előőrse minden kicsi poszton.
 Ott ül *türelemmel*, gyár, huta, gép, hámor
 Zugaiban, *s vés, fűr, dolgozik és számol,*
 Csáklya, gyalu, pöröly, forog a kezében,
Csatarendjük megfér egy-egy kicsi gépben . . .
 Szívós türelemmel vasat is meggyúrja.
 Célja felé útját mindig odábbfúrja.

(A hunok harca.)

A modern munkamódszer, az industrializmus behatol az országba, melynek lényegében csak katonai és agrár lelkisége volt eddig. Hogy tudja megállni helyét az új világ *munka-frontján*? Érti-e, hogy újfajta front van lábai előtt, ahol a régimódi, harcias lánggal már nem boldogul, hanem csak szívós és módszeres munkával?

A magyar lelkiség a 19. század utolsó harmadában új döbbenetet érez: nem értvén az új világot, *egyelőre elnémul: egy kisebbrendűségi tudat* fojtogató érzésében él; ezt is Arany László ecseteli:

Önbizalom csügged, hit, erény, megrendül,
Az egész nemzetre zsibbadt, tunya csend ül.
Iszonyú rémképek, s mily tétlen ijedség!
Olyan az önhit, mely kétségbe ne esnék?

Ebben a nagy erkölcsi átalakulásban és válságban sokan csak azt érezték, minden megrendült talpunk alatt, a föld megmozdult, és régi életrendszerünk, szokásaink és módszereink elértéktelenedtek. Nincs semmi fegyver a kezünkben, elvesztünk! Ez a régi munka-erkölcs hitének agóniája.

Vajda János előtt is e kérdés sötétlik fel. Mintha azt kérdezné általában, hogy a kispolgári szellemű, csupán szerzésre irányuló életforma egészséges lehet-e egyáltalán?

Oh népem, mit gondoljak már felőled...
Meg vagy talán most rontva, babonázva.
Vagy alkotását Isten meggyalázza?

Vajjon a jövő állami gondjait az új szellem megbírja-e? A szabadverseny korszakában hihetetlen bizonytalan helyzete támadt az *egyed embernek*, aki naponként viaskodik a létért, egy »lihegő verseny« közepeit. Plasztikusan írja Parisban Ady ezeket:² »Rodin megfaragta a modern ember szobrát . . . meztelen óriás, bronzember ül a bronz sziklán. Megedzett, meghúzott, megpróbált, erős izmú, erős csontú ember. Éppen tán az idegei lehetnek megtépettek kissé. Az ember pihen. Térdére teszi a könyökét és tenyerébe a fejét. Arca a megfeszültségnek, az erőgyűjtésnek s mindenkéfért a töprengő gondolkodásnak, az útkeresésnek arca. Ezen az arcon a mai élet viharzik és rángatózik. És ragyog. Nem összeroskadt ember ez, nem kétségbeesett, nem elfáradt, de – tragikusabb ennél... Ez az ember nem ülhet itt sokáig. Kenyér kell, cipő kell. Élni kell. Hajrá! Minden pillanatban várjuk, most a megfeszültén gondolkodó ember hirtelen felemelkedik, s elvegyül az életbe, látni, futni, dolgozni, settenkedni, birkózni. . . Minden idegszálunknak meg kell feszülnie, minden erőnket össze kell szednünk, *hogy kétségbe ne essünk*, el ne tévedjünk, *össze ne roskadjunk*. Hogy élni tudjunk, megélni és megmaradni«. Íme, ez a »lihegő verseny« már nem az előttünk ragyogó »pálmáért« indul, hanem a pusztá létnek megőrzése a célja. *Homo homini lupus* – ez húzódik meg, mint keserű naturalizmus a *laissez faire* jól hangzó és szabadító ígéje mögött. A verseny eszméje ezt eleve nem gondolta, mégis útközben raja tapadt a jelszó: hagyjuk csak szabadjára az embeiben rejlő farkast. Ez a század folyamán szinte megszokottá vált.

S mint lepke a fényt elkábulva issza.
 Úgy lőn nekünk a romlás – élvezet.

(Arany János.)

A verseny előtérbe tolta az »elvont árút«, a pénzt.⁸ Az győz, aki gazdag emberi érzés- és akaratvilágát *elveti* és eljut egy keskeny pallóra: a tisztán pénzértékekkel számoló *spekuláció* útvonalára.

Mínő közösség-bontó a spekuláció, azt Kosztolányi egyik verse tükrözteti:

A nagyvárosban éltem, hol a börzék
Déltájt, mikor magasba hág a nap,
Üvöltenek, és mint megannyi torzkép
Az ember-arcok görcsbe ránganak . . .
Ők így imádkoznak, kik mostan élnek.
Csak pénzt kiáltva, és mohó panaszt.
Ijedt számokkal istenről vitáznak
Az új istenről, .adnak', egyre, .vesznek'.
Hódolnak az aranyak és a láznak . . .
Kezüik, mint azoké, kik vízbe buknak
És a tengerben egymást fojtogatják,
Kéken sötétlik ere homlokuknak
Nem ismeri itt a fiú az atyját.

(A nagyvárosban éltem.)

Ez az új erkölcsi világ hirtelen állított be hozzánk a XIX. század közepén és jellemátalakító hatásában nagyarányú lett a XX. század elején. Ez a kor a magyar jellem átalakulásában a legnagyobb forradalmi kor. Prohászka O. (1914) felkiált:⁴ »Jaj, Uram, ez a nyugati kultúra az anyagiasság pondrója; azt bámulja, a pénzt s a mámorvagyakat . . . kergeti«. A szabad verseny sok társas kötelet szétépett. Már a háború után írja (1919):« A Mammonimádás, a több pénz, gazdagodás szenvedélye fölszívva piszkos, kormos világéggé, rettenetes pusztítást végez nemcsak a gazdasági, hanem az erkölcsi világban. Az embereket szívtelenekké, kegyetlenekké, önzökké teszi, . . . logikája a pusztítás, a tönkresilányítás folyamata. Ez a feltétlen lekonkurálás, a pénz hatalmának imperialista pajzsra emelése; *melynek szolgája minden*«. ⁵ Madáchnál is a londoni jelenetben már felhangzik a kétség hangja:

Mit ér, ha *nyervágy, haszonlesés*
Ólalkodik köztük s *önzéstelen*
Emelkedettség nincsen már sehol.

(Az ember tragédiája, XI.)

Egyre nagyobb probléma lett, mi a nagyobb jelentőségű: a régi értelemben vett politikai vezetés-e, avagy a

modern, racionális gazdasági vezetés? Többek hite szerint a jóllét, a gazdagság a cél, s az állam csak eszköze az előbbinek, mások szerint épp fordítva. A vezetés ilyen szembeállítására nem lehet szerencsés, mert a politikának része a gazdaságpolitika; a kitűnő gazdasági vezető többet jelent a közre nézve is, mint egy kevésbé kitűnő politikai vezető, így tehát a gazdasági vezetőt meg kell becsülnünk. Azonban ez a kérdés, bár kissé homályos talajon, mégis megered, s az egy célbeli rend, teleológiai egymásután alapján indul: *először* a köznek kell élni, ez vonja maga után a politika, az *uralom* elsőbbségét. Egy népi mondásból sejthető, valami lélektani gyökere is van annak, hogy az elsőbbség nem a gazdasági életet illeti: »A gazdagság jó szolgálo, de rossz uralkodó«, mondja a közmondás.

Annyi mindenesetre kiderült már a múlt század közepén, hogy a régi, *csak* politikának élő embertípust erős kétségek gyötörték, vajjon továbbra is lesz-e vezető szerepe? Vajjon minő lehet a régi arisztokráciának a jövőbeli társadalmi elhelyezkedése? A tőke világát nem értették, tehát meghajoltak előtte, ha nem is mondták ki sokan. A régi kor-szellem képviselőinek *elárvuló magatartását* egyik-másik regényírónk kitűnően tükrözi, így többek között a későbbi történetíró, Acsády Ignác, ki 1882-ben ezt adja egyik regényalakja szájába: »Mi más létjoga van ma az arisztokráciának, mint az, hogy a kor nagyhatalmának, a tőkének szolgálatába szegődjék? Mióta nem vagyunk a korona hűbéresei, semmik vagyunk. Új hűbérurat kell szereznünk, akinek segítségével új életcélt, létjogot teremtünk magunknak. És ez az új úr ki lehetne más, mint a kor legelső hatalma: a pénz. Én szolgálatába állok, mert ez az egyedüli úr, aki manapság még jutalmazni tudja az érdemet«, íme, egy szál a kor hangulatából. Már így ír tele egész oldalakat Balzac, ki folyton keresi a régi arisztokrácia új elhelyezkedésének módjait és lélektani lehetőségeit. Ez merült fel nálunk is a múlt század végén. A fent jelzett gondolkozás nálunk alig lelhető fel; mégis jellemző, hogy ily gondolat megeredt egyáltalán; volt valaki, aki fel tudta tételni.

A kisebb birtokú nemességnek is mintegy karakterológiai el kell helyezkedni, s ebből csak annyi bizonyos, hogy a városi kultúrában kell eztán szerepet játszania a – régi erővel, de új alkalmazásban, mint *Kozma Ferenc* (Bárd Miklós) egyik verse mondja (Magyar nemesség):

Mi voltunk hajdan Árpád katonái!
 A földje vesztett nemesi sereg.
 Hódító útra indul, mint apái.
 De munkássorban hadi rend helyett,
 Itt kell manap a hatvágást kívágni! . .

Túl fénylik a sok város-rengeteg.
 Mely befogad, ott kell ma sorba állni.
 Hol jobb jövőért küzd előre hajtva.
 Egy *nemzedék*, mely *nemzetet* jelent ma.

Elhozzuk, ami szerte e hazában
 Még frissen él az ősi kúriákban:
 Mely hódít, mivel szívet megnyerő, . . .
 Agyának, amely lázas repkedő,
 A magyar elme fölséges nyugalmát;
Lelkét, mely csupa gyöngédség, erő . . .

Hogy a régi erők hogyan olvadozzanak új ötvénnyé a város kohójában, annak megállapítására sem kultúrpolitika, sem jó példa nem adott semmit; kinek-kinek magának kellett elgondolni és kipróbálni.

Mi, minden esetre évtizedeken át tétován álltunk az új világszellem közepét. Régi jellemformáink alapján nem hittünk már önmagunkban. Kinek higgyünk? A régi erkölcsök hirdetőinek? Vagy annak, amit *saját szemünkkel* veszünk észre? Ady lelkét megrázza e kérdés, ő *látja* az életet, de nem tud hinni az új világ új elveiben. Egy fel-sóhajtás Ady verse:

Élek és nézem
 Az élet nagy Karneválját,
 S néhány koldussal
 Imádkozom ekképpen:
 – Oh, élet karneválja
 Töméntelen vidámság.
 Robogó boldog órák . . .
 Heves mámor-parázsok
 Megtalált múzsák. Szépség,
 Oh, te áldott, *hatalmam*,
Gálád, rossz Isten: Pénz, Pénz,
 Óh, *szánj meg minket. Ámen.*

(Pénz és karnevál.)

Az igénytelen versek közül való ez és mégis hangos tiltakozás a pénz uralma ellen, miközben szánalomért esdekel a »gálád, rossz« bálvány előtt. Ady, ki undorodik a mammon hatalmától, mégis egyre csak az új hitet prédikálja és pedig így:

Korcs hegyi beszéd minden dalom.
S a hitem: *pogány* hatalom.
Jószágom, pénzem nincsen nekem
S mégis a Pénzt, Pénzt hirdetem.

(Pap vagyok én.)

Micsoda nyomorult a helyzete annak, aki ebben a világban él. Párizsból írja: »Rodin megfaraghatná a pénz szobrát. Borzalmas és megrendítő figura volna bizonyosan.«⁷ Leírja, mit érez, midőn pénz nélkül marad:

Ha elfutnak a gyér aranyak,
Fölséges, *nagyúri magunkból*,
Istenem, be kevés marad . . .
S ha megjönnek a gyér aranyak:
Szabad megint Istennek lenni,
Két-három-négy napig szabad.

(Mi urunk, a Pénz.)

Micsoda tünékeny és ingó alap a pénz! Hiszen erre talán *semmit* sem lehet építeni! Ki tudja? – sokan megpróbálják és sikerül nekik. Talán mert hisznek a pénznek, hívői az új vallásnak. Az új hit könnyörtelen, s ragadja magával a tömeget a mammon-vallás felé. Ismét Adyval:

Én tudom, állom, hogy ez: a Minden,
S hogy *minden egyéb hasztalan* . . .
Meghal minden és elmúlik minden,
A dics, a dal, a rang, a bér,
De el az arany és a vér.

(Vér és arany.)

Megered néha a büntudat is. Nem lehet jó a mammon-uralma, valami eredetileg nincs rendben a modern konstrukcióban, az épület recseg, az alapok rosszak. Sok a hézag, hol a falak repedésein kiszáll az élet erkölcse; az élet galád. Ez a büntudat is kitör Adyból:«

Galád vagyok? *Galád az Élet*,
Büvé miért nincs az Igének?
Vággyal, kinnal miért gyötör
Pénzes gyönyör?

(Júdás és Jézus⁸.)

Ami itt végighullámzott a régi, ősi és népi erkölcsi érzések mélyén, mindnyájan átéltük, akik az első világháború előit néztük a magyar életet. Akkor már sokat gondolkoztunk rajta, de csak ma látunk tisztán. Látjuk, az új gazdasági

világ nem járt együtt egy kolosszális gazdasági népműveléssel. Jellemek támolyogtak, majd elbuktak. Jellemek szétlazultak és elértéktelenedtek. Ez a nagy forradalmak közé való, nagyobb, mint politikában a francia forradalom "és ennek utóregései! . . .

* * *

(UTÓSZÓ). Az érintett új, *felemás magyar jellem* és lelki-ség új szellemtörténetét kíván és új karakterológust. A téma: a magyar hibák és eltévelyedések az utolsó negyven év jellem-forradalmában, külön könyvet kíván meg. Ide már nem való. Itt azt írtuk meg, aminek a képe kell, hogy meglegyen, mert *ennek* az átalakulását kell majdan megírni. Nem jó, sőt rossz a lélektant erkölcskritikával összekeverni; ez két síkra tartozik. Mi itt a magyar szellemiségnek tudatosan a XIX. századi ideáltípusát írtuk meg. Egyesek fel fognak kiáltani: hát ez az életnek a szép oldala; de ott van a sötét is! Ez utóbbi hova került? Ez nem a reális élet, ahol bűnök vannak és szennyes áradatok! Erre az a válaszom: már az is idegen és modern szempont, hogy először a dolgok visszáját nézzük meg, azt ami sötét. Vannak itthon és külföldön néplélekről írók, akik mintha örökké kórházakat néznének. Én itt azokról a tipikus magyar emberekről írtam, akik »máskor voltak«, voltak meg *teljességükben*, de azoknak is írtam, akikben *főrészben* megvan ama típus számos tendenciája és ma is megérik, hogy ez az egészséges lelkiség. *Először* ezt kell nézni. Mert végre is hol van az árny, ha nincs fény? Fény nélkül csak koromsötétség van, s lehet-e először *itt* tájékozódni?

Végül is tekintetbe kell venni azt, hogy egy nép *mit tart* normálisnak és mire néz felfelé. Egy nép lelkéhez az is hozzátartozik, hogy mi kíván lenni; az már fontos tény, hogy van ilyen és ilyen önideálja.

És ez az önideál saját magából sarjadt; a nép jellem leikéből lelkedzett magzata, nem pedig különböző »hatások« lerakata és össze-vissza halmozódása. *Ez az önideál*, mely csak félemelettel van magasabban, mint ami reálistan számára elérhető volt, *egységes stílust mutat*. Ez a stílus az egész nép számára világít. Tudja, hogy nem éri el, tudja, hogy még kapaszkodnia kell felfelé. Érti, hogy az ideál fénye mellett árny is van; hibák, sőt vétkek is vannak életében. De mert *van* beszédes és plasztikus ideálja, végre is van mihez mérnie önmagát; egy magyar lelki standard ez. Ha nem éri azt el,

fájdalmak sajognak fel benne; élénk bánatok nagy költőinkben buggyantak fel.

De mi nemcsak ideált rajzoltunk, hanem lelki valóságot is. Nem optimista képzelődés az, amivé egy ily komoly nép elszánja magát: ez van itt – *előttem!*

Ha a valóság rajzába fejtegetésünk közepeit behatolt az érték felé vágyódás, hát az a vágyódás a valóságban bent is van. Lényegében a néplélek nem egy, gravitációval földhöz láncolt kódarab. A néplélek érez mindig valamit maga *előtt* és maga *fölött*. És mindig az is reánézve a legjellemzőbb, hogy mik ezek az »előtte és fölötté« lévő dolgok.

A néplélek az által lesz önmagává, hogy észreveszi azt is, ami önmagán túl van: az Érték világát. Másként nem él, hanem csak tengeti életét; mert valóban *élni* csak értékes eszmékért lehet.

HATODIK RÉSZ
A TUDOMÁNY ÚTJAI

1. A NÉPLÉLEKTANI KUTATÁS MÓDJAI

Mindaz, amit előadtunk, ma még félig irodalmi formában jelentkezik, de már a tudomány csarnokába is lép. Sok, jól szemlélt mozzanat van máris előttünk, s éppen az a jó, ha kezdetben a *szemlélet* indul el helyesen, »összbenyomás-ként« és nem torlódik előtérbe sok oly, tudományos fogalom, mely nem sokat lendít a néplélektanon, ellenben a szemléletet alkalmas nem elég plasztikusan meglátott, kisebb részletekkel megzavarni. Az olvasó látta, arra törekedtünk, hogy *lehetőleg mások beszéljenek*, minél *több* beszéljenek, mindazok, akik többé-kevésbé jól szemlélték a dolgokat. Idézeteink nem kívántak mindég igazolni, hanem csak illusztrálni, így idézeteink azt sem jelentik, hogy azokat minden változtatás nélkül egyszerűen elfogadtuk. Revíziókra pár évtizedig számos néplélektani tétel rá fog szorulni. A sok nézetnek mindenekelőtt az együttlátása volt a fontos, mert így láttuk, mennyi összehajlás van máris a legtöbb író nézeteiben.

A néplélek megfigyelése nem könnyű: ki-ki hol ezt, hol azt látja meg a társadalom lelki alkatából és tartalmából – a maga *helyzete* szerint. A helyzet bennünket valamennyire mindig korlátol, mindig van valaminő »pozíciós korlátozottsága« a szemléletünknek, így pl. állandóan Budapesten élő olvasóim itt-ott bizonyjai a elmondották: mi ezt és azt nem így láttuk. Lehet, igazuk van. Én többet gondoltam írás közben a vidékre, ahol a magyarság nagy többsége él, mint jellemtípusokban kusza fővárosunkra; visszaemlékeztem közel félszázad alatt megtett utazásaimra, hosszabb tartózkodásaimra az ország vidékein. Azt hiszem, *tömegesen* nem mutat a főváros beszédes és tiszta típusokat, és így nem *itt* kell elsősorban megfigyelésekre tenni szert.

Még arra is rátérhetünk pár szóval, hogy a Trianon után közéletünkbe néző, tájékozódni kezdő ifjabb nemzedék is bizonyára sötétebb képet szerzett a »mai magyar népjellemről«. Hogyne! Hiszen ez a most letűnt két évtized roppant válság kora. Valóban lent voltunk s alig tudtunk feltápászkodni De kérnem kell az ifjabb megfigyelőket, ne keressék az örök magyarság arculatát éppen abban a két évtizedben, amikor a völgy fenekén vergődünk, hanem másszanak fel a hegyoldalra, magaslatra, ahonnan szélesebb lesz a történeti hangulatérzésük, s a távlatuk. És ne feledjék, hogy *hinni* is kell abban, amit egy évezred adott nekünk, két évtized csak elfátyolozhatta, de a mélységekben vannak érintetlen régiók.

Kétségtelen, egy nép arculatának nézése *nemzedék-problémát* is rejt magában. Nemcsak mást nézünk – kiki a maga korában, – de másként is nézünk. Az utolsó szó nem lehet egy nemzedék szava, hanem többnek a szintézise.

Hogyan kell tudományos megfigyeléseket tenni? A tudomány útjai néplélektani téren nem kitaposottak.¹ Tudományunk Európa-szerre bizonyos ingadozást mutat, és így célszerű egy általános kritikával kezdeni.

A. Ismeretes, hogy Wundt Vilmos (1832-1920), a nagyhírű lipcsei lélekbúvár »Néplélektana« (Volkerpsychologie, 10 kötet, 1900-1920. Elemente der Völkerpsychologie, 1912) csaknem teljesen csődbe jutott; keveset mondtak a vaskos, bámulatos szorgalommal megírt kötetek, s hasonló művek nem is léptek a nyomába. A hiba forrása már az elindulásban jelentkezett. A nyelv, a szokások, a vallás, a kultúra volt ugyan a nagy mű tárgya, és ezek sok embert közvetlenül érdekeltek, azonban nem látszott termékenynek maga a módszer, a lélektani kiindulás. Ez a lélektan magán viselte a természettudományok századának a nyomait. A természettudós – gondoljunk a vegyészre – azzal kezdi, hogy *elemekre bontja* a vegyületeket és azokat elemekből *felépíti*, így néz bele egy struktúrába. A víz pl. két, 1-1 vegyértékű hidrogén és egy 2 vegyértékű oxigénelem kapcsolata; ha hidrogén elég, oxidálódik, víz keletkezik stb. Ilyesféle lebegett az akkori lélekbúvárok előtt: szétbontok és összeteszek. Vannak pl. érzetek, érzetkapcsolatok, azaz

szemléletek, vannak érzelmek és akaratok. Ezeket össze-
teszem, s megkapom a bonyolult lelki jelenséget.

A részből kapom meg az egészet. És, íme, nem kapom meg! Itt fordított eljárás szükséges: a lelki jelenséget először is *meg kell érteni a maga egészében*; a »megértés« mindig egy egészre, totalitásra támaszkodik és csak ha egy egészen nyertem áttekintést, akkor mehetek a rész felé, akkor tudom, hogy ez a rész mit »jelent«. Szellemtudományok régen tudják ezt: *az egésznek elsőbbsége van.* A primátus szellemi téren az egészet illeti. Ezt hirdeti ma az újabb jellemtudomány, a karakterológia, ugyanezt az elvet szövelezte meg a nép lélektana is.

Mindig a legnehezebbnek látszik egy nagy *egészet* megragadni. Közönséges nézet szerint a *részlet* a biztos, azaz, amit »tulajdonkép« meglátunk; az »Egész« valaminő fellengős konstrukció; az, amit a »jól meglátott« Rész köré képzelünk. Ez a közönséges elgondolás bizonyára téves, mert úgy képzei a valóság tarka szőnyegét, mint összevissza hintett foltok halmozódását. Az igazi, nagy gondolkodók, – akik éppen az *életet* látják, – másképp fogják fel a rész és az egész kérdésének a velejét. Van egy Goethevers (Epirrhema), melyet egy magyar fordító félreértve fordított, de véletlenül ráhibázott egy igazságra:

A természet – csak jól nézzed! –
Nem mutat részt, csak egészet,
Külső nincsen, belső nincsen:
Kívül, belül *élet* minden.

Valahogyan mindenki észrevehette már, hogy mikor az életet szemléljük, elsőnek egy *egységes átpillantás* foglalkoztat: egy, mondjuk, »egység-hipotézis«, és csak ha megvan ez az »egység«, – közzóval: »képünk« van valamiről, – haladhatunk egy-egy részlet külön-nézése felé. És így azt a »részt« meg is értjük; de *mint* részt sohasem egészen; mindig marad benne valaminő titokzatos – *a részben*, nem pedig az egészben. Mert mindig az »egész« a megértés alapja. Egy újabb írónk is rábukkan: »Mindig csak a valóság tud titok lenni, a *tört*-valóság, a *kevés* valóság«. Az, aki a jellemeket vizsgálja, folyton felteszi a kérdést: hát *ez* »mit jelent«? A részlet *a* titok; és pedig addig, míg egy egészhez hozzá nem kapcsolunk, nem alkottunk »egészre vonatkozó« – Schütz A. szavával – »holothetikus« ítéletet.

Az egészszet a *történet folyamán* is meg kell látni. Ez pedig azt is jelenti, hogy nemcsak azt kell – pozitivista módon – meglátni, ami *van* (vagy volt), hanem azt is, ami *készülőben van*, – s ezt a létezőben *bennrejlő ideál*, egy existenciálisan mintegy szükségképpeni ideál formájában át kell élni. Azaz az embert a maga előretörő dinamizmusában, mozgékonyvirulens »típusában« kell nézni, mint »történeti« embert. Jól kiemeli ezt Nohl Hermann²: »Az ember *velejében* történeti: nemcsak annyiban, hogy semmiféle ténykedés nem fordul elő újból, mint egykor, miután az egész lelki múlt mindig belejátszik az élménybe – a lelki élmény mindig *az embernek időben is vett egészéből* ered és abból kell megértetnie tartalma szerint, – hanem egy ember lényegének megállapítását sohasem szabad elválasztani annak ideáljától. Benső hajlamaink objektív állománya mindig valaminő csúcsra utal, amelyből egyedül kapja meg az értelmét; és a létezőnek ez az eszménye a mi valóságunkhoz hozzátartozik«. A mi, lényünkben »bennrejlő, immanens ideál« azt mutatja, ami bennünk mintegy készenlétben van, s a jövő – a *mi* jövőnk – felé mutat. Ez így nem mellőzhető a vizsgálatban.

Wundt korában élt és működött a berlini egyetemen Dilthey Vilmos (1833-1911), aki csak egy évvel ifjabb Wundtnál. Ő már ugyanabban a pozitivista korban eleve látta, hogy másféle lélektan kell: egy »leíró és tagozó« lélektan (»Beschreibende und zergliedernde Psychologie«: ilyen című műve jelzi programját, 1894-ből). A leírás *nagy egészekre támaszkodik*, ily egészeket kell *először* megértenünk. A megértés (Verstehen) az alapvető módszer szellemi tudományaink terén. És ez azóta beigazolódtott, bár még ma is százával működnek Amerikában a kísérleti lélektan hívei, akik szinte akaratuk ellenére, eleve elzárkóznak a nagy egészek látása elől. Nem minden kísérleti lélekbúvár jár a régi ösvényen, de még ma is vannak olyanok, akik a kísérleti személyt előszeretettel zárják laboratóriumaikba, elzárva ezzel az embereket normális életkörnyezetüktől és mindennapi szellemi funkcióiktól; ott a kísérleti személyt karosszék-állapotba merevítik és megfigyeléseket eszközölnek, amely megfigyelések rendszeren hajszálpontosságúak. Az ilyen megállapítások nagyrészükből csak egyetlen kifogás alá esnek, (még ha a módszerimádat – methodolatRIA – nem is emelhet ellenük vádat): a kifogás az, hogy gyakorta lényegtelen adat kerül ki a pontos vizsgálatokból, az ilyen

lélektani kisipar mintegy lélektani aprólékokhoz jut. A hiba még mindég a részletek állítólagos primátusán ered meg. Bizonyos lélektani irányok elzárkózást jelentenek az élettől. Utitz felemeli a szavát: »Eine Überstraffung des Methodischen kann Wissenschaften schlechthin zur Unfruchtbarkeit verurteilen. Eine Flucht in die Methode ist bisweilen nur eine Flucht vor strenger Arbeit an den Sachen selbst«.³

Lélektani kísérlet néplélektani téren lehetetlen. Mikép lehetne egy népet laboratóriumokba betessékelni? Sehogy. Nem szabad azt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy az ú. n. tömegankéteken is csak egyenként foglalkoznak lényegében a behívottakkal és a kísérleti személyek nem azt mondják, ami bennük van, hanem azt, ami ott a helyszínen bennük *kialakul*, pl. »illőnek« találják ezt így, vagy úgy elmondani. Mindamellett nagyon hasznosak a főkép Amerikában meghonosodó ankétek, tömeges kísérletek, és pedig éppen a melléktermékükben, abban, hogy a vizsgáló érintkezésbe jut nemcsak sok, hanem *sokféle* emberrel és így megszabadul attól a néplélektanban veszélyes állapottól, amit tudós könyvekkel való elburkolódásnak nevezhetünk és ami egy könyvtár temető-hangulatából szokott előállni.

Végre is nincs más mód, mint egy kopernikuszi fordulat: felkeresni a népet ott, ahol él, lélegzik és cselekszik, a történet színpadán. Csak spontán cselekvés középeit ismerjük meg a lélek a maga egészében és mélységében. WuRdt légtöbbsnyire néprajzi adatokra támaszkodott s akaratlanul csak a kezdetleges kultúrfokoka vonatkozólag tudott mondani valamit. Itt gyakori hiba az is, történetet a leghomályosabb pontján, az elején fogjuk meg; ekkor ugyanis csak egy lélektani embriológiára lyukadunk ki. Ez pedig nem lehet minden és nem is a legszerencsésebb kezdet. Helyesebb lesz feladatunkat úgy felfogni, hogy végig tekintünk egy nép egész *tett-során*, életén, azaz *történetén* és mégsem szabad történettudományt művelnünk, hanem történeti *lélektant*. Az előbbi ugyanis voltaképp a fejlődés »menetét« vizsgálja, már pedig a lélektanban nem a fejlődési menet az egymásután a fontos, hanem a lélek *tartalma*, azaz annak kiderítése: mi az, *ami* fejlődik, ez minő természetű, szerkezetű. Ehhez először is *meglátó* képesség kell, másodsor *elemző* beállítottság. Ez sem lélektani kutatónál, sem történésznél nem szokott készen állani; 1-2 évtized kell ahhoz, hogy áttörjük a szaktudományok és módszerek kínai falait,

együtt lássunk meg valamit, lássuk az *egész* néplelket természetes életműködésében.

Ami a néplelktan nyelvét illeti, itt az egyén-lélektanban járatos olvasónak feltűnik, hogy új szók özönével találkozunk. E sorok írója előtt is meglepetés volt nem egyszer, mennyire más nyelven *kell* beszélnie, mint aminőhöz eddigelé hozzászózott. A dolog nyitja az, hogy nagy lelkikomplexusok nyílnak meg a néplelek talaján, melyeket *mint* komplexstruktúrákat *egy* aktusban kell átpillantani. Ilyenek pl. népi hangulat-áramlatok, melyeknek sajátos ritmikájuk van: egy-egy »közhangulat« számba mennek ezek. Hogy lehet elképzelni azt, hogy ezekre a régimódi egyén-lélektan kész kifejezéseket tartogat? Sehogy. Ellenben ott vannak az írók: e téren ők sokszor a legjobb pszichológusok. Látnak, éreznek és – kifejeznek.

Azt a következtetést kell levonnom eddigi vizsgálódásaim alapján, hogy a *nép*-lélektannak nagyon sokat kell tanulnia az írók szemléletéből s az ő nyelvükből. Mert ők a megélő, mintegy intenzíválói messze terjedő hangulati változásoknak. Vannak *hosszútávú élmények*. Ezeket az írók jól követik. Lélektani bűvárok ezidőszeit nem tudnak vele mit kezdeni, s elmennek mellette, még *hosszá* azzal az »indokolással«: ez és az »ezidőszerint tudományos módszerrel még nem ragadható meg.« így lesz a »módszer« alibiigazolás tehetetlenségünk, vagy közömbösségünk, érzéketlenségünk számára. Az volna a helyes, ha egy elvvel indulnánk: mindent *meg kell ragadni, ahogyan lehet* s a módszeresség színvonalát – utólag kell jelezni.

Ahhoz, hogy nagy lelki komplexusoknak, pl. a néplelek »áramlatai«-nak kellő súlyát meglássuk, hatalmas és kiterjedt *élettapasztalat* és az élet közvetlen szemlélete szükséges. Ha ez nincs meg, ha pl. valaki csak könyvekből ír, úgy jól megláthat *egyes* jelenségeket, de kevésbé érzi ki ezeknek igazi jelentőségét, arányát. Százféle író alapján ki lehet deríteni, hogy pl. a magyar pesszimista, vagy melanchólikus stb. Egy sajátos *embarras de richesse* van a források terén. Erre is van »adat« bőven és a magyar mégsem ilyen, hanem könnyen hívő, bizakodó, sőt virgonc, »nekivágó« természetű, mégha itt-ott pesszimista rozsdafoltokat is lehet találni lelki arcán; ám a rozsdá mégis csak vason, vagy acélon éktelenkedik, nem marja át az alapanyagot, mint az indiaiaknál. Ez, íme, az *arányok* kérdése. Mi állapítja meg ezt az arányt? A hosszas, igen-igen kitartó *történeti szemlélet* és a

közélet megfigyelése; 2-3 évtized rávezet arra, mi »szokott« döntő lenni, mi nem.

Az élet közvetlen megfigyelése fontos és alapvető, de természetesen ellenőrzésre is szorul. Először is ott van a *megfigyelési alkalom* kérdése; nem mindig könnyen adódik kellő alkalom és mindig számolni kell a megfigyelőnek az említett »pozíciós« korlátozottságával. Valamit hol itt, hol ott látunk meg. Ezzel van összefüggésben az is, amit »foltos látásnak« neveztünk.⁴ Látás közben sok hézagot észre sem veszünk, mert azt hisszük, a magunk megfigyelő helyén egyenletesen látunk meg mindent.

Az élet közvetlen szemléletének szüksége van egy másik ellenőrző hatalomra is; ez egy rendszerből eredő, kidolgozott *fogalmi hálózat*. Fogalmi rendszer? Ez sok finom szellemű kutatónál hiányzik, nem volt meg a zseniális Diltheynél sem, aki nagy művésze volt az élet és lélek meglátásának. Kidolgozott rendszer ma egy nép lélektanára nézve sem található fel. A rendszernek a feltárt anyagból kell lassan kialakulnia, és a rendszer valószínűleg minden néplélekre vonatkozólag más és másféleképp fog alakulni.

Van egy más nehézség is, amely *a kutató alany természetéből* folyik. A kutató voltaképp egy mágneshez hasonlít, vonzza azt a lélektani anyagot, amely éppen neki felel meg; a pesszimista pl. »sötétben lát«, azt látja meg, ami az ő sajátos lelki szerkezetéhez illik. Az ilyeneknek ellenszere az, hogy számos kutató vetíti egy irányba a maga reflektorfényét, egymást *ellenőrzik* és egymást *kiegészítik*. Könyvünk éppen azért van tömve idézetekkel, hogy lássuk, hány vizsgáló jutott meglehetősen hasonló eredményre. Lassan-lassan egy kölcsönösen ellenőrzett tudományos közkinccs keletkezik. Feltűnő volt számunkra az, hogy a »Mi a magyar« írói igen sokfélék és mégis csaknem minden összevág: van az íróknak bizonyos, elég plasztikus *közképük* a magyarságról, akárhonnán indultak is ki, egyik az irodalomból, másik a néprajzból, harmadik a történetből stb.

Last not least, a nép *tagozottnak* mutatkozik, rétegeződőtt, azaz *rangok* és *foglalkozások* tagolják. Társadalomtani iskolázottság is kell, hogy meglássuk a konkrét tagozódottságot. Néplélektani íróknál a társadalomtan! tudás ritka, mint a fehér holló, kivált nálunk, hol a társadalomtan kultúránk mostoha gyermeke. De ha ma már a romantikus »homogén nép« fogalma meg is dőlt, még mindig állítanunk kell, hogy van egy közös jellege minden népnek (pl. magyar),

úgyhogy ezen belül egy tájcsoport (pl. székely) csak másodlagos különbségeket jelent; ugyanígy a foglalkozási különbségek is másodlagosak (pl. a földművelővel szemben a pásztor-nép lelki alkata). Tényleg van valaminő egység és ezt *először* kell meglátni.

A kutatás jelen hézagait látva sokan fogják feltenni a kérdést: nem jobb és szolidabb lenne-e az, ha először egyes foglalkozási csoportokat vizsgálnánk. Kutatni kell, mondják, először a magyar földművelő nép lelki alkatát, a pásztor-torokét, aztán a kisiparos-kispolgár lelki alkatát, majd a közép-osztályt, a magasműveltségűeket, az üzletemberek régióját, a papot, a tanítót, az államférfit, az író, a művészt stb, S mikor mindez a hazai talajon kellőképp vizsgálatott, akkor áttérünk az egészre: a magyarságra. Ez ismét visszaesést jelent a 19. századba, – ugyanis ez problémánk atomizálása. Feltevésünk így megint csak az volna, hogy a rész előbb való az egésznél. A specialista természetesen egy-egy rész kivágására gondol, de ő meg is elégszik azzal, hogy *csak* a részt lássa meg. Még mindig hátra van, ki látja meg az egészet? Már fel is merült, hogy éppen csak szaktudósokat kell összehozni és külön-külön megszólaltatni, hiszen azok a hozzáértők. Szerencsés eset az, ha szaktudósok oly önkénytelén összhangot találnak, mint a Szekfü-szerkesztette könyvben. Itt a szaktudósok szinte tudat alatt vallották, hogy először az egész magyarság lelkét kell látniok és nem egyes tájak vagy rétegek típusát. Kiderült itt, hogy *lehet* először látni a magyart, hiszen ennek sajátos összjellege van és nem szükséges először részmagyarokat látni. Úgy is van. A magyar munkásnak magyar jellege elég hamar kitűnik, ha összevetjük pl. a szorgalmas német, vagy a renyhébb oláh munkással.

A kutatás legnagyobb, alanyi nehézségét *összesítő látásnak* mondjuk. Az erre való képesség sajátos adomány és éppen nem mindenkit tud a tudományos iskolázás ide fejleszteni. Az összesítő, totalizáló látás legszebb példái történetíróknál, filozófusoknál található, gyakori történetfilozófusoknál is, sőt olykor túlfejlett. Ez a látásmód is egy-két évtized alatt fejlődik ki, egyeseknél igen korán. Ranke, Mommsen, avagy nálunk Salamon Ferenc a történészek között, avagy egy W. H. Riehl a korai német szociológusok közt mintha az anyatejjel szopták volna be ezt a totalizáló hajlamot és látásmódot. Míg számos kutató csak adatok mozaikjáiig jut el, addig az összesítő látás mindjárt egy egészet

lát, és pedig részeinek arányosságában, szerkezeti együtességében. Mondanom sem kell, hogy ez az adomány a néplélektanban milyen fontos. Nálunk ily tehetségek az életegész meglátásában Ravasz László, vagy Babits Mihály. Bizonyos művészi hajlamon alapuló, egységet érző és plasztikus életlátás – nagyvonalúság – nagyon hasznos és essay-íróknál is előfordul, esztétáknál is, habár itt hibás típusok is akadnak, mint Keyserling. Az ily irodalomban természetesen nem veszünk készpénznek mindent. Még az *essay-stílus* is hasznosabb, mint a század pozitivismusában kifejlődő adat-bogarászás; ez majd sokat hozzá tehet idővel a meglévő kutatáshoz, azonban mégis csak egy szét-esett mozaikra vezetne önmagában.

Filozófiai műveltség szempontjából fontos szempontokat adhat az *existenciális* filozófia és az etika. Ez alapon lehet ugyanis jól látni a gyakorlati, *léteért* küzdő ember helyzetét, azt amit sorsnak neveznek régóta a létharcot kiérző írók. Mi is ebből indultunk ki. Itt derül ki, az irodalmároknak lélektanokban ismeretlen szavai: életézés, élethelyzet és sorsézés stb. mennyit jelentenek.

Minden népcsoportnak más az életézése, más- és másra reagálnak, és másképpen; egyik meghajlik a sors csapásai alatt, a másik fellángol. Egyik ravasszá, hajlékonyá válik, a másik összeszedi erejét és felkészül egy újabb harcra. Maga a sorsélmény is más; egyik felületes és könnyen vesz valamit, a másik komoly lesz a sorssal szemben; egyik mélyére néz a sorsnak, a helyzetnek, a kényszerítő eseményeknek és valósággal a történeti élet lényegét kutatja, mint Fichte a jénai összeomlás után a német nemzethez intézett beszédeiben, a másik illúziókat, »áthidaló eszméket« költve kibújik a lényeg alól. Fontos a sors-élmény *extenziója* is; egyik népnél csak az elit érez megdöbbenést, másutt a széles néprétegek is. Ez a *sorsközösség* érzésén is múlik. Mindezek egy-egy népnél sokféle visszahatás-változatban szemlélhetők. Átézésükhöz »sokszólamú lélek« szükséges.

B. Most még csak egyes kutatási alkalmak és eljárások, módszerek lehetőségére utalunk.

a) Legjobb lesz tartós berendezések, »intézmények« vizsgálatán, azaz történelmen kezdeni. Az intézmények vaskos realitások, hegyek, melyeket a történet árja legtöbbszörre elkerül. Kitűnik itt, hogy a népléleknek ilyen- és ilyennek *kell* lennie, a néplélek nem egy légnemű test, légáramlat, amely szabadon röpköd a talaj fölött, hanem a történet

talajáról nő ki, és a történet alakítja évszázadokon át. Más helyzet – más lélek. A lélekben ugyanis tízezrével rejlenek csírák, potencialitások, és ha azonos a helyzet, jobbra ugyanazt váltja ki *különböző* lelkekből is. Így bizonyos *hajlamok* szilárdulnak meg, sajátos *néphangulat* keletkezik és ömlik szét. Ha az intézményeket tanulmányozzuk a történelem lapjain, eloszlik az a hiedelem, hogy a lélek a maga spontaneitása alapján olyan formát ölthet, amilyen neki tetszik. Történelmi szemlélettel kimenekülhetünk egy *néplélektani lírizmus* bajaiból. Ez különben is nem a népi, csak a városi műveltségű kutatót fertőzheti, aki a »szellem szabad röptét« könnyebben megsejti mindenfelé.

b) Aki néplélektannal foglalkozik, nemcsak lélektani vizsgálatot végez, hanem *egész életforma* elemzésébe is bonyolódik, akarva-akaratlanul. Egyénlélektanban könnyű elvonatkozni a környezettől, az életformától, annál nehezebb néplélektanban. Egy életforma adott környezet megvizsgálását maga után vonja, tehát a történelmen túl még olykor geográfiával is kell foglalkoznia a kutatónak. Egy élethelyzet mögött ott van a földrajzi alap is, amelytől el lehet ugyan szakadni, de mint a repülőgépnak, ismét vissza is kell szállnia a földre. Mindig végeredményében egy *élet-együttest* kell látni, s a földdel együtt a biológiai jelleg sem mellőzhető; azonban épp ebből kiindulni alighanem films ante patrem. Senkisé tud oly sokat pszichologizálni, mint a lélektani téren felelőtlen fajbiológus.

c) Nagyon érdekes megfigyelési alkalom: miképp viselkedik egy nép *válságok* esetén. Amikor már nagyonis felmerül a megsemmisülés réme, avagy él a »majdnem-megsemmisültünk« emléke, a leiekből sok minden feltör, ami normális élet közepeit ott csak lappangott. A válság repedést s hasadékot jelent, olyan mint egy »geológiai feltárás«: bepillantunk a mélybe, illetve a jelenné vált múltba, mert minden, népleiket megütő válság egyben purifikál is, kiűzi a rosszat. Az ú. n. *válság-irodalom* épp ezért sok szennyet is feltár; nem szabad minden feljegyzett vonást komolyan venni. Néha igazgyöngyök csillannak fel egy válság közepett. Ilyenről számol be Kemény Zsigmond (»Forradalom után«) avagy újabban Kozma Miklós (»összeomlás«) a kommün utáni népi magatartásról.

Nagyon jellemző egy népre az, hogy mennyit bír ki. Mi az a határ, ameddig tűrésében elmegy, de egy határvonalon túl magatartása már megváltozik s egyszerre

»Tovább már nem lehet!« kiáltásba tör ki. Ez a »kibírási határon« való – herkológiai – magatartás. (Ez a szó a görög *herkos*: határ, ösvény, védekező vonal, Fr. Künkel tudóskodó szava). Mennyire feltűnő a magyarság eme »határ«-magatartása a török időkben! Minő csodálatosan sokat bírt ki! És mennyi zaklatást az abszolutizmus idejében! Roppant tűrőképességre lehet ezekből a századokból következtetni. A *sokat-kibírás* egyik legnagyobb népi erényünk.

d) Fordított álláspontból ered az önmegtisztító *kultúr-kritika*. Itt maga a megfigyelő érzi legerősebben a válság mélyét és nem figyel meg lényegében. Első, nagy kritikusa a magyar léleknek Széchenyi István gr. Sok minden elavult, »másutt megunt ócskaság« már a magyar jellem terén; csodálatos hogyan tudja azt mégis szeretni. Kritikája sötét, mert javítani akar a Kelet népén, mely nagyon is csak »keleti« ő előtte; hisz rendületlenül bennünk. Vádja önmegtisztulásra céloz, ezért lesz heves kritikus. Az önmegtisztító elmék nemes érzésű elmék, de rendszerint magas a mértékük. Ugyancsak kultúr-kritikus Prohászka Lajos is (»Vándor és bujdosó«, 1936); a kép, melyet rajzol, nem biztató, mert mindent igen magas eszmékhez mér; a széles tömegek élet-lehetőségeit kevésbé hajlamos értékelni.

A kultúr-kritika gyakori irányzatával szembeállíthatjuk a hegeli elvet egy átrevideált formában: »minden ami van, érthető«. Ami a tömegek lelkében *van*, az nem véletlenül, vagy bűnösségből, avagy pusztá elmaradottságból van, hanem legalább nagyrésztben érthető történeti feltételeiből. Ha e feltételeket jól megértjük, könnyebben tudunk magyarázatot találni a jelenségre.

Egy különös tételt adott zárt körben elhunyt vezető politikusunk, mondván: »Szeretni kell a nemzetet még a hibáiban is« (nem »bűnökről« van szó). Ez a tétel bizonyára meglepő, hogyan lehet megértenünk? Van bizonyos értelme; ami »hiba«, az ugyan eltér a »helyestől«, de nem *mindig* hiba, hanem csak *adott*, konkrét helyzetben nézve. Békében pl. hiba a nagy harciasság. Háborúban? Ugyanez már erényszámba megy. Legtöbb hibát anakronisztikusan veszünk észre: valaki »elmaradt«, régebbi fejlődési »fokon« rekedt meg. Ez is hiba, de erről egy nép olykor nem is tehet. Ezért fontos a világhelyzet, a sors tekintetbe vétele: látnunk kell, hogy egy belső mértéket *mihez képest* kell felállítanunk.

A külföldi írók általában sajátosak: bizalmatlansággal indulva, sok lenéző kritika jelenik meg írásaikban és csodálatoskép ugyanegy mondatban (pl. Winklernél) mindjárt dicséret is következik. Az ilyenek nem szabad csodálkozunk; jele ez egyszerűen a kiforratlanságnak és annak, hogy az idegen *eo ipso* idegen mértéket alkalmaz; s téved is, mert nem a helyzet lélektani feltételeiből indult ki.

e) Ki kell kerülni a *kuriózumokat* hajszólo, romantizáló kinövéseket. A kuriózum-gyűjtő a leggyakrabban lényegtelen különösségeken akad meg, és különös hajlama lesz ezekbe valami nagy fontosságot beleképzelni. Ellenkezőleg, a néplélektanban első vonalon állnak a gyakoriságok, a *közhelyek*, azaz az átlagos élethelyzetek termékei. Ezeket fejezik ki pl. az átlagossá vált szólások és *közmondások*. Ezek gyűjtése, sajnos, még nem támaszkodott néplélektani érzékre és tudásra. Margalits (Magyar közmondások és közmondásszerű szólások, 1896), 25.000 közmondást gyűjtött össze és ezek közül sokkal kevesebb mond néplélektani szempontból sajátosat, mint amennyit várunk tőlük. Jelent az is valamit, ha egy fontos életkérdés közmondásba *nem* jut bele.

f) A nyelv az élet leghűségesebb kísérője; ott van mindenütt, ahol ember cselekszik, érez és gondolkodik. Csaknem mindent elárul. Aki több nyelven olvas, annak feltűnik, mennyit jelent az, hogy valamit nem lehet lefordítani, pl. az »ország« szót (v. ö. Társadalomtudomány, 1940.). A lefordíthatatlan szók módszere igen fontos.

Ügyelni kell arra is, hogy – kivált népi rétegeknél – egy-egy megállapítás nemcsak a magyarra szólhat. Ilyen lehet a következő. A népből származó ember, mondja egy külföldi szakíró, »fellépésében *egyszerű* és az a beszédjében is. A kemény, szigorú, szünetlen munka határozza meg egész életét. Nem tudnak oly szófordulatokat alkotni, mint más rangú emberek ... a legtöbben meg is vetik az előkelő érintkezési formát. A munka leköti egész figyelmüket: csak annyi a beszéd, amennyi szükséges. Ismerik különben egymást kora ifjúságuktól fogva: így rögtön a lényegre térnek. Rendesen *kevés szóval*, egyszerűen megmondják, amit akarnak, s aztán újból munkához fognak. Ezek az emberek általában *hallgatagok*«, íme, a »szükszavú magyar paraszt« lelki képe. Hallgatag és »megmondja« a magáét. Pedig ezt – a német parasztra vonatkozólag állapították meg.⁵ A szükszavúság tehát az *élethelyzettel* van összefüggésben. Legyen

a szüksézsavúságra előttünk példa a következő. Megkérdik a parasztot, mit visz kocsiján; felelet: »nehézséget«. Ennek a szólásnak eredete Ecséri L. szerint ez: »A legnehezebb szállítmány volt a szikso; ha a kocsist kérdezte az ember, nem is felelt máskép, csak így: nehézséget. A *nehéz természetű*, makacs emberről... máig is ezt mondják: olyan, mint a szikso.«

g) Sok oly vonást soroltunk fel könyvünkben, amelyre nézve külön is kiemeltük, hogy az nem sajátos magyar vonás, legfeljebb csak a *mértéke* emelkedik ki nálunk. A jövő összehasonlító vizsgálatok fogják kideríteni, hogy melyik vonás az, amelyik egy *népre*, és melyik az, amelyik egy *helyzetre* talál. Az összehasonlításokkal nem szabad sietnünk, mert mint egyszer említettük, először azzal kell tisztába jönnünk, hogy *mi* annak a lényege, *amit* össze akarunk hasonlítani.

h) Természetes végül az, hogy alaposan tanulmányozni kell a *néprajzi* irodalmat. Nem elég pusztá feljegyzések tekintetbe vétele; ki kell deríteni, mikép lehet következtetni az adatok mögött rejlő lélektani háttérre; (Róheim érzi is, hogy a szokások magyarázatában mennyire nehéz a lélektani térre visszakövetkeztetni). Sok e téren a tennivalónk; több nemzedék munkája lesz szükséges ahhoz, hogy e téren a kellő szélességig és mélységig eljussunk a lélektani magyarázatok terén.

A néplélektani kutató – elvileg – idegen álláspontból néz: a tudós, a magas műveltségű vizsgáló álláspontjáról. Sokszor egész özöne az előtte feltáruló szokásoknak feltűnően szokatlan; többnyire »kezdetleges«, legalább is annak tűnik fel. Erre a minősítésre mindig jó ügyelni és el nem hamarokodni a dolgot. Kitartóan kell elemezni; az életnek rejtélye nem könnyen oldódik fel. íme, pl. egy sajátos lelki magatartás, melyet Illyés Gyula ír le⁶: Egy nagybirtokos – kegyelmes úr – »az úton összetalálkozik egy sereg nap-számossal, lehetnek vagy ötvenen; a gazdatiszt valami munkára vezette őket. Az emberek *némán mentek el* a kegyelmes úr mellett, az ötven közül senki sem köszönt neki, véletlenül sem. A gazdatiszt felháborodik – ő persze köszönt – s egy kicsit arrább ráncba akarja szedni az embereket (A kenyéradó gazdátok! Így, úgy stb.). Az emberek csodálkozva néznek rá, végre az egyik kiböki, szíves felvilágosítás-kép: *„Egyedül volt! Mi meg egész csapat. Neki kellett volna köszönni.* Tudjuk mi, mi az igazi tisztesség . . .’ Egy szempillantás alatt felméri, hogy két szembenhaladó csoport

közül melyikben vannak *többen*, melyiknek kell a köszönésre várni. Egy ember megsüvegezi a tiszteletest. De ha kettő jön, akár két koldus, akkor már a tiszteletesnek kell először a kalapjához nyúlni.« Így Illyés. Ki tudja e furcsa szokást rögtön megérteni? Ez előttünk idegen marad, az idegen-szerűség érzését nem tudjuk legyőzni. Nem tudom a magyarázatot: lehet, hogy a nagyobb szembejövő csoport a *nagyságából kifolyó erőérzetét dokumentálja* azzal, hogy *nem ő* köszön. Köszönjön a kisebb, ő a gyengébb. Lehet ez régi küzdőfelek belső magatartásának már »értelmetlen maradványa« (survival): az erőt egykor ki *kell* mutatni, mert aki nem mutatja, az elárulja a maga gyengeségét. Arra az időre lehet visszagondolni, amidőn a közbiztonság állapota még nem volt annyira teljes és magától értetődő, mint manapság. Akkor szembejövő csapatok magatartásában még valaminő bizonytalanság rejlett s nem futhattak valaminő közeli rendőrörshöz, ha a szembejövő csapat támadni kezdett. Akkor még nem volt más biztosíték, mint a csapat belső *erőérzete* és kinyilvánítása. A kiállási szándékot ki *kell* nyilvánítani, az erőérzetet nyilvánossá *kell* tenni – ez visszariasztó volt az esetleges támadó félre; érv arra, jó lesz a másoknak csak csendben maradni és továbbvonulni. Ki tudja ma ezt? Ma mindez csak feltevés lehet.

Ez alkalommal utalunk arra, hogy néplélektani vizsgáldónak voltaképp soha nem szabad elfelednie: az élet gazdag, bámulatosán sokrétű. Ellen kell állnia a kutató magasabbrendűségi érzésének, (balfogalmakra vezet ez, melyet Bacon *idola specus*-nak nevezett el, v. ö. Bacon 42. aforizma), ne tekintse a maga tudós életformáját eleve magasabbnak, s ami racionális fogalmainak kész hálózatába már nem fér bele, ne nézze mindjárt kisebbrendűnek, »furcsának«, értelmetlennek, hanem legyen alapelve egy *nyílt és hajlékony emberség*. Utitz már világosan erre utal: »Elvileg a kutatónak *bizalommal* kell eltelve lennie: mint élő-érző ember arra hivatott, hogy emberi magatartásokat még akkor is *megértsen*, ha azok őt még oly furcsán érintették is.«⁷ Különösen azoknak kell ezt megszívelniük, akik magas kultúrával vannak eltelve. Ha ezt nem teszi, ne legyen épp *néplélektani* kutató.

i) Az *irodalom* a néplélekre vonatkozólag igen gyakran a legvilágosabban beszél. Nagy költők, főképp lírikusok gyakran a leglátóbbak az emberi lélek mélységeiben. Különösen nálunk a sorsézés szinte szabályszerűleg lírává forró-

sodik. Ezt a tapasztalatunkat könyvünk számos helyén igyekeztünk előtérbe állítani. Sajnos, az irodalmat sokáig csak az egyes művek »irodalmi értéke« szempontjából nézték. Mi kizárólag a jellemmeglátó és rajzoló erőt néztük.

Kisebb írók (Czuczor, Garay, Kozma A., Bárd, stb.) gyakrabban szerepelnek, mert szélesebb körök hangulatát tükröztetik.

Felmerül a szempont: vajjon az író magatartása nem »szerepjátszásáé?« mint ahogyan Horváth János a csodálatosan őszinte Petőfiről kimutatta. Igen és nem. Az egyes esetekben kell eldönteni azt, hogy mikor jöhet az írás vallomás számba. Lírikusokat idéztünk leggyakrabban; ez felelt meg könyvünk terjedelmének, ez bizonyult a leg-tömörebbnek. De bátran állíthatom, tíz- és tízezer elolvasott sorból csak egyet-egyed idéztem. Nem éppen bizonyításképp; inkább csak illusztrálásképp. Az is számba jön, hogy a lírikus az élet technikai nyűgét levető és legintenzívebb életérzésű, szélesen érző író; a lírikus mélyebben éli át az élet összhelyzetét s nem kíván úgy szórakoztatni, s röpke ecsettel rajzolni, mint a novellista.

Sauvageot⁷ észreveszi a magyar »gondolkodás« – mi életszemléletet mondanánk – sajátos, konkrét jellegét. »Rien n'est plus étranger au Hongrois que la pensée sans images opérant comme par le moyen de signes algébriques ou de symboles abstraits. Concrete, imagée, colorée mérne ét musicale, la pensée hongroise est poétique. *Les grands penseurs hongrois sont les poètes.* Ce n'est pas par hasard que la Hongrie, qui a produit de très grands poètes, n'a pas eu de grand philosophe. Habár ma már jeles filozófusaink is vannak, kétségtelen, hogy számban és a közlélekre való hatásukban eltörpülnek a nagy lírikusokkal szemben.

A mi líránk rendkívül komoly, roppant nagy kulturális érték. Mi nem filozófiákban éljük ki életünk javát, mint a leggondolkodóbb németek, hanem inkább lírában, amelynek sajátos ethikai zöngéi gyakran vetekednek komoly életbölcseleti művekkel, erkölcsfilozófiákkal. Természetesen érteni kell a nagyon is sok közül kiválogatni azokat, akik az életet jól, gazdagon és mélyen megélik, és – ami a legfőbb – *közösség-élményük* erős; nemcsak a maguk szűk kis életkörét, bújuk-bánatukat s örömeiket látják (mint leggyakrabban a népköltészet, mely távolról sem nyújt karakterológiai téren annyit, amennyit róla hajlandók vagyunk eleve feltételezni). Az irodalom néplélektani hasznossága attól függ,

hogy milyen maga a karakterológus, minő ennek életszemlélete, gazdag s eléggé mély-e. Pusztán »adatot« kiemelni az irodalom berkeiből végre is alighanem mindenre lehet; az adatoknak nem a megléte, hanem a mérlegelése a fontos.

Szempontunkból a jeles írónál többet jelentenek a nagyon olvasott írók; olvasottságuk jelzi, hogy beletaláltak egy szélesebb közönség életszemléletébe, és így szélesebb körök hangulatát lehet művükből kiérezni. Meg kell néznünk az egyszerű naptárakat, a ponyvát is. Mi könyvünk terjedelme folytán kénytelenek voltunk mellőzni a nagy regényirodalmat, a drámát, a publicistákat, és az egész népköltészetet, – ez külön tanulmányba kívánkozik éppúgy, mint az újságirodalom lélektani vizsgálata is.

j) Külön figyelemre kell méltatnunk azt is, hogy a hazánkban járó *külföldi írók és utazók* mit írtak a hazai közlélekről utazásuk kapcsán. Az ilyen megfigyeléseknek szinte állandó hibájuk az, hogy csak azt írják le, ami útvonalukba esik. A külföldi megfigyeléseknek tragikumuma az, hogy a néplélek a maga kellő, arányos összetételében csak hosszabb ittlakás után tárulhat fel valaki előtt, mégha a nép magatartása külföldivel szemben olyannyira nyílt és természetes is, minő a magyar.

2. A MAGYAR NÉPLELEKTANI IRODALOM FEJLŐDÉSE. KILÁTÁSOK.

Emberismeretet még ma sem szoktak l'art pour l'art szerezni. Az emberismeret lényegében gyakorlati dolog. Azért ismerünk meg valakit, mert dolgunk van vele. Népek a középkorban roppant el vannak zárva egymástól, tehát – sajnos – akkor van dolguk egymással, amidőn harcba keverednek, vagy harc fenyeget, így jelenik meg a magyarról szóló első jellemzés egy katonai taktikai műben; más, félnomád népről Bölcs Leó¹ ugyanazt mondja, mint rólunk, de ez nem stilisztikai klisé: saját vezéreinek szól okulásul, tehát a saját érdekében hibát nem követhet el. A következőket írja:

»Férfiakban bővelkedő és független ez a nemzet . . . szorgalmatos gondja arra van, hogy ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék«; íme, tehát jó vitéz népről van szó, íó lesz raja vigyázni és hadvezérei ne bizakodjanak el.

A magyar nomád, állattartó nép, és nem sokat gürcöl holmi terhes munka mellett, mint a földművelő nép, tehát – írják rólunk – a magyar »kényelemszerető nép«. Mert nyájakkal bíró urak találhatók, írják rólunk azt, hogy a népet »pompa kifejtése« jellemzi. A kényelemszeretetet nem hasonlít a városi ember szokásaihoz, mert »fáradalmakat magasztalásra méltóan elvisel, tűri az égető meleget, fagyalaló hideget s nomád életéből folyó egyéb nélkülözéseket«. Az eltérés képessége figyelemreméltó mértékben van meg. De az uralmat is eltűri, és pedig *egy fő* uralmát, amely nem valami szeretetteljes és patriarchális jellegeket ölt, hanem ugyancsak kemény és katonás: »Ezt a népet . . . nem szeretettel, hanem rettegetéssel tartják féken.«

Bölcs Leó császár, az első jellemzőnk, szigorú fegyelem alatt álló, nomád-harcos népet ír le. A nomád, tudjuk egyébként, nem alkot agyonfegyelmezett kaszánya-népet. Védi, ami az övé, támad, ha zsákmányt remél, de nem a tömegek gépies dresszúrájára épít, hanem a *szabad harcos* lendületés önállóságára. Alapvonása tehát a »függetlenség« szeretete. Bölc s eszes, óvatos, ravasz harcosokról is beszél; nem pusztán »hadaik erejével iparkodnak győzelmet aratni az ellenségben, hanem csalogatják és szeretik meglepni«. Ez is jellemző. Nem a tömegekben bíznak, hanem a stratégiai ügyességben, szemességben, az eszes fondorlatokban. Nem is lesznek így vad harcosok, mint aminők a tömegáradatban előtörő népek. Mint kuriózumot írom ide;² a 17. században a latin *stratagematibus uti*-i furcsán tetszően így fordították: »*tisztességes hadi álnokságokkal* élni szükség«; annyit tesz ez, hogy a fortélyoskodás (»álnokság«) közepett nem lehet a hadaknak mindent megengedni maguknak; minden ténykedésüknek, ha nem is sok, de valami korlátja van: tisztesség. A harcosok magukkal viszik a tisztesség valaminő elveit. Lehet, a legzivatárosabb 17. században is érzik; a »stratagama« nem vadság és barbarizmus, hanem eszes fortély. A törzsek már otthon is politizáltak, kifőztek valamit.

Minden esetre az ily függetlenkedő, aktív harcos már a békét is tervelgetéssel tölti, a közügy szívéükön fekszik. Jellemző a második keresztes hadjáratban hazánkban átvonuló Freisingi Ottó püspök, a legnevesebb középkori történetíró feljegyzése. »Semmiféle fontos dologhoz nem fognak hozzá gyakori és *beható tanácskozás* nélkül. . . Királyuk udvarába összejönnek. . . nem mulasztják el államuk hely-

zetéről tárgyalni és tanácskozni; ugyanezt teszik odahaza.« Ugyancsak a 13. században feljegyzi egy rímes krónika: »Sok ékes beszédet lehetett hallani, amihez a magyarok ugyancsak értettek.«

Dicséretet is olvashatunk, íme, Ottó püspöktől, aki egyébként »szörnyetegeknek« mond bennünket, és a tanácskozási hajlamunkról is azt hiszi, hogy ebben a görögöket »utánozzuk«, külsőnk »rút«, fegyverzetünk »silány«, sőt a vitéségünk »nem velünk született, hanem rákragadt«. Lefokozó ítéletnek a középkorban se szeri, se száma.³ Mindenik nép lekicsinyli a másikat, – de nem ismeri.

Mulatságos az, hogy egy vonással jellemezni vélnek egy népet; egy 15. századi kódexbe⁴ jegyezték be ezt a lapidárisan elintéző jellemzést:

Frankok vadsága,
csehek zabálása,
magyarok bátorsága,
svédek gőgje,
szlávok tunyasága,
zsidók hitetlensége,
németek falánksága,
spanyolok pompája,
olaszok fősvénysége,
lengyelek részegessége,
bajorok kicsinyessége,
dánok hitetlensége,
görögök hízsége,
keresztények üldöztetése.

Az öncélú érdeklődés más nemzet megfigyelése iránt évezredek óta szinte máig ismeretlen fogalom. Még ma is groteszk félreismerések példáira utal Hankiss János.⁵

A kemény, nyakas magatartás tűnik fel pl. egy középkori német versben:

Si wi groz ist Ungerlant,
Doch ist uns das wol bekannt,
Ein Ungar tritt nicht einen tritt
Uz (aus) seinem ungerischen sit.

A rossz hírnév középkori viszonyok szerint, amikor a félelem uralkodó volt, itt is, ott is megered és széliében elterjed. Annál különösebb az, ha egy ócsárlóval szemben egy külföldi ember száll a védelmünkre, íme, a következő.⁶ Egy Bécsben is járt, Nürnbergből való kereskedő s világljáró kalandor: J. Fr. Riederer 1711-ben jól kiöntötte epéjét a

magyarokkal szemben, kivált a magyar urak fennhájázása esik nehezére: »Wie gravitatisch ist nicht Gang und Schritt und Tritt!«... De nem mindenkivel szemben büszke a magyar. »Ein Mensch, wie stolz er ist, so ist er doch nicht stolz, sobald er gegen sich nur einen Ungarn siehet.« A magyar büszke nyelvismereteire, sőt – fogja ránk – még akkor is büszke, ha ingyen tisztítja mások csizmáját stb. Ezzel a köznapi ócsárlással szemben lép fel Fr. E. Brückmann braunschweigi orvos és természetbúvár, aki nálunk a Felföldön járt. Neki nem oly ellenszenves a büszkeség. »Sie führen Ihren Schritt allzeit mit Ruhm und Ehr.« Elismeri, hogy elkeseredett káromkodás járja (a németben eredetiben vannak közölve. »Ross ember, Tolvaj Vagy, Fattyu« stb), de végre mégis az a fő dolog, hogy itt jó emberek laknak, akiket befeketíteni egy Riederer nem tud. A vers vége ez:

So schwärzt dein Anstrich auch die edlen Ungern nicht,
 Bey denen sich allstets die holde Demuth findet.
 Und deren Freundlichkeit fast jederman verbindet,
 Dass man von ihnen recht und in der Wahrheit spricht:
Wer sich gern Liebe, Treu und Gutthat last beweisen
Von fremder Nation, darf nur nach Ungarn reisen.

Elismerő nyilatkozatok külföldiek részéről különböző korokban találhatóak. Winkler H. ezt írja rólunk: »Az alföldi magyarnak becsületes, gyanútlan egyeneslelkűsége jóformán páratlan.« »Keresetlen, őszinte kedvességét és szívességét, mellyel még az idegenek öröme és baja iránt is részvételt van«, emlegeti. »Kedvesebb, résztvevőbb embereket keleti és dél-keleti Európában utaztamban sehol sem találtam.«

A magyar katonás természetéről is sokféle feljegyzésünk van. A renaissance-kori Bonfinius így szól: »Sehol a világon nem láttam oly, hideget-meleget, munkát-éhséget tűrő, katonás parancsnak engedelmeskedő, harcra kész, életét könnyen feláldozó népet, mint a magyart. Egyaránt táboroznak télen és nyáron s miként saját szememmel láttam, béketűrően telelnek hó és föld alatt, csakhogy abba ne kelljen hagyni az elkezdett ostromot... Nem találunk sehol vitézeket, kik táborban oly csendesen, becsületesen, valóságos hittal, tisztán és mértékletesen élnének, mint a magyarok.«⁷

A középkor végén kezdődik a magyar barbárság vádjának megszűnése. A régi szólamokat újak váltják fel: a magyarok »Krisztus lovagjai«, a kereszténység »védő-

bástyái« stb. Egyre több dicséretet és figyelmet kapunk. A pápaság terjesztette azt a hírt, hogy mi *védőbástya-szerepet* játszunk, így aztán már kedvesebb lesz a magyar harciasság.

Machiavelli is szól erről a harciasságról: hazánk »lakosai fölötté harciasak lévén, mintegy *bástya* gyanánt szolgálnak. . . Gyakran nagy mozgalmak támadnak a tatároknál, miket a lengyelek és magyarok föltartóztatnak. Gyakran büszkélkednek is vele«. A török időkben vívta ki a magyar a horvát Georgievitz csodálatát 1554-ben, aki magát Peregrinus Hungarusnak nevezi: »Melyik bátrabb nemzet, mint a magyar?.. . Ki veti meg annyira a sebeket, ütéseket, vere-séget, és veszélyt, mint a magyar?« A vérzivataros népen még Voltaire is elsajnálkozik: »Valamennyi nép között, mely elvonult szemünk előtt a történetben, egy sem volt oly szerencsétlen, mint a magyar.« így történt, hogy erős, szép és szellemes emberek e földön hiába jöttek, állapítja meg már a 18. században.⁸

Külföldiek dicsérete olykor feltűnő. Egy német elismerése ez: »Der Ungar ist feurig, wie der Italiener, schnell entschlossen und kühn, wie der Franzose, stolz wie der Spanier, aber ehrlich und bieder, Wie der Deutsche. Er ist voll Ehrgefühl, und rächt einen Schimpf rasch auf der Stelle. Er ist für sein Vaterland und seine Nation leidenschaftlich eingenommen. Ungarn bildet den Kern des österreichischen Heeres, sie sind zu ROSS, wie zu FUSS die kraftvollsten und schönsten Soldaten desselben.« Ügy látszik, a magyar katonai erények ragadták el az író.⁸

Fessler,¹⁰ a jeles történetíró is itt-ott dicséretben tör ki. »Bei aller Ernsthaftlichkeit und Feierlichkeit waren die Ungarn doch von jeher ein gemütliches und fröhliches Volk.« Avagy: »Weder die Ungarn, noch ihre Landsassen... suchten Lust oder Ruhm in Schamlosigkeit; wie im Betragen, so in Worten verhielten sie sich züchtig und ehrbar.«¹¹

Ha ilyesféle, hol dicsérő, hol pedig ócsárló vélemény feltűnedezik is, tulajdonképp néplélektani érdeklődés egész a 19. századig nem fedezhető fel. Nincs erre vonatkozó *irodalom*, csak alkalmi megjegyzések vannak, mindég kitérés jellegével. A legtöbb nép – az előző fejezetben ecsetelt nehézségek miatt – nagyon kevéssé tud a maga sajátosságával tisztába jönni, csak »érzi«, hogy ő más, mint a többi. De nálunk más oka is van a tisztábajövetel elkésésének: minálunk az *állam* szinte minden. Benda Kálmán¹² találón emeli ki: »A magyarság azonosíttatik az állammal, – míg a többi

itt lakó nép csak része annak. Ezért tudatosulhatott a magyarságban saját népi volta sokkal lassabban, mert számára az államnak volt jelentősége, ennek pedig népi jellege nem volt.« Az etatisztikus-uralkalmi szemlélet ősi valami; a büszkeség hajlama elősegíti, hogy a contribuens plebs szempontja csak későn juthasson szóhoz. A 19. századtól a nép jellemzésére való törekvések megindulnak, de rögtön a Nyugathoz való *hozzámérés* szempontja alá kerülnek: egyre-másra feltűnedezik a magyar népnek a művelt országokkal szembeni »elmaradottsága«, ennek folytonos emlegetése, azaz a nép bírálata. Külföldiek mulatságosabbnál mulatságosabb bírálatok közepeit róják le a lenézés adóját, a belföldiek éppígy kitesznek magukért: »elmaradott«, »ázsiai« stb. kifejezések mindennaposak.

Feltűnő, hogy a nagy hazafiak mennyi rosszat tudnak mondani rólunk; nem csoda, hiszen szívok egész hevével hirtelen szeretnék felemelni a magyar nép jellemét.¹³ Széchenyi műveiben pl. aránylag kevés a jó megfigyelés, írónk is csak el-elcsodálkoznak némely magyar különösségen. Kölcsey is csak négy kis, homályos aforizmába sűríti csodálkozását (»Magyarok«). Rejtély-ország ez, benne az élet, a jellem alakulása is rejtélyes. A nép jellege szinte egy száza-
don át lesz egy »foltos látás« áldozata.

Ebből az összevisszaságból, az önfeddő kritikák és gánccsokoldó oldal vágások sivár régiójából kibukkan egyszerre egy, már rendszeresebben érdeklődő író: Rónay Jácint (1814-1889), Szt. Benedekrendi tanár Győrött, aki később emigráns lett a szabadságharc után, majd hazakerült és Rudolf trónörökösnek lett a nevelője. Könyvének címe: »*Jellemisme*, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból.« (Győrött, 221 lap). A magyarra elég nagy rész jut (60-132. lk.). Eleven észjárású, intelligens író észleletéről van itt szó, természetesen vegyesen vannak benne jó és rossz következtetések, de mindig érdekesek ezek. Már nem az örökös gánccs földjén járunk. Tud egyes vonásokat jól megfigyelni, sőt lelki szerkezetbeli vonásokat össze is tud kapcsolni, még ha az ötletvadászó romantikus eszmecsapongás korában ír is. Határozottan felülmúlja a maga korát; érdekes megjegyzéseiből sokat idéztünk, nem is csak azért, mert korjellemezők azok. Tudományunk gyermekcipőben járását nézve, Rónay műve ma is figyelmet érdemel.

A romanticizmus fedezi fel a »népet«, mely előtte már

nem egyének ésszerű szerződése, hanem eredeti, népi egység. Azonban éppen mert az írók az európai színvonalra való fölemelkedés kérdését szolgálják, műveik egy feddő irodalom jellegét mutatják, amelyben a hibák felsorakoztatása van állandóan felszínen. Ha külföldi olvassa őket, ócsárlásnak veheti, holott a célzatuk önmagunk felemelése; általában jóindulat vezeti őket. Az e korból származó művek jelentékeny néplélektani kútforrások, ám érteni kell a komor képből kiválasztani azt, ami való tényállás. A próféták e feddő irodalom keretén belül különleges módszerrel veendő tekintetbe; tudnunk kell, hogy »a próféta-temperamentumú költők a közeli veszedelem átérzésekor csak a pusztulást látják«, mint egy Ady-szakértő feljegyzi. Műveikben leggyakoribb a kétségbeesés hangja, és ez annál erősebb, minél magasabb ideálokhoz mérik a valóságot.

Valóban, a magyar *sorslátó költők* – egy Berzsenyi, egy Kölcsey, Vörösmarty, Arany János, Ady Endre stb. – túlsótét képeket rajzolnak elénk, ámde ha látásuk csak foltos látásnak tűnik is fel, mindig van munkásságuk mögött Szekfű szavával egy kerek »magyarságvízió«. Ezt festi komorra a felcsigázott nemzetféltség. Nem katasztrofális hibája ez a megfigyelésnek, mert viszont sorsérzésük hihetetlenül finom és érzékeny. E téren nagy költőink valóban a látnokok magasságába emelkednek.

A magyarság önismeretének szükségéről a múlt században gyakran írogattak; mégis alig történt rendszeres vizsgálat. Az irodalomban felbukkant minduntalan a téma: mi a magyarság jelleme, de mindmáig szinte sohasem nézték önmagában, nem elemezték vonásait, hanem mielőtt ezeket megnézték volna, – összehasonlították, hozzámérték a Nyugathoz. A mérleg persze állandóan kedvezőtlenül üt ki s aki egyfolytában olvas tíz-húsz ilyen magyarságjellemzést, nem fojthatja el azt az érzését, hogy benne állandóan kisebbrendűség! érzés fakad fel, mert – úgymond az irodalom – bennünk ez sincs meg, az se, amaz se. Alig konstataáltak valamit, még jóformán meg se nézték, mi is az a jellemvonás, máris hozzáteszik (írásban vagy gondolatban): »ámde« ez és az nincs meg bennünk. Ez az elsietett összehasonlítás voltaképp filius ante patrem. A feddő irodalom önjavító célzatú. Ideje egyszer arra szorítkozni: nézzük meg *magát a tárgyat*, minő ennek a jellemalakzatnak a belső szerkezete. Ez egyben azt is jelentette, hogy lemondunk a régi feddő irodalom rejtett nevelési, azaz gyakorlati cél-

zatáról. Helyes az, ha az elmélet – a megnézés – síkján maradunk meg.

A magyarság a kiegyezés után lassan elvesztette régebbi sorsézését és meg-megdöbbenő hangulatát. A kiegyezés utáni idők mintha altató zenét szolgáltatnak volna. Egy túlstabilizált világot találnak az emberek maguk körül. Állandóan Bécs felé dörögnek. S ez minden? Nem kérdezték maguktól. Kiesett az egész kapitalisztikus fejlődés a legtöbb ember figyelméből, amelyet jellem-átváltoztató erejében nem ismertek fel, holott ez történelmünk legnagyobb csendes forradalma. A népjellem belső erői egyszerűen megvannak és megmaradnak, – ez volt az akkori közhangulat.

A néplélek derűs lélektani leírására a 80-90-es években nem egy példát találunk. Ilyen Jókai Mór írása a magyar népről (Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben, III. i. 1888, 296-298. lk.), avagy Kováts Antal: A magyar nép érzelm- és kedélyvilága dalaiban (Kecskemét, 1890. 56 l. k. ny. a kecskeméti kegyesr. fog. értesítőjéből). Az utóbbi átlagos irodalomtörténeti dolgozat; nincs különös érzéke a magyar jellegzetességek iránt. Az előző, Jókai – bár kitűnő ismerője a magyar népi temperamentumnak – voltaképp anekdotázó-mókázó leírás. Látható, hogy a 80-as években a problémát – népünk jellemét – még nem tudták komoly sorskérdésnek tartani; csak el-elévődtek mellette. Boldog kor ez a kiegyezésutáni időszak, amely úgy ragaszkodott illúzióihoz, mint gyermek az anyatejhez. Ebből élt, nem a reális tényekből, amelyek egyre komolyabb arcot mutatnak, kivándorlás, szegényedés, gyermekhalandóság, tüdővész stb., melyek évről-évre egy vesztett háborúval értek fel. A háttérben lappangott más is, oly valami, amit röviden karaktorsorvadásnak mondunk. Hogy ez nem általános, magától értetődik.

A liberális közhit végre is *optimizmusra* nevelt. Azt hirdette, – hitte is – hogy a szabad verseny egy automatikusan működő csodaszer, amely *in the long run* a társadalmi és lelki »egyensúlyt« létrehozza (harmónia: Bastiat) a nélkül, hogy külön is törnünk kellene magunkat az egyensúlyért. Nem volt elég inger arra, hogy megdöbbenjen a sorsézésünk: ha látjuk a jellem fokozódó időszerűtlenné válását, voltaképp milyen lelki talajra építjük jelenünket és építhetjük jövőnket? Mit lehet kihozni egyáltalán a nép lelki altalajából? Mit lehet oda közneveléssel, *igazi* népneveléssel beépíteni? Nálunk nem volt elegendő, hogy külföldi közműveltségi

sémákat átvegyünk, és mégis ezt tettük, többek között a falusi nép millióiba a városi kultúra elemeit próbáltuk becsepegtetni. Nem kezdtek a lelkek mélyébe fúrni: mi van itt? és mit lehet itt *teremteni*? Így a 19. század vége a megcsendesedett közlélek kora lett, amely már nem regél a romantikusok módján »párducos Árpádról«, de nem is kérdezte, mi van a »régii dicsőség« és az »ősi vitézség« helyén.

A magyar népjellem még a XX. század elején is valaminő exotikum. Különös érzéssel kellett nézni reá, de nem tudták, mi az, ami itt megfigyelendő. Látták, nem nyugati népről van szó, hát rámondták: »keleti« és ezzel végkép semmit se mondtak, mert keleti lehet orosz, román, kínai stb. és ezek egész bizonyosan nem vagyunk, mert egyszerűen magyarok vagyunk és pedig évezred óta lényegében hasonló, felismerhető arculattal. De kit érdekelt ez a lelki képlet?

Még a XX. század elején is rendszerint csak egy könnyed gesztussal nyúlnak feléje. Ide iktatom egy debreceni írónak, Oláh Gábornak jellemzését (1909) egész terjedelmében, olyannyira jellemző.¹⁴

»Itt önkénytelenül elébünk áll ez a kérdés: mik teszik hát a magyar jellemet? – Sajátságos és ellentétes elemekből áll, az bizonyos. Alapvonása talán (így!) az erő, az *energia*, amely törhetetlenné teszi a magyart. *Dac* és *szilajság* a paripája, amely előre is ragadja, le is veti. *Józansággal* és *okossággal* szokta megbabolázni. Fegyvere a *határozottság*, amelyet egyszerre ránt ki hüvelyéből és *vág vele*. Pajzsa a *türelem*, koronája a *büszkeség*, Istene a *bátorság*, egyedül benne bízik. Látása *világos*, mint az alföldi nappalok. Lelke *egyenes*, mint hazája rónaságai, ünnepi palástja, melyet hétköznap is hord, a *komoly méltóság*. Sarkantyúja a *konzervativizmus*, mást ösztökél vele (így!), maga sokszor fölbotlik benne, ha gyalog jár. Fölösleges koloncként a *nemtörődömséget* hurcolja vállain. *Nehezen faragható*, mint a kemény tölgyfa, de sokáig bírja korhatatlanul. Több benne a *sarkatvető erő*, mint a vállakózásra *támadó*. Hirtelen *lángbaborul*, de hamarosan kialszik. Bokrétának a rátarti *hetykeséget* viseli kalapja mellett. Szerelmében, érzéseiben *nem szentimentális*, hanem egészséges érzéki és reális. Könnyem keresztül szivárványként mosolyog ki *humora*. Temploma a *becsületesség*, oltára, mely előtt imádkozni szokott, *hazája*; imádása: a *szabadság* és függetlenség szerelme. Ez volna az ideális magyar képe.«

Nem rossz jellemzés ez; látható az aláhúzottakból, minő tömör, minden mondatában rácsap egy-egy lényeges vonásra. Csak az nem érezhető ki, hogy itt egy igen terjedelmes és komoly kérdést mért zár egy gyufaskatulyába. E korban, jellemző, még ennyivel is megelégedtek.

Ha ehhez hozzávetjük a sorsérzést megdobogtató válságtudatot 1851-ben, nézzük Kemény Zsigmond br. két könyvét: »Forradalom után« és »Még egy szó a forradalom után«, akkor egész más képet kapunk; nem egy könnyed, pusztán, irodalmi vázlatot. Kemény Zsigmond komoly vívódásban ás le a mélyre. Sorskérdése ez: miért buktunk el és – mégsem egészen, mert továbbra is int a *magunk* jövője, hiszen ilyen és ilyen tulajdonságaink vannak. A nép lelki erejéről tehát szinte komoly leltárt kellene vezetni állandóan, mert itt van jövőnk biztosítóka. Intézményeink, államunk a nép lelki erőin épülnek fel, s csak addig élnek, míg ez erek megvannak.

Jellemző az is, amit a már idézett Pálffy János erdélyi úr mond el, a szabadságharc után népünk sorsa miatt erős bánatot érezve. Szerinte mindent Kossuth rontott el, kihasználva a néplélek gyengéit, holott a néplélekben nagy erények lakoznak, csak fel kell ismerni és ki kell azokat fejleszteni:

»A magyar nemzet három század alatt sem felejtette azelőtti függetlenségét, önálló hatalmát és nagyságát, szóval történeti múltját. A hagyományos gyűlölség az osztrák uralom ellen s a vád, szabadulni tőle, a nemzet vérébe ment át, jellemének kiegészítő részét alkotja.«

»A magyar nemzet *vitéz*; szereti tehát a *bátorságot* másban, bárminő téren s bármiként mutatkozik. Kossuth az osztrák kormány által üldöztetett, azzal bátran szembeállt. S ha a nemzet szerette benne a bátorságot, bámulta azt később, (amikor) Kossuth *külső* bátorsága fokozatosan növekedett, egészen a merészségig . . .«

»A magyar *keleti* faj. Szereti a *fényt* és a *fényest*. Kossuthban mindkettőt nagy mértékben találta fel. A fényt eszében és szellemében: A magyar szereti a *csillogó látszatot*, többnyire jobban, mint a komoly szoliditást, a virágos, *dagályos* ékesszólást inkább, mint a *hideg* logikával boncoló szónoklatot; a nagy, *szép szavakat* s mondatokat jobban az ész rideg kétszerkettőjénél; a *dicséretet*, *ömnagaszталását hibáiban is*, gyengeségének, előítéleteinek legyezését, fényes *múltjának varázstükrét*, melyben a jövőt még fényesebbnek láthassa.«

»Kossuthban a látszat, a külső mindenben több és nagyobb, mint a belérték. Szónoklata olyan, aminőt a magyar szeret: virágos, ha kell, dagályos, *merész, büszke vagy szerény*, ha kívántatik, *a szívhez szól*, érinti legszebb húrjait, felkölti érzelmét, vagy a nemzeti büszkeséghez fordul.«

»A magyarban *sok a nagylelkűség. Szereti az önmaga iránti bizalmat és bizalmat ad érte, áldozattal is*. A magyar pezsgő vérrel és élénk képzelettel bírván, könnyen hévül és lelkesedik nagy, szép tette szintűgy, mint *ábrándra*. Kossuth *zajló vérét* felforralni s szárnyakat adni nyugtalan képzeletének egyaránt képes, valóság és eszményi kép mérlegelése nélkül. Ő itt is összetalálkozott a nemzet erényével és hibáival, s felhasználta mindkettőt öntudatlanul.«

»Kossuth a magyar nemzetnek nem reális, hanem csak a fénylő és homályos tulajdonságainak önszemélyében való egyenesítése úgy, mint senki más; és bírta oly nagy mértékben, mint egyetlen magyar sem, egy tökéletes agitátor azon nélkülözhetetlen előnyét: fölvenni minden alakot. Ő tökéletesen kiképzett színész, de tisztán magyar színész.«

Látjuk, mennyire egyoldalú Kossuth rajza, de azt is, hogy nagy katasztrófa után minő mértékben próbál valaki a magyar néplélek mélyébe hatolni.

A XIX. század vége felé a mélyrehatolás aránylag kevés ingert kapott. Az akkori magyar östörténelmi kutatás közepeit számolni kellett őseink lelki alkatával is (így Vámbéry Ignác műveiben találunk ily részleteket), de a kérdés ez alapon nem sokat juthatott előre, mert előbb kell tudni, minők reálisan az egyes jellemvonások, s csak aztán kereshető, milyen volt ezeknek a múltja, eredete. Részletes jellemvizsgálat nélkül csak délibábos lehet a múlt képe.

Irodalomkutatók az ősök felé kalandoztak vissza, onnan szedegették az ősi jellemvonásokat, virágos nyelven adták elő, mint Beöthy Zsolt a »volgai lovasról« szóló legendát, de reális megfigyelésekre ők is kevésbé voltak hajlandók.

Az ezredéves, diadalittas magyarság jellemzését Beöthy Zsolt adta meg (1896) »A magyar irodalom kis tükrében«. Csupa fény és derű ömlik el írásán. Sokat épít a nomád fogalmára és a pusztaság geopszichológiai, táj-lélektani kapcsolatára, íme, ilyen összefüggések tárulnak fel a szónokias fejtegetés kapcsán.

A volgamenti lovas »saszemeivel végigtekint a végtelennek tetsző síkon, melynek minden pontját élesen megvilágítja a Nap fénj'es korongja. *Nyugodt: nem fél és nem*

képzelődik; csak az tartozik rá, amit lát, s a messze pusztai képeken és erős világításban edzett szeme *mindent világosan lát*. . . Várja a jövődőt és érzi, tudja, hogy a közös ügynek az ő erejére is szüksége lesz. Lelke ennek az erőnek érzetével s a fajtájához való ragaszkodással van tele . . . « »A sík természet . . . tiszta világításával és kevés színével inkább *szemlélő erejét*, belátásának tisztaságát, felfogásának és *ítéletének elevenségét* és biztosságát fejlesztette. Magában bízó *nyugalmat* is, mert hiszen észrevétlen közeledő veszedelmektől alig tarthatott. Inkább ezeket, mint a vágyat az *ismeretlennek* megismerésére, a képességek megközelítésére, a *képzelődest* s ennek hullámzásával, játékaival együtt az *érzelmek* árjába való elmerülést . . . az önfenntartás küzdelmei *inkább az emberekkel*, mint a természettel folytatott harcok vették igénybe, foglalkoztatták és fejlesztették minden külső és belső erejét . . . Félig-meddig hadi zsákmányból élt. Nem is csak a közösség, hanem az *egyesek* életérdeke is *katonai kiválóságához* volt kötve; amire életökben szükségök volt, jórészt karddal kellett megszerezniök . . . A pusztai harcok természetétől követelt *személyes bátorság, egyenesség*, kész szembezállás jellemvonásává s így *eszményévé* lett és maradt mindmáig. Jellemzi nemcsak harci magatartását, hanem az élet-ről való egész *erkölcsi* magatartását.«

»Az egyesek személyes vitézsége, az *összetartozás* erős érzése nélkül, nem lett volna elegendő a kis nemzet védelmére, térfoglalására és fenntartására. Az a körülmény, hogy az ősidőktől kezdve történetének egész folyamán . . . nemzeti léte volt fenyegetve: rendkívüli mértékben kifejlesztette benne' a közös, *nemzeti* érdek iránt való hajlamot, érdeklődést, *áldozatkészséget*. . . Alkotmánya, *szabad* intézményei, vármegyéi, országgyűlései. . . mind erősítették a nemzeti összetartás eleven és tevékeny érzését . . . A *közérdektől* való áthatottság irányozza mindenkor a magyarságnak egész külső és belső életét. Története, a szinte közmondásossá lett turáni átoknak: a pártoskodásnak ellenére, *sőt éppen ezáltal* tanúskodik a mindenkor ható *koncentrikus erő* uralmáról. Pártok és felekezetek, – melyek gondolatban a legtávolabb állnak egymástól – a sugalló közérzésben *egyek*, s a leghevesebb személyi és pártviszályok sem vezettek soha (?) az országnak és nemzetnek megosztására.«

Látható az általam aláhúzottakból, mennyi itt a köz-hely, melyben az egész millenniumi nemzedék hitt. Meg volt

lényegében elégedve önmagával és ha volt kivetendő jelleme alkataban, az ily rémképet elhessegette magától. Tükör, mint Széchenyi, ekkor nem kellett.

Nem figyelték azt a nagy átalakulást, amelyet az előző részben a jelleme forradalma címén egyelőre problémakép felvetettünk. A hazafias frázisok tovább tartottak, reális nép jellem-ismeretünk elcsökevényesedett. Az irodalomtörténetben a pozitívizmus járta, lélektani felkészültségünk csekély volt.

Századunk elején egy pozitivista esztétikus, Pékár Károly próbálkozott a magyar népléktan felé hatolni (A magyar nemzeti szépről, 1902),¹⁵ de műve bár terjedelmes, alig egyéb, mint áttekinthetetlen adathalmaz, adatai is ötletszerűleg kerülnek össze. Ama korban még az egyes lelki vonások szerkezeti összefüggésén nem gondolkozott a csupán adatokat gyűjtő pozitivista, és így művének nincsen reliefje.

A liberális éra nagy nyugalma a trianoni katasztrófa zárta be. Egyszerre megnyilvánult az, hogy új nemzeteszmélésre van szükségünk, és ez igen lassan indult meg. Akadnak mégis jelenségek, amelyek feljegyzésre méltóak. Sajátos ponton, az iskolareform kapcsán indulnak meg Karácsony Sándor tanár cikkei (A magyar alsó néposztály lelki alkata és a népiskolai reform, 1922. A magyar középosztály lelki alkata és a középiskolai reform, 1924 stb., utóbb 1939-ben egyesítve és kibővítve »A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja« címen). Az egyes cikkek helyenként elég mélyre mutatnak, vagy törekednek, a könyv egész probléma-feltevése azonban szűk a nagy témához képest. Rendszeres átgondolás nincs benne. Az író hajlik arra, hogy szűk alaptól igen messzemenő következtetéseket vonjon le, csak az iskolás műveltséget érzi műveltségnek. Egészében véve figyelmet érdemlő munka, mert alapján egészséges intuíció dolgozik.

A magyarság világháborús szereplésének lélektani tanulságait későn vonták le, de e téren is akadt a kérdésnek érdemes kutatója vitéz Nagy Károly altábornagy személyében, kinek műve (A magyarság fegyveiben, 1939) lélektani érzékkel van írva, és egyes hadi tényekből indulva ki, következtetéseit kellő módon alátámasztva adja elő.

A trianoni megdöbbenés megint meghihletett egy költőt, főképp a tragikussá súlyosodott társadalmi szerkezet vizsgálatával kapcsolatban, Illyés Gyulát (Magyarok, két kötet,

1938). Az egyes kis tanulmányok sokszor minden kapcsolat nélkül sorakoznak egymás után útinapló formájában, mégis helyenként a magyar sorsézésbe úgy belevilágítanak, mint a villám a sötét éjszakába. Az írónak jellegkiérző képessége igen fejlett; a legszínesebb bevezetők egyike.

Közvetlen a világháború előtt írta meg Babits Mihály jelentős tanulmányát: »Magyar irodalom« (Irodalmi problémák, 1917. 19-95. lk.), amely az első komoly kísérlet a népjellem sokoldalú felderítésére. Ezt egészítette ki és dolgozta át a Szekfü-féle könyvben. Sok idézetünk mutatja azt, hogy mennyire nagyra tartjuk megállapításait. Hogy akkor még alig hatoltak irodalomtudósok népkarakterológiai térre, arra Császár Elemér egy írásának (Irodalmunk nemzeti jellege, 1929) a végét idézzük. Szerinte irodalmunknak két fő jellemvonása van: a fajiság és az úriság.

Ez utóbbi így fest: »Lóra termett nemzet a magyar... Az úriság az irodalomban egyfelől mint arisztokratikus szellem jelentkezik, a nagyok, a hatalmasok tiszteletében, másfelől mint demofil fölfogás a nép iránti jóindulatban: szereti, pártul fogja, mert érzi, hogy védelemre, gyámo-lításra szorul. Sőt még irodalmunk nagyfokú relatív eredetiségében is talán szabad fölismernünk ennek az úri jellegnek valami következményét: mintha abban a magyar irodalomban, mely még gyámoltalanul, fejlődése elején is iparkodott maga tömni utat maga számára, az az *úri büszkeség* dolgoznék, amely meg akarja mutatni, hogy nem szorul másra.« Ez a kis részlet is eléggé mutatja, hogy a népjellem kérdését még 1929-ben általában nem látták terjedelmesebb és tüzetesebb tekintetbevételt kívánó kérdésnek.

A magyar népkarakterológiába eleven fordulatot hozott Prohászka Lajos összehasonlító kultúrfilozófiai műve: A vándor és a bujdosó (1936). Szerzője az emberi élet mélyére hatoló egyéniség; az életet azonban mindig inkább csak mélyen, mint szélesen szereti szemlélni. Műve több helyén oly hangsúlyok és szempontok keletkeztek, amelyek kritikai munkára indították a gondolkodókat. Ébresztő hatása lett a műnek, amely, mint korábban említettük, lényegében kultúr-kritika.

A Magyar Társadalomtudományi Társulat körében is van némi érdeklődés a magyarságot illető lélektani kérdések irányában. Karácsony Sándor rövid cikkén kívül főként Trócsányi György tanulmányai hatolnak néplélektani térre

Esszéi nem rendszeresek, aforisztikus megállapításaiban azonban sokhelyütt finomság érezhető.

A nyelv- és stílustudomány részéről Zolnai Béla több tanulmánya (a Széphalom és Minerva folyóiratokban, a szegedi Actákban) érdemel figyelmet. Érdekes a M. Filozófiai Társaságban elhangzott vita is, melynek fő szerepvivője Gáldi László (Nyelvkarakterológia és hangszimbolika, Athenaeum, 1940). E vitában több nyelvészünk mérte Össze fegyvereit; a téma még csak az indulást jelzi, de már figyelemreméltó kezdeményezés.

Halasy Nagy József műve (»Magyar önismeret« 1939) úttörő jellegű antológia figyelemreméltó bevezetéssel. Eckhardt Sándornak a francia szellemről írott műve (1938) a mi irodalmunkban ad példát arra nézve, hogy minő messzemenő jelentőségű lehet egy irodalomtörténeti-filológiai módszer.

Legvégül, már jóval Trianon után, az országviszasszerzés éveiben 13 tudós szólal meg Szekfü Gyula vezetése alatt. (Mi a magyar? 1939). A könyv nem rendszerezés céljára készült. Minden író külön és függetlenül dolgozik. Pszichológus azonban egy sem akadt köztük. Minden részlet külön világít, mint egy jó aforizma. A közölt munkálatok mégis jelentékeny értéket képviselnek összeségükben, mert számos részlet nagyon jellemző. Beszédes ez a szimpozion azért is, mert ez irodalmi lakomán a külön megjelent írók mondanivalói azt mutatják, hogy mindenikük előtt volt egy plasztikus magyarság-kép.

Ez alapon jutottunk arra a gondolatra, ideje összefoglalni és összehasonlítani az eddigi eredményeket, beszámolóltadni e kutatási terület egész irodalmáról; sőt amennyire az ma már lehetséges, bizonyos keretbe, áttekinthető rendszerbe is illeszthetjük immár a szerföltt szétszórt problémákat. Tudatosan merőben »nyílt rendszert« adtunk. Az adatok gyűjtése kisebb terjedelmű könyvünkben nem teljes, de jobbnak láttuk ezt maris közölni, – mint egy, esetleg hasznossá válható *kutatás-hipotézist*, – mintsem a mai homályos helyzetben várni két-három évet egy teljesebb mű közzététele érdekében. Az a reményünk, hogy lesz alkalomunk egy nagyobb művet írni és várjuk szíves olvasóinktól is, hogy adataikkal támogatnak bennünket – minél több szemkeÜ e téren –; minden, *lényeges* adatért hálásak leszünk.¹⁸

Még csak azt jegyezzük meg, hogy egyik, legszerényebb helyzetben élő tudományos társaságunk: a Magyar Pszichológiai Társaság 1940 júniusában egy »magyarságlélektani

szakosztályt» alakított,¹⁷ mely működését éppen csak hogy megkezdette. Bár az egyesület eddigi működésében a kisebb méretű egyénlélektani kérdésekre való beidegződést mutatja, a vizsgálódók legalább már törekednek egy lélektani téren még szokatlanabb, makroszkópiái kérdés-tömb, tehát a szélesebb szellemtudományi lélektan felkarolására is. Ha meg tudnak a kutatók szabadulni exaktnak hitt *egyénlélektani* kategóriáktól, úgy remélhető, hogy a szakosztálynak bizonyos sikerei lesznek. Kívánatos, hogy itt a magyar irodalom és néprajz ismerői is elmondják a magukét, mert így fokozottan remélhető, hogy a magyar néplélektan – már születésekor – felszabadul egyénlélektani, szűk fogalmak uralma alól. Mert a magyarság nem lélektani-laboratóriumi objektum, hanem *történeti sorsot* vállaló közösség, amelynek lelkisége elsősorban a történeti *tettek* és a nagy, szellemi *alkotások* terén mutatkozik meg és az ott is keresendő.

Befejeztük igénytelen beszámolóinkat. Szeretnők, ha az olvasó világosan látná, mi volt a célunk és *mi nem*. Az olvasónak egy percet sem szabad arra gondolni, hogy egy bár vázlatos, de körvonalaiiban befejezéshez közelítő tudományág volt előtte. Könyvünk *első* kísérlet arra nézve, hogy a rendkívül szétszórt anyagot összehozzuk. Nem volt ez könnyű, valamint egy láthatatlan munkánk sem: sok-sok nézet vita nélküli mellőzése; kevésbé a polémia, mint inkább a türelem felel meg egy kezdeti stádiumban lévő tudományágnak. Szejtérítettünk egy tarka idézet-szönyeget. Ez nem jelenti azt, hogy perdöntő tanúkra hivatkoztunk, hanem legtöbbször csak annyit: van az idézetekben figyelemreméltó mag, amely további vizsgálatot érdemel. Hiánynak fogja érezni több olvasó, hogy mért nem igyekeztünk ezt és azt »véleg tisztázni«, holott épp ez volna a kívánatos; »magyarázatot« is kíván, avagy valaminek az »eredetét«, lélektani-történeti genetikáját. Ezzel az óhajjal szemben ez volt elvi álláspontunk: lehetőleg *nem* megyünk túl a leírásán, a deskriptív tudomány szerényebb igényén; e téren önmagunkat igényeinkben állandóan korlátoztuk. Éppen vizsgálódásaink alapján nem hihetjük, hogy évtizedes szorgos kutatás *előtt* felfokozott igények kielégíthetők. Könyvünk végre is nem tanrendszer, hanem serkentés. Abban is, hogy a külföldi irodalomnál sokoldalúbb szempontokkal dolgoztunk. Óvakodtunk eleve kiagyalt »tudományos rendszer«

Prokrusztész ágyába szorítani a tényeket; nem ridegen leszögezett tételeket adtunk, hanem »rajzokat«, miniatűröket, melyek körvonalaikkal megsejtetik a gazdagon ömlő lelki élet arcát. Ez felel meg a kutatás mai természetének. Az egész kép benső igazsága ma lényegesebb, mint apró részletek kicirkalmazottsága. S most ismét a jövő kutatókhoz fordulunk. Minden vágyunk beteljesült, ha előmozdítottuk, hogy *foglalkoznak* majd – egyre intenzívebben – népünk lélektanával. Mert e könyv csak felhívó hang, melynek léte, értelme megszűnik, mihelyt – meghallgattatott.

J E G Y Z E T E K

Előjáték. ¹V. ö. Corrado Gini: Una società »lavorista«. 1940.

² Már eleve felhívjuk az olvasó figyelmét – általában – arra, hogy egy népjellemvonásból egy népet megítélni nem lehet. Ez ugyan szokásos (pl. a francia racionális, az angol empirikus empirikus gondolkodású stb.) de csak kezdetleges elképzelésre vall. Az is különben mindig *további* ténykérdés, hogy egy-egy lelki vonás mily *mértékben* van elterjedve; statisztikailag meg nem ragadható. Itt az allegriaépp csak egy ellen tét kidomborítása kedvéért van kiemelve.

Az élelenség továbbá nagyon is kapcsolatos az erős aktivitással. Ez az olasz ipar gyors fejlődése mögött áll, mint leli alap. Végül az allegria nem akadály a lelki elmélyülésnek sem.

³ Várady Imre professzor szíves szó-magyarozatát köszönettel említem.

⁴ Itt nem lehet általánosítani; kivétel egyik és másik oldalon egyaránt akad. Könyvünkben a rövidség kényszere folytán tüzetesebb kirajzolásra való kérdések háttérbe szorulnak, hiszen az egész kép kidolgozása, a színopszis a fő témánk.

⁵ Frankfurter Rede. 1818.

⁶ Általában a *nép*, illetve a *népzet* problémája nem erre a *leíró lélektani* térre tartozik, hanem a szociológiába. E fogalmakra rövid útmutatást ad Dékány: Nép, nemzet állam viszonya ma. Társadalomtudomány, 1941. évf. Lélektani oldalról Id. W. McDougall: The Group mind. Cambridge. 1920.

I. 1. fej ¹ V. ö. Dékány: A sorstudomány problematikája. Athenaeum. 1940. 47.1. Az »Egyéniség és sors« vitája u. o. 360.377.

² U. o. 56. i.

³ V. ö. Nic. Hartmann: »Ausgeliefertheit«.

⁴ V. ö. Heidegger fogalmát: »Geworfenheit«. Ld. a M. Filoz. Társ. vitáját. Athenaeum. 1939: (293-310.)

⁵ V. ö. tanulmányunkat: A hangulat problémája a lélektanban. Athenaeum. 1940. évf.

I. 2. fej. ¹ A közmondásokat mind a Margalits-féle gyűjteményből (1896) idézzük. Ha közmondás külföldről ered, már az is jellemző lehet, hogy nálunk is felkapják.

² Az Alföld parasztsága. Év n. 14. és 15. 1.

³ Ki a magyar? (Szerk. Szekfű Gy.). 1939. 54. 1. (A M. Szemle Könyvei XV.)

⁴ Magyarok. 2 köt. 1938. Nyugat

- ^{4/a} Decouvert de la Hongrie. 1937. 138. l.
- ⁵ Die polit. Probleme des Weltkrieges. 1915.
- ⁶ Kiadatlan költeményei. (Brisits Fr) Év n. 41. 1. Proposita sententia a címe.
- ⁷ Halála százéves fordulóján írtam röviden erről: Kölcey a magyar népjellemről. Társadalomtudomány. 1938. 57-61.
- ⁸ Idézve Farkas Gy. Az ifjú Magy. o. kora. 1932. 145. l.
- ⁹ Magyar néző. Év n. (1939?) 23. l.
- ¹⁰ Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Akad. Érték. 1883. 67. l. Fodor: Nyugat-gondolat ám. irod.-ban. Kiss. Bp. 1937.
- ¹¹ Magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. 1939. 230. l.
- ¹² Második kiad. 1842.
- I. 3. fej.¹ V. ö. A sorstudomány problematikája. Athenaeum. 1940. 50. l.
- ² Mi a magyar. 530.
- ³ U. o. 20. l.
- ⁴ V. ö. 167. l.
- ⁵ Olasz költőkből. Ford. Radó A. 1886. 127. l.
- ⁶ Magyarok. II. 458.
- ⁷ L'ame du peuple hongrois. (La Hongrie ét la civilisation. Red. G. Lukács). III. n. 1.
- I. 4. fej.¹ V. ö. tanulmányunkat: A hangulat problémája a lélektanban. Athenaeum. 1940. 337-342. l. és W. McDougall. An outline of psychology. 1923. 13. fej. Várkonyi H. A hangulat problémája a lélektanban. M. Psychol. Szemle. 1941. 63 - 71. l.
- ² Idézi Négyessy L.: Kazinczy pályája. 1931. 58. l.
- ³ Ez adatot Horváth János professzornak köszönöm.
- ⁴ Minden Munkái. II. 71. l. (előszó a Regékhez).
- ⁵ Magyarok. II. 432.
- ⁶ Széchenyi szava ez, kár, hogy feledésbe ment.
- ⁷ Ilyenek pl. A. Fouillée: Esquisse psychologique des peuples européens. 1903. Madariaga: Englishmen. Frenchmen, Spaniards. A. E. Brinckmann: Geist der Nationen. Italiener - Franzosen - Deutsche. 1938. H. Keyserling: Das Spektrum Europas. Wechsler: Esprit und Geist stb.
- ⁸ V. ö. W. Bode.: Die Franzosen und Engländer in Goethes Urtheil. Berlin. Mittler. (Nem volt számomra hozzáférhető.)
- ⁹ Jellemisme stb. (Id. bővebben VI. r. 2. fej.). 1847. 77. l.
- ¹⁰ Grundlinien d. Philos. des Rechts, (ed. Lásson), Philos. Bibi. 1911. 352. l.
- ¹¹ V. ö. Makkai Sándor: Az örök ifjúság. Szempontok az ifjúkor filoz. értelmezéséhez. Athenaeum. 1941. évf.
- II. 1. fej.¹ Politika. 1895. I. 106. l.
- ² A »közösség« fogalma a mai szociológiában nem oly szétfolyó, mint az irodalomban. Körvonalazva van Dékány: Communautés et organisations. Essai sur la classification des groupements sociaux. Paris. Edit. Dómat. Montchrestien. 1940. 2 - 3. fej.
- ³ V. ö. alább II. 13. fej.
- ⁴ V. ö. tanulmányainkat: Missziós lélek nevelői lélek. Athenaeum 1939. és A társadalom vezetői. Társad, tud. 1937. évf. 1 - 29. l.
- ⁵ L'ame du peuple hongrois, 10. l.
- II. 2. fej.¹ Mi a magyar. 22.
- ² U. o. 24.

³ Kölcsey (Minden Munkái: 3. kiad. 1886.) Nemzeti játékszín II. 164. 1.

⁴ U. o. 165.1.

⁵ Nyelvileg a két lélektani mozzanat *nem* egyesül minden nyelvben; v. ö. a franciában pl. (Sauvageot-nál) ily kifejezéseket, mint: kiáll valamiért (accepter la responsabilité); kiáll meggyőződéseért (avoir le courage de ses convictions): kiáll a *síkra* (accepter le duel), párbajra (mesurer ses forces avec quelqu'un), kiállja a rohamot (supporter l'attaque) stb. A külső és a belső magatartás *egymásra-utaltsága* látható újabb nyelvünkben.

⁶ V. ö. Cuczor–Fogarasi szótárában a *kiállás* e meghatározását: »szellemi vagy anyagi erőszaknak nem enged, s ameddig az tart, folytonosan *meevallia*, a szokott kedélyű állapotát vagy helyét«.

⁷ V. ö. alább IV. 1. fejt.

⁸ Magyarok. II. 285.

⁹ U. o. II. 272.

¹⁰ U. o. II. 269.

¹¹ Illyés u. o. II. 300.

¹² Mi a magyar, 520.

¹³ A magyar lélek válsága. 2. kiad. 1926. 181.

¹¹ L'ame hongroise (Visage de la Hongrie. 1938.), 170. 1.
15 A magyar nemzeti leiekről egy-két szó. Pest. Év n. (1822) 8. 1. (k. ny. a Tud. Gyűjt.-ből.)

¹⁵ Az írástudók árulása. (Élet és irodalom. Év n. 1929?) 137.1.

II. 3. fejt. ¹ Mi a magyar?

² Katonai nevelés. M. Katonai Szemle. 1940. 109. 1. \ Különös ábrázolás Móricz Pál egyik novellájában *is*: Pusztuló világ. 128. 1.

⁴ Magyar észjárás stb. 200. 1.

⁵ U. o. 199.1.

⁶ Magyarok. II. 455.

⁸ Mi a magyar? 27.

⁷ U. o. 76.

⁸ Idézi Bend a: A magy. nemz. hivatástudat tört. 1937. 75-1.

Az önértékezés elég jó tárgyalása. Müller-Freienfels-nél: Persönlichkeit u. Weltanschauung. 1919. 2. kiad.! E fontos mozzanatot bővebb bekapcsolása itt lehetetlen.

II. 4. fejt. ¹ Mi a magyar? 361.

³ Itt említem meg: egy olasz professzor Rómában emlegette előttem ig38-ban, hogy nálunk volt delegátus és úgymond, »láttam a táncukat; ily férfias tánc csak erős népé lehet, s ily népnek jövője lelkében van«.

³ A néphagyomány és a nemzeti művelődés. 1938. 31. és 26. 1.
V. ö. Réthei Prikkel Marián: A magyarság táncai. 1924. I. függ. tánc a költészetünkben; nem lélektani oldaláról nézi a kérdést.

⁴ Erősen pejoratív kifejezés (»lebuiban«: nem szépen mulatni).

⁵ Jellemisme. 1847. 68. 1.

⁶ Rónay is idézi, de másként (két változat?), mint Zoltvány I. kiadása a M. Remekírókban.

⁷ Mi a magyar? 273.

II. 5. fejt. ¹ Szeberényi Zs.: A parasztság története. 1937. 212. 1.

² Naiv eposzunk. (Ő. prózai művek. Franklin. 1938. 295. 1.)

³ Magyar észjárás stb. 204. 1.

⁴ Kritikai dolgozatok. 1908. 200. 1.

⁵ V. ö. tanulmányunkat: Nietzsche történeti eszméi. Bp. Szemle. 1917.

II. 6. fej. ¹ V. ö. Müller Lyer: Die Zähmung der Nornen. 1918.

² Mi a magyar?

³ Kiadatlan költeményei. 42. 1.

⁴ Jellemisme. 1847. 80. 1.

⁵ V. ö. A város és falu szociológiai szempontból. (Városi Szemle 1936.) E tanulmányunkban bővebb kiegészítést talál a gyakran felmerülő város-falu ellentét.

⁶ Die Wahlverwandschaften. II. 4.

⁷ Mi a magyar? 66.

⁸ U. o. 67. 1.

⁹ Irod. problémák. 53. 1.

¹¹ O.-M. monarchia írásban és képben. 1888. III. 296. 1.

¹² Vándor és a bujdosó. 1936. 36.

¹³ A parasztság története. 1937. 219. 1.

¹⁰ Mi a magyar? 64.

¹⁴ U. o. 2.20. 1.

¹⁵ Mi a magyar? 79. 1.

¹⁶ Jellemisme. 1847. 81. 1.

¹⁷ Gesch. d. Ungern. I. 569. idézi Rónay.

¹⁸ Kiadta Szalay László. 1858. I. 158-165. 1. Vitéz Nagy K. A magyarság fegyverben, 1939. ill., mint hibát is említi a «*nagylelkűségből(!)*» folyó könnyen feledést».

II. 7. fej. ¹ Magyar észjárás stb. 211. 1.

² Török áfium.

³ V. ö. v. Nagy K.: A magyarság fegyverben. 1939. 59. 1.

⁴ Jellemző, ezt Pintér nyelvvédő könyve mennyire nem tudja tolmácsolni; bravúroskodás = vitézkedés, legénykedés, hősködés (?); bravúros: káprázatos (?); lehetne »merész nekivágással eljáró«, a bravúr: pompás rácsapás stb., de ezek csakis közelítések.

⁵ Id. m. 213. 1.

II. 8. fej. ¹ Magyar játékszín. (Minden Munkái. 3. kiad.) II 163. 1.

² Csonkán idézi Naplóiból Éber A. Széchenyi gazdaságpolitikája. 1940. 266. 1., ki ez érdekes idézetre figyelmessé tett.

³ Mi a magyar? 71. 1.

⁴ V. ö. az államcélokra nézve: A kultúrpolitikai állameszme stb. Társad. Tud. 1927.

⁵ A magyar Akadémia körül. 1842. 27. 1.

⁶ Mi a magyar? 72. 1.

⁷ Karácsony Sándor kifejezése. Id. m. 84. 1.

II. 9. fej. ¹ V. ö. rövid közleményünket: Illúziók a magyar közéletben. Társad, tud. 1940.

¹ A régi magyar nemes. 1889.

² Mi a magyar? 541. 1.

³ U. o. 70. 1.

II. 10. fej. ¹ Hátrahagyott vers ö. Művei, (Harsányi-Gulyás kiad.) II. i. fele. 29. 1.

² Világ. 1831. 249. 1. mai nyelvre átírva idézem.

³ V. ö. Soziologie des Souveränitätsbegriffes und polit. Theologie Erinnerungsgabe für M. Weber. 1923. II. 3-35. 1.

⁴ V. ö. »Haza« és »ország« nyelvünkben, Társad, tud. 1940. évi

- ⁵ Mi a magyar? 530.
- ⁶ Magyarok. II. 450.
- ⁷ Nemzeti játékszín. 167. 1. (ö. M. II.)
- ⁸ Beszédei 2. kiad. Kónyi M. I. 364. 1.
- II. 11. fej. ¹ Mi a magyar? 84. 1.
- ² Magyarok. II. 141. 1.
- ^{2a} V. ö. Simái Ö. Mohács a magy. költ.-ben. Mohács 1905 (nem láttam).
- ³ Idézi Farkas Gyula, A magyar romantika. 1930. 155. 1.
- ⁴ Külön tanulmányba való azt vizsgálni, mi értendő mítoszon; mindenesetre a fogalom ma még szétfolyó.
- ⁵ Az Árpádok. Előhang.
- ⁶ Jellemisme. 1847. 80. 1.
- ⁷ A szótárakban (Szily, Nyelvújítás szót. M. táj szót. Czuczor-Fogarasi, Ballagi) nincs benne; értelme (97. 1.) meghökken.
- ⁸ A magyar paraszt. Cikk: »Az alföld problémái« c. koll. kötetben. Szeged. 1932. 261. 1.
- II. 12. fej. * Magyarország (1778.). Magyar néző. irod. Ritkaságok. Szerk. Vajthó L.' 16. köt. 17. 1.
- ² A francia forrad. eszméi M. o.-n. 1924. 213. 1.
- ³ Franciák is szépen jellemzik, mint Louis Reynaud L'ame allemande. 1933. (Bibliothèque de philosophie scientifique).
- ⁴ Soliquia. (1911. jún.) I. 218. aláhúzások tölem.
- ⁵ U. o. 217. 1.
- ⁶ U. o. 222. 1.
- II. 13. fej.¹ Emberi kegyelet (pietasok). Kelet népe Nyugoton c. mű 2. kiadásában. 1842. 68 –81. id. h. 72.1. mai nyelvre átírva. A »kegyelet« szó is Badics szerint (Fáy A. életrajza) Fáytól ered.
- ² Erkölcstan. 3. kiad. 1866. 148. 1.
- ³ Jellemző az idegen ízre, hogy a spanyol uralom idejéből való olasz *Lei, Loro-téle* megszólítás ellen a fasiszták hadjáratot indítottak.
- ⁴ Napló. 1825. nov. 12.
- ⁵ Filozófusi ethika. 1804. II. 222 – 3. I. már Arist.-nél is.
- ⁶ Jellemző adatok Karácsony S. i. m. 207–211. ily című fejezetben.
- ⁷ Nagy K. A magyarság fegyverben. 1939. 8. 1.
- ⁸ Erkölcstan. 3. kiad. 1866. 134. 1.
- ⁹ Skizzen aus dem Völkerleben. 1913. 31.
- ¹⁰ V. ö. L. v. Wiese: Allg. Soziologie, II. Beziehungslehre 1929.
- II. 14. fej. ¹ A magyar nemzeti karakter. Társad, tud. 1940. K. ny. 20. i.
- ² Halála utáni nap írván ezt, emlékézt ezzel is szívesen őrzöm.
- ³ Pintér nyelvvédő könyve sem talál rá jó szavakat, csak ilyeneket, mint: színészkedés, nagyképűség, testtartás.
- ⁴ Kemény Zs. A forradalom után (Ö. Művei XII.), 22. 1.
- ⁵ Id. ért.
- II. 15. fej.¹ Trócsányi, Id. ért. k. ny. 38. 1.
- ² Mikszáth: Jókai M. és kora. 1907. I. 30 – 32. 1.
- II. 16. fej.¹ Osváth Pál: Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei. 1905. Sok példa található az emberséges érintkezésre.
- ² A magyar nép arca és jelleme. 1902. 161. 1.
- ³ Nagyunsági krónika. 2. kiad. 1941. n. 1.
- ⁴ Magyarország és erdélyi urak. (1856-ból). Megjelent 1939.

⁵ Idézi Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története. 1937. ^{16.1.}

⁶ A forradalom után (Ö. M. XII.) 15. 1.

⁷ Kazinczy: Pályám emlékezete. (M. Remekírók.), 179. 1. A típus kétféle megítélésére Id. Szombathely E. A táblabíró alakja a magy. irod.-ban. (diss.) 1928.

⁸ Magyarok. I. 163. Illyés túlnagy jelentőséget tulajdonít Petőfi politikai hatásának.

II. 17. fej.¹ A góthikus ház. 1939. 164. 1.

^a Jellemisme. 86.1. A múlt század első felében itt járt külföldiek is sok adatot adnak erről a jószívű vendégfogadásról. V. ö. Minerva 1936. Dukony Márta: Az Alföld felfedezése.

II. 18. fej.¹ V. ö. Város és falu szociológiai szempontból. Városi Szemle. 1936.

² Példák Thienemann-nál: Városi élet a magyar középkorban. Minerva. 2. évf. 1923. 46. 1.

³ V. ö. K. Bücher: Arbeit u. Rythmus.

⁴ V. ö. Erdei F.: Parasztok.

⁵ A magyar nemzeti szépről. 1907. 98. 1.

⁶ A mezei munkásviszonyok hazánkban. 1898. 21. 1.

⁷ A magyar munkásról egy szentesi ügyvéd, Ecséri Lajos sok részletadatot jegyzett fel. V. ö. A szegény emberről (Bp. Szemle és külön). Franklin 1912. A magyar földművelő nép munkája. Szentes. 1930.

⁸ Régi Magyar Könyvtár kiadásában.

II. 19. fej. ¹ Horváth János: Petőfi. 1926. 328. 1.

² A magyarság keletkezése. 1893. 383. 1. Amit itt Vámbéri a büszkeségről hozzá f. úz, az szabad geopszichológiai fantázia-csapongás. Nem érdektelen azonban ez a párhuzam: Ki a legény a csárdában? Turkománul így hangzik: »Ki a pusztaság fejedelme?« (u. o. 384.1.)

³ Idézve Szarvas-Simonyi M. nyelvtört. szót. (Erasmus Rotterdams: Az erkölcsnek tisztességes volta. 1538. fordításából); *már akkor* ily általános a szójelentés.

⁴ Idézi Pékár K. Simonyi Zs.-ból: Művelődésünk ősi elemei. Akad. Értés. 1901. márc.

⁵ Vámbéry. A magyarok eredete. 1882. 336. 1. A vezérség ily kultúrfpkon csak alkalmakhoz kötött. Téves itt »szervezet« emlegetni; ilyen nincs. És csodálatos mégis az összeműködés!

• Polit. programtöredékek. 9 – 12. 1.

⁷ Salamon Ferenc idézi: A velencei követek Magy. o.-ról. (Kisebb tört. dóig. 2. kiad. 1878.) 341. 1.

⁸ Jellemisme. 93. 1.

⁹ Id. cikk Társad, tud. 1940. 310. 1.

¹⁰ U. o. 280. 1.

¹¹ V. ö. Dékány: A társadalom, mint »üzem«. Közgazd. Szemle, 1940. 133-148.

II. 20. fej. ¹ V. ö. Dékány: A társadalomfilozófia alapfogalmai. Az Akadémia Filoz. Ktára. 8. köt. 1933.

² Mi a magyar? 514. 1.

³ Az összeomlás. Év n. 174. 1.

II. köt. 631. 1. mai nyelvre tettem át.

⁴ Jellemisme. 75. 1.

⁵ A régi magyar nemes. 1889.

⁷ A mai magyar társadalom, no. 1.

⁸ Farkas Geyza: Az úri rend. 1901., amely ma lényegesen revideálandó volna.

III. 1. fej. ¹ Mi a magyar? 508. 1.

² Sok regényünk rajzolja ezt élesen, mint pl. Tolnai Lajosé (Urak).

³ Mi a magyar? 273.

III. 2. fej. ¹ Jellemisme, 101. 1.

² Arany János. 2. kiad. 1920. 103, 113, 117. 1.

³ Mi a magyar? 409.

⁴ U. o. 62. 1.

⁶ Babits 62. itt: »elemibb«, ami sajtóhibának tűnik fel.

III. 3. fej. ¹ A magyar nemzeti szépről. 3. kiad. 77. 1.

² Mi a magyar. 401. 1.

³ V. ö. Sidney Whitman: Conventional cant. 1887.

⁴ Ld. Hildegard Gauger pompás tanulmányát: Die Psychologie des Schweigens in England. 1937.

⁵ Idézi Négyessy László: Kazinczy pályája. 1931. 106. 1.

⁶ Mi a magyar, 401. 1.

III. 4. fej. ¹ Margalits Magyar közmondások és közmondás-szerű szólások. 1896. legtöbb szólásmódja erre vonatkozik.

² Mi a magyar? 74. 1.

³ Mi a magyar, 277. 1.

III. 5. fej. ¹ E fogalom Prohászka Lajosnál (i. m. 87. 1.) inkább voluntarisztikus, nálunk inkább a szemléleti körre vonatkozik.

² Mi a magyar? 20. -/

³ U. o. 21.

⁴ Soliloquia, I. 242.

⁵ L'âme du peuple hongrois (La Hongrie et la civilisation III. 8., 9. 1)

⁶ Mi a magyar? 351., 352. 1.

⁷ Viski u. o. 353. 1.

⁸ A magyar fa sorsa. 1927. 97. 1. Újból: Az élet kérdezett c. tanulmánykötetében. 1935. I. köt.

⁹ Ld. még: Illyés Endre: A magy. ref. földművelő nép lelki élete, kül. tek. vallásos világára. Szeged. 1931.

¹⁰ Braun S. A népmese. Év n. 177–179. 24.

III. 6. fej. ¹ »Nemzetiség és nyelv. (M. Remekírók. 28. köt.) 266. 1.

² Magyarok II.

³ Világ, 1831. 163. 1.

⁴ Magyarság (Irod. Ritkaságok.) 14. 1.

⁵ Magyarok, III. 451. 1.

⁶ U. o. 452. 1.

⁷ Mi a magyar? 53.

⁸ Magyar néző (1940?) 127. 1.

⁹ Ld. a vitát az Athenaeum 1940. évf.-ban (368-389. lk.): Nyelvkarakterológia és hangszimbolika. Az előadó Gáldi László volt. Innen idézzük még Bóka Lászlót egy kitűnő megállapításában.

¹⁰ Psychologie des deutschen Menschen u. seiner Kultur. 2. kiad. 1930. 121-130. lk.

IV. I. fej. ¹ Nem felel meg a görög *irodalmi* értelemnek; talán a *kratos* jobban megfelelne; de nem használatos az újabb néplektani íróknál.

² A magyarság fegyverben. 1939. 82-83.

³ Ld. a hybrisre: Köstlin, Die Ethik des class. Altertums, 1887.1. 128. Az ősi erkölcsfogalmakra nézve ma is Id. Leop. Schmidt: Die Ethik der alten Griechen, 2. köt. 1882., melyet az újabbak (pl. M. Wundt) sem múlnak felül.

⁴ Tudatosan használom a »szenvedelem« régi szót, mert szerencsés volna, ha megmaradna: a szenvedély szó az etikában annyit ostorcsapást kapott már, hogy csak perioratív jellegben szerepel, s elítélőleg használjuk (pl. »szenvedélyes « ember).

⁵ Ahogy idézni szokták, úgy tűnik fel, hogy az összes magyarokra gondol, pedig nem. V. ö. Minden Munkái I. 298.1.

⁵ V. ö. II. rész 2. fejt!

IV. 2. fejt. ¹ Soliloquia. I. 180. Itt jegyzem meg, hogy a befelé fordulás fogalma szélesebb, mint Jungnál; Id. Boda László jó tanulmányát: A Jung-féle lelki típusok. 1939.

² Kölcsey Minden munkái: 3. kiad. II. 140. 1.

³ V. ö. tanulmányomat: A kisebbségi lélek. Bp. Szemle. 1938.

⁴ Magyar néző (Irod. ritkaságok, 16) 60. 1.

⁵ Újból kiadva 1920-ban: Új Hellasz c. kötetben. 106-197.

⁶ Trócsányi Gy. A magyar nemzeti karakter. Társad, tud. 1940. k. ny. 29. 1.

IV. 3. fejt. ¹ Világ, 1831. 164. 1.

² Mi a magyar? 22. 1.

³ Eckhardt S. A francia szellem. 1938. 271. és 272. 1.

⁴ Idézi Vértsey Jenő: A magyar romantikus dráma. Akad. 1913-42. 1.

IV. 4. fejt. ¹ Petőfi és Arany. 1910. (írod. problémák.) 161. 1.

² Mi a magyar? 270.

³ U. o. 24. 1.

⁴ U. o. 22.

⁵ La Hongrie et la civilisation II. 9. 1.

⁶ Idézi Babits (Keresztül-kasul életemen) 79. 1.

⁷ Magyarok II. 318.

⁸ U. o. II. 451.

⁹ Mi a magyar? 356.

¹⁰ U. o. 272.

¹¹ A magy. irod. tört. a 20. században. 1937. 26. 1.

IV. 5. fejt. ¹ Minden munkái. 3. kiad. 1886. V. 265.

² Idézi Farkas: A magyar romantika. Akad. 1930. 82-83.

³ Découvert de la Hongrie. 1937. 241. 1.

IV. 6. fejt. ¹ Sprüche in Reimen. Sprichwörtlich.

² Ezt a múlt században tanították is etikákban, mint az idézett Sárvári is, Purgstaller is (»A vigalom ésszerűsége« c. fejt.)

³ Jellemisme. 1847. 82. 1.

⁴ O. M. Monarchia írásban és képben. 1888. III. 297. 1.

⁵ Mi a magyar? 23.

⁶ Soliloquia. I. 162.

⁷ Mi a magyar? 279.

⁸ L'ame hongrois (II. köt.) 9. 1.

⁹ V. ö. A sorstudomány problematikája. Athenaeum. 1940.

¹⁰ Jellemisme, 83. 1.

IV. 7. fejt. ¹ A magy. nemz. karakter. K. ny. 18.

² Mi a magyar? 358. 9. 1.

³ »Anekdótás könyveink kötetszáma közel jár a 300-hoz« (Viski).

⁴ Schöplin: Mikszáth K. 1940. 25.1.

IV. 8. fejt. ¹ Jellemisme. 1847. 67. 1.

² Nemzeti hagyományaink. Úgy látszik, végig Szemerével (»Hivatal«) vitatkozik. Minden munkái. II. köt. 30. s köv. lk.

³ U. o. 32.1.

⁴ U. o. 30. 1.

IV. 9. fejt. * Szekfü »Mi a magyar«, 529. 1.

² Dorottyia II. (Összes művei. Harsányi–Gulyás-féle kiad. I. 570. 1.)

IV. 10. fejt. ¹ V. ö. Szabó Károly: A magyar nemzeti büszkeségről. (Kisebb tört. munkái. 1873.1. 285 – 301.) és Trócsányi id. értekezése. Régi, ma is érdekes írás: J. G. Zimmermann: Vom Nationalstolze. Carlsruhe. 1783. Különböző népeket hasonlít össze. Ez összehasonlítások terére mi nem mehetünk.

² Trócsányi id. ért. 279.

³ Jellemisme. 97. 1.

⁴ Id. ért. (Társad, tud. 275. 1.)

⁵ U. o. 270.

⁶ U. o. 271.

V. 1. fejt. ¹ Keresztül-kasul életemen, 123. 1.

² Riedl Fr. Mikszáth Kálmán (M. irod. Ritkaságok. 47. köt.). 1940. 37. 1.

³ Szekfü: Magy. történet (i. kiad.) VII. köt. 340. i.

V. 2. fejt. Soliloquia. I. 331. 1.

² V. ö. Dékány: Gép a mai társadalomban. I –II. Bp. Szemle. 1940. évf.

³ Soliloquia. I. 285-6. 1.

⁴ V. ö. A város és falu szociol. szempontból. Városi Szemle, 1936. bevezetését.

V. 3. fejt. ¹ A gazdaságethika kérdésére Id. főképp M. Weber és Sombart műveit, melyeknek én is sokat köszönök. V. ö. A gazdasági élet fokai és az »élettergazdasag«. Közgazd. Szemle. 1940. U. itt. A társadalom mint »üzem«. Régebben (1933) A bourgeois és kapitalista megítélésének eredete (ugyancsak a Közgazd. Szemlében), valamint Takaróné Gáli Beatrix: Gazdaságethika. 1938. (Közgazd. Ktár 20. köt.).

² Levelek Parisból. Kiadva 1924. 10.1. 2. 1.

³ V. ö. Simmel, Philos. des Geldes 1900., melynek gazdaság-szociológiai és lélektani oldala ma is aktuális.

⁴ Soliloquia. I. 265.

⁵ U. o. II. köt. 28.

⁶ Fridényi bankja. 1882. I. köt. 99. 1.

⁷ Levelek Parisból. 69. 1.

⁸ A sorok a versben különböző összefüggésben vannak; de egyáltalán megeredtek, ez a lélektanilag jellemző.

VI. 1. fejt. ¹ Tudvalevőleg a világháború nagyot lendített az ily kutatásokon, de nem tette azokat módszeresekké. V. ö. E. Hurwicz: Die Seelen der Völker. 1920. (módszertani, de nem jelentős). Az újabb kísérletek is ingadozóknak módszerben és anyaguk terén. Csak legújabb német írókra hivatkozom itt. M. Wähler: Deutsche Volks- u. Stammescharakterologie. Ihre Möglichkeiten u. Grenzen

(bevezetés 7 – 24. 24-on a »Der deutsche Volkscharakter c. koll. műhöz. 1937). Müller-Freienfels már idézett műve. 2. kiad. 1930. (színes). K. Breysig: Vom deutschen Geist u. seiner Wesensart. 1932. (történelmi). H. Thieler: Lehre vom Wesen des deutschen Menschen 1939. stb. Mind más nyelven beszél. E. Utitz: Bemerkungen zu volkscharakterologischen Untersuchungen. Zeitschr. f. Psychol. 1932 (Bd. 127). A. E. Brinkmann: Geist der Nationen. 1940 (művészettörténeti). Spranger cikke (Die Erziehung, 1939) módszertani. Kornis Gyula: Tudomány és nemzet. 1941. bevezetése fontos módszertani szempontokat tartalmaz.

² Charakter und Schicksal. 2. kiad. 1940. 26. 1.

³ Zeitschr. f. Psych. 1932. 138.

⁴ V. ö. A szociológus felelőssége. Közgyűlési elnöki megnyitó. (Társad, tud. 1938.)

⁵ V. ö. Deutsches Volkskunde, szerk. J. Meier. 1926. Boette cikkét. 6. 1.

⁶ Lélek és kenyér. Év n. (1940?). 35. 1.

⁷ Zeitschr. für Psychol. 1932. 145. 1.

⁷ Découvert de la Hongrie. 1937. 97. 1.

VI. 2. fej. ¹ Marczali: Magy. tört. kútfőinek kézikönyve.

² Szarvas-Simonyi M. nyelvtört, szót. Comenius Janua linguae 1673-ból idézi.

³ V. ö. Eckhardt S. cikkét. (Mi a magyar?)

⁴ Idézi Deér J. Pogány magyarság – keresztény magyarság. 1938. 247. 1.

⁵ Nemzetkép és irodalomkutatás. Minerva. 1932. Ugyanitt némely más cikk is fontos számunkra, így Dukony Mária: Az Alföld felfedezése (1936. 103 –194.), s itt-ott Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. 1937.

⁶ J. Turóczi-Trostlernél: Zum weltliterarischen Streit um den ungarischen Charakter. 1939. 14. –16. 1k.

⁷ Idézi Rónay Jellemisme.

⁸ Idézetek Eckhardt S. cikkéből. 101 – 103. 1.

⁹ Rónaynál 71. 1. a »Geist der Zeit«-ből.

¹⁰ Gesch. d. Ungern. I. 336. Rónaynál.

¹¹ U. o. III. 1082. Rónaynál.

¹² A m. nemz. hivatástudat tört. 1937. 28. 1.

¹³ A Halasy-Nagy J. (Magy. önismeret) gyűjteményében a feddőirodalom gyakran szerepel.

¹¹ Petőfi képzelete. 1909. 133. 1. aláhúzások tölem.

¹⁵ 2. és 3. kiad. is, utóbbi változatlan.

¹⁶ Ezért ide írom címemet is: Bp. XI. Ábel J.-u. 21.

¹⁷ V. ö. M. Psychol. Szemle. 1940. 178-181.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Előjáték	9
I. RÉSZ	
<i>A néplélek alapérzései.</i>	
1. A sors érzése általában	17
2. A magyar helyzet érzése. Kelet és Nyugat	19
3. Történeti nyomok a sorsézésben	29
4. Sorsézés és néphangulat	34
II. RÉSZ	
<i>A közösségi érzések ereje.</i>	
1. Mennyiben van magyar individualizmus?	49
2. Az önfenntartás hőse	56
3. Néma és harcos türelem	63
4. Intermezzo a magyar táncról	67
5. Magyar pesszimizmus? Történetlenség és hagyomány- szeretet	70
6. Hogyan reagálunk a sorsunkra?	73
7. Magyar népi temperamentum	82
8. A jog tisztelete. Konzervativizmus	85
9. Kötelező illúziók	89
10. Politikai hitvilág	92
11. Megdöbbenések és csodálatok	98
12. A korszerűség profétái és tragédiájuk	107
13. Magyar patriarhalizmus	112
14. A magyar úr	120
15. A »nagyasszony«	125
16. Lélek a társadalmon kívül és a fejlődés zavaaraiban	128
17. Áldozatkészség, igazságosság és egyéb társas tulajdonságok	132
18. Népi munkakultúra	134
19. A személyiség tisztelete. Mindenki tekintély akar lenni... ..	138
20. A nemzeti elit helyzete. Az úriemberség	144

Értelmi sajátosságok.

	Oldal
1. Magyar realizmus	153
2. Megfigyelő készség, elfogulatlanság	155
3. A magyar lélek egyenessége. Egyszerűség és világosság... ..	157
4. A lélek egyensúlya. Magyar józanság	158
5. Az »egész világ« képe. Vallásosság	161
6. A nyelv, amellyel látunk. A konkrét képzelet	165

IV. RÉSZ

A befelé forduló lélek.

1. Az »ősi virtus«	173
2. A magyar bensőség	177
3. A lassú életritmus	182
4. A környezet igénye és igénytelensége	185
5. Sóvárgás a város után	189
6. A balsors kompenzálása. Vidámság és dísz kedvelése	191
7. Időtöltés az időtlen világban	105
8. Magyar szentimentalizmus?	197
9. Erkölcsi kényesség. Edzettség	200
10. Büszkeség. Magyar értékek rendje	203

V. RÉSZ

A jellem forradalma.

1. A »jóízű« világnak vége. A magyar sorsérvzés újjászületik.....	211
2. A városi élet hatása	216
3. Az üzleti erkölcs hatása	220

VI. RÉSZ

A tudomány útjai.

1. A néplélek kutatásának módjai	233
2. A magyar néplélektani irodalom fejlődése. Kilátások.....	248
Jegyzetek	265